

**Установа адукацыі
«Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны»**

Філалагічна факультэт

Кафедра беларускай мовы

УЗГОДНЕНА

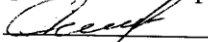
Загачык кафедры
беларускай мовы

 А.М. Воінава

19.04. 2023 г.

УЗГОДНЕНА

Дэкан
філалагічнага факультэта

 А.М. Палуян

19 04 2023 г.

**ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС ПА ВУЧЭБНАЙ
ДЫСЦЫПЛІНЕ**

БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)

для спецыяльнасці

1-02 03 04 Руская мова і літаратура. Замежная мова (англійская /кітайская)

Складальнікі:

Вяргеевка С.А., дацэнт кафедры беларускай мовы УА “ГДУ імя Ф. Скарыны”,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт;

Палуян А.М., дацэнт кафедры беларускай мовы УА “ГДУ імя Ф. Скарыны”,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт

Разгледжана і зацверджана
на пасяджэнні навукова-метадычнага савета
ГДУ імя Ф. Скарыны
Пракол № 9

24.05 2023

Электронны вучэбна-метадычны комплекс па дысцыпліне “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” / Аўтары-складальнікі Вяргеенка С.А., Палуян А.М. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2023. - 151 с.

Рэцэнзенты:

дзяржаўная ўстанова адукацыі “Гімназія №10 г.Гомеля”;

Л.В.Паплаўная, кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры замежных моў УА “Гомельскі дзяржаўны медыцынскі ўніверсітэт імя ”

© Аўтары-складальнікі Вяргеенка С.А., Палуян А.М., 2023.

© ГДУ імя Ф. Скарыны, 2023.

ЗМЕСТ

Тлумачальная запіска	4
Частка 1. Тэарэтычны матэрыял (<i>Палуян А.М.</i>).....	7
1.1 Беларуская мова і яе месца ў сістэме агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей.....	7
1.2 Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму.....	20
1.2.1 Білінгвізм і яго аспекты.....	20
1.2.2 Моўная інтэрферэнцыя і яе віды.....	21
1.2.3 Трасянка як моўная з’ява.....	23
1.2.4 Арфаэпічныя нормы беларускай мовы.....	24
1.2.5 Арфаграфічныя нормы беларускай мовы.....	25
1.2.6 Марфалагічныя нормы беларускай мовы.....	36
1.2.7 Асаблівасці дапасавання і кіравання ў беларускай мове.....	47
1.3 Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы.....	49
1.4 Функцыянальныя стылі маўлення.....	57
1.5 Навуковы стыль.....	59
1.6 Афіцыйна-справавы стыль.....	62
1.7 Культура прафесійнага маўлення.....	72
Частка 2. Заданні для практычных заняткаў.....	
2.1 Практычныя заданні для студэнтаў філалагічнага факультэта (<i>Вяргеенка С.А.</i>).....	75
Частка 3. Дадатковы матэрыял (<i>Палуян А.М., Вяргеенка С.А.</i>).....	115
3.1 Асноўныя паняцці і тэрміны.....	115
3.2 Кароткі беларуск-рускі слоўнік фразеалагізмаў.....	117
3.3 Тэксты да самастойнай работы студэнтаў.....	119
3.4 Прыкладныя тэмы вусных паведамленняў і рэфератаў.....	125
3.5 Спіс рэкамендуемай літаратуры.....	128
3.6 Пытанні да заліка	130
3.7 Беларуская мова (прафесійная лексіка). Вучэбная праграма ўстанова вышэйшай адукацыі па вучэбнай дысцыпліне для спецыяльнасці 1-02 03 04 Руская мова і літаратура. Замежная мова (з указаннем мовы).....	131

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Дысцыпліна дадатковых відаў навучання “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” прызначана для выкарыстання на першай ступені вышэйшай адукацыі для спецыяльнасці 1-02 03 04 Руская мова і літаратура. Замежная мова (англійская, кітайская) дзённай формы навучання

Курс «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» уведзены з мэтай садзейнічання развіццю вуснай і пісьмовай мовы студэнтаў розных спецыяльнасцяў, будучых спецыялістаў.

Электронны вучэбна-метадычны комплекс «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» накіраваны на засваенне і прафесійнае прымяненне беларускай навуковай тэрміналогіі, выпрацоўку ў студэнтаў уменняў правільна ўспрымаць розную інфармацыю на беларускай мове, а таксама дакладна і асэнсавана выказваць любую думку, спрыяць павышэнню грамадскага прэстыжу беларускай літаратурнай мовы як мовы тытульнай нацыі ў Рэспубліцы Беларусь.

Мэта дысцыпліны – выпрацоўка і замацаванне практычных уменняў і навыкаў граматычнага карыстання вуснай і пісьмовай мовай; развіццё моўна-эстэтычнага густу студэнтаў, звязанага з чысцінёй і правільнасцю маўлення; пашырэнне і ўзбагачэнне прафесійнага лексічнага запасу будучых спецыялістаў, выпрацоўка ўменняў практычнага карыстання тэрміналогіяй і прафесійнай лексікай па абранай спецыяльнасці; фарміраванне ўстаноўкі на практычнае ўкараненне атрыманых студэнтамі ведаў у іх прафесійнай дзейнасці і іншых сферах сацыяльнай актыўнасці; выхаванне любові і павагі да мастацкага слова, духоўнай і інтэлектуальнай спадчыны беларускага народа, пачуцця нацыянальнай самапавагі і самаідэнтыфікацыі, імкнення да далейшага ўзбагачэння беларускай мовы.

Задачы дысцыпліны:

- сфарміраваць у студэнтаў разуменне неабходнасці ведаць і карыстацца беларускай мовай у прафесійнай дзейнасці;
- даць студэнтам неабходную сістэму ведаў аб лексічным складзе, тэрміналогіі і маўленчай культуры;
- дапамагчы студэнтам усвядоміць месца беларускай мовы ў развіцці нацыянальнай культуры;
- садзейнічаць падрыхтоўцы высокаадукаваных, творчых і крытычна думачых спецыялістаў, здольных вырашаць складаныя моўна-сацыяльныя праблемы бытавання беларускай мовы ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму.

Патрабаванні да ведаў і ўменняў

Студэнты павінны ведаць:

- ролю мовы і маўлення ў працэсе сацыяльных зносін;
- функцыі беларускай мовы як асноватворнага кампанента нацыянальнай культуры;

- месца і ролю беларускай мовы ў славянскай і еўрапейскай супольнасці народаў і моў;

- сістэму лексічных, граматычных і стылістычных сродкаў беларускай мовы;

- поўны набор прафесійнай лексікі;

- тэрміналагічныя слоўнікі і даведнікі па адпаведных сферах навукова-прафесійнай дзейнасці.

Студэнты павінны **умець:**

- граматна карыстацца вуснай і пісьмовай мовай;

- адэкватна ўспрымаць прафесійныя тэксты і навуковую галіновую інфармацыю;

- перакладаць, анатаваць і рэферыраваць прафесійна арыентаваныя тэксты;

- складаць і весці на беларускай мове дзелавую дакументацыю, рыхтаваць навуковыя і публічныя выступленні і г.д.;

- выконваць тэсты і тэставыя заданні, якія садзейнічаюць замацаванню вучэбнага матэрыялу.

Студэнты павінны набыць **навыкі і якасці:**

- рацыянальных і эфектыўных моўных паводзін у разнастайных сітуацыях прафесійных і дзелавых зносін;

- эфектыўна карыстацца моўнымі сродкамі беларускай мовы ў практычнай дзейнасці;

- адэкватна перакладаць навуковыя, спецыяльныя тэксты з рускай на беларускую мову і наадварот, улічваючы стылістычную прыналежнасць і асаблівасці лексіка-граматычнай будовы тэкста;

- кампрэсіі і разгортвання навуковай інфармацыі, анатавання і рэферыравання;

- граматычнага афармлення дзелавых дакументаў і лістоў;

- падрыхтоўка і правядзенне грамадскіх выступаў, дзелавых гутарак;

- талерантных моўных паводзін ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму.

Дысцыпліна «Беларуская мова (прафесійная лексіка)», якая абапіраецца на асновы школьнай праграмы, павінна сістэматызаваць і паглыбіць веды студэнтаў па фанетыцы і арфаэпіі, марфалогіі і правапісе, лексіцы і фразеалогіі, каб павысіць іх моўную культуру і падрыхтаваць да выкарыстання беларускай мовы ў прафесійнай дзейнасці.

Электронны вучэбна-метадычны комплекс скіраваны на замацаванне і паглыбленне ведаў студэнтаў на ўсіх моўных узроўнях, выяўленне спецыфікі беларускай мовы, авалоданне навуковай тэрміналогіяй адпаведна выбранай прафесіі, уменне карыстацца тлумачальнымі, перакладнымі і спецыяльнымі слоўнікамі і дапаможнікамі. З улікам таго, што на Беларусі ў якасці дзяржаўнай выступае не толькі беларуская, але і руская мова, у выкладанні курса значная

ўвага павінна ўдзяляцца супастаўленню і выяўленню адрозненняў абедзвюх моў.

Авалоданне высокай моўнай культурай спрыяе не толькі лагічнасці, выразнасці, дакладнасці маўлення студэнтаў, але і садзейнічае выхаванню граматых спецыялістаў – прадстаўнікоў розных сфер дзейнасці. Так, напрыклад, студэнты, якія рыхтуюцца да працы ў агульнаадукацыйных школах, ліцэях, гімназіях у якасці настаўнікаў-прадметнікаў, павінны найперш быць арфаграфічна пісьменнымі, валодаць тэрміналагічнай лексікай пэўнай галіны, а таксама мець высокі ўзровень маўленчай культуры. Менавіта таму курс «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» уведзены на нефілалагічных факультэтах, каб садзейнічаць развіццю вуснай і пісьмовай мовы студэнтаў розных спецыяльнасцяў, будучых спецыялістаў.

ЭВМК «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» накіравана на засваенне і прафесійнае прымяненне беларускай навуковай тэрміналогіі, выпрацоўку ў студэнтаў уменняў правільна ўспрымаць розную інфармацыю на беларускай мове, а таксама дакладна і асэнсавана выказаць любую думку, спрыяць павышэнню грамадскага прэстыжу беларускай літаратурнай мовы як мовы тытульнай нацыі ў Рэспубліцы Беларусь.

Дысцыпліна «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» і неабходны для забеспячэння тэм курса моўны матэрыял, на базе якога ажыццяўляюцца ўсе віды маўленчай дзейнасці, вызначаюцца паводле будучай спецыяльнасці студэнтаў УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны”.

Засваенне праграмы павінна забяспечыць фарміраванне кампетэнцыі УК-3 – здзяйсняць камунікацыі ў вуснай і пісьмовай формах на дзяржаўных і замежнай мовах для вырашэння задач прафесійнага, міжасобаснага і міжкультурнага ўзаемадзеяння.

Вывучэнне вучэбнай дысцыпліны на дзённай форме атрымання адукацыі разлічана на 54 гадзіны, з іх на лекцыі – 8 гадзін, на практычныя заняткі – 26 гадзін. Для дыягностыкі кампетэнцый, выяўленняў вучэбных дасягненняў студэнтаў на прамежкавых этапах праводзяцца рознаўзроўневыя кантрольныя заданні (у тым ліку не менш дзвюх кантрольных работ). Форма выніковай справаздачнасці – залік (3 семестр).

ЧАСТКА 1

1.1. БЕЛАРУСКАЯ МОВА І ЯЕ МЕСЦА Ў СІСТЭМЕ АГУЛЬНАЧАЛАВЕЧЫХ І НАЦЫЯНАЛЬНЫХ КАШТОЎНАСЦЕЙ

1.1.1 Роля мовы ў грамадстве і яе функцыі

Пры дапамозе мовы людзі абменьваюцца інфармацыяй, наладжваюць кантакты, выказваюць адзін аднаму свае думкі, пачуцці. З яе дапамогай людзі ўсведамляюць і асэнсоўваюць свет, захоўваюць і перадаюць ад пакалення да пакалення набытыя веды і вопыт. Такі універсальны характар мовы вызначае разнастайнасць яе функцый.

Камунікацыйная функцыя (функцыя зносін) 1) раскрывае сацыяльны, грамадскі характар мовы, бо па-за грамадствам мова спыняе сваё існаванне (хоць і захоўваецца ў выглядзе пісьма або гукавых запісаў); 2) выяўляе псіхічную прыроду мовы, таму што мова рэалізуецца ў выглядзе маўлення толькі ў час яе выкарыстоўвання людзьмі, калі яна ажывае ў іх свядомасці, матэрыялізуецца праз маўленне, якое перадаецца і ўспрымаецца органамі чалавека; 3) далучае чалавека да пэўнага калектыву людзей.

Адной з істотных функцый мовы з'яўляецца **пазнавальная**: чалавечае пазнанне грунтуецца на ведах, якія фіксуюцца, назапашваюцца, класіфікуюцца, абагульняюцца з дапамогай мовы. Мова адначасова служыць інструментам пазнання, таму што стварэнне і ўзбагачэнне асноўных катэгорый мыслення (паняццяў) адбываецца на аснове мовы. Мова – галоўны сродак набыцця ведаў, іх пашырэння, узбагачэння, удакладнення.

У складзе камунікацыйнай функцыі мовы вылучаюцца:

рэгуляцыйная, ці фатычная (лац. *fatum* – выраз) – функцыя наладжвання кантактаў, рэгулявання адносін паміж людзьмі;

акумуляцыйная – функцыя назапашвання, захавання традыцый, культуры, гісторыі, нацыянальнай свядомасці народа. Мова захоўвае спадчыну нацыі, звязвае продкаў і нашчадкаў.

*У складзе пазнавальнай функцыі можна вылучыць **намінацыйную*** (лац. *nominatio* – называнне, найменне), г. зн. функцыю наймення прадметаў, з'яў рэчаіснасці. Пазнаючы свет, чалавек пастаянна сутыкаецца з неабходнасцю называць прадметы, з'явы, працэсы сродкамі мовы (у першую чаргу – словамі). Але называнне – гэта разам з тым працэс размежавання і атаясамлівання з'яў рэчаіснасці, ці, інакш, працэс пазнання рэчаіснасці. Невыпадкова гавораць: назваць – значыць зразумець.

Паколькі пазнавальная функцыя звязана з рознымі формамі псіхічнай дзейнасці чалавека, у складзе яе можна вылучыць **эмацыйную (экспрэсіўную) функцыю** – г. зн. функцыю выражэння эмоцый, пачуццяў, настрою, адносін да тэмы. Праз мову чалавека выяўляюцца яго здольнасці, вопыт, эрудыцыя, інтэлект, унутраны свет. Эмацыйная функцыя, якая найбольш выразна

выступае ў інтанацыі, выклічніках, у розных формах мадальнасці (адносінах аўтара да зместу паведамлення), ацэначных суфіксах і інш., па сутнасці, пранізвае ўсе ўзроўні мовы.

З камунікатыўнай і пазнавальнай функцыямі звязана **эстэтычная, ці паэтычная (мастацкая), функцыя**, сутнасць якой у здольнасці мовы ўздзейнічаць на пачуцці і думкі чалавека не толькі зместам, але і самой вонкавай формай: гучаннем, адборам і спалучэннем слоў і інш. Гэтая функцыя праяўляецца ў імкненні да рытмічнасці, мілагучнасці, вобразнасці маўлення і ўвасабляецца ў мастацкай прозе, паэзіі, сцэнічным маўленні, красамоўстве.

У свядомасці чалавека адлюстроўваецца знешняя рэчаіснасць, і змест мовы як арганічная частка свядомасці таксама адлюстроўвае ў сабе гэту рэчаіснасць. У падмурку значэнняў практычна ўсіх знамянальных слоў так ці інакш ляжаць адпаведныя паняцці, у якіх увасабляюцца ўяўленні чалавека аб адлюстраваных у яго свядомасці знешніх прадметах. Гэта значыць, што мы маем падставу гаварыць пра наяўнасць у мове **функцыі адлюстравання**.

Для многіх моў свету важнай з'яўляецца **этнічная функцыя**, калі мова выступае прыкметай, сімвалам нацыі, сродкам этнічнай кансалідацыі. Асабліва выразна гэтая функцыя праяўляецца ў сітуацыях, дзе існуе культурна-моўная асіміляцыя аднаго народа другім. Мова ў такім выпадку з'яўляецца фактарам еднасці (ці адраджэння) этнасу. Народ імкнецца захаваць яе як сведчанне сваёй нацыянальна-гістарычнай адметнасці і культурна-духоўнай самабытнасці. Для беларускай мовы гэтая функцыя набывае асаблівае значэнне, паколькі Беларусь як самастойная дзяржава можа выйсці на міжнародны ўзровень толькі пры ўмове валодання нацыянальнымі традыцыямі, нацыянальнай спадчынай, культурай і мовай.

Розныя функцыі мовы рэдка выступаюць у маўленні ў чыстым выглядзе. Як правіла, у працэсе камунікацыі яны спалучаюцца адна з адной, бо зносіны звычайна патрабуюць выражэння не толькі думак, але і эмоцый, волі і г. д.

1.1.2 Гіпотэзы паходжання мовы

У сучаснай навуцы *існуе некалькі філасофскіх і натуралістычных гіпотэз паходжання мовы*. Аналізуючы розныя падыходы ў вырашэнні гэтай праблемы, можна выдзеліць два асноўныя накірункі: а) мова створана чалавекам у працэсе яго эвалюцыйнага развіцця; б) мова створана звышнатуральнай сілай.

Адна з самых старажытных філасофскіх канцэпцый -- **лагасічная (логасная)** тэорыя. У яе аснове ляжыць міфалага-рэлігійнае ўяўленне пра мову як дар Бога. Паводле гэтай канцэпцыі, мова ("слова") існавала задоўга да з'яўлення чалавека і ўвасабляла сабой дух, валодала магічнай сілай. "Слова" разглядалася як першааснова ўсяго, што існавала ў прыродзе, як энергія і сродак, якія стварылі свет з першаснага хаосу: "У пачатку было Слова, і Слова было ў Бога, і Слова было Бог. Яно было спачатку ў Бога. Усё праз Яго пачало быць, і без Яго нічога не пачало быць, што пачало быць" ("Евангелле ад Іаана).

Падобныя тлумачэнні, толькі ў іншых тэрмінах, ляжаць у аснове індуізму і канфуцыянства. Побач з Божым паходжаннем мовы хрысціянская філасофія тлумачыць слова і як чалавечую з'яву. Бог стварае чалавека і адкрывае яму дар слова, г.зн. Божае слова, якое стварыла чалавека, становіцца потым здабыткам чалавека.

Пытанне пра паходжанне мовы разглядалася і ў антычнай філасофіі. Яшчэ ў VII-VI ст. да н.э. старажытнагрэчаскія вучоныя імкнуліся знайсці сувязь паміж словамі, «імёнамі» і высветліць, які характар паходжання мовы – прыродны ці ўмоўны. Пазней гэтыя праблемы асэнсоўваліся ў філасофіі эпохі сярэдніх вякоў і Адраджэння.

У XVI стагоддзі ў Еўропе з'явілася і стала пашырацца **тэорыя “грамадскай дамоўленасці”**, паводле якой не Божае “Слова-Логас”, а сам чалавек з'яўляецца стваральнікам усяго існага на зямлі, у тым ліку і мовы. Менавіта грамадская дамоўленасць адрознівае чалавечае грамадства ад першабытнага статку. Аднак гэтая тэорыя, называючы творцу мовы, не змагла растлумачыць прыроду яе ўзнікнення, а таксама працэс авалодання чалавека мовай.

Зцягам часу ўзніклі натуралістычныя гіпотэзы паходжання мовы. Так, згодна з **гукапераймальнай гіпотэзай** мова паходзіць ад пераймання чалавекам шматлікіх і разнастайных гукаў навакольнага свету (крыкі жывёл, спеў птушак, шум ветру, шапацення лісця, гул грому, плёскат хваляў і г.д.). Гэтыя гукаперайманні (*гаў-гаў, мяў-мяў, ку-ку, му-у-у, буль-буль* і інш.) сталі асновай слоў-назваў чалавечай мовы.

Выклікавая гіпотэза звязвае паходжанне мовы з тымі натуральнымі, інстынктыўнымі гукамі, якімі насычана біялагічнае жыццё чалавека (кашаль, хрып, сапенне, гукі, выкліканыя пачуццём болю, радасці, абурэння і г.д.).

Найбольшае пашырэнне атрымала распрацаваная ў XIX стагоддзі **матэрыялістычная (працоўная, сацыяльная) тэорыя паходжання мовы**, паводле якой мова ўзнікла як вынік супольнай дзейнасці першабытных людзей. У час сумеснай працы ўзнікалі сітуацыі, калі неабходна было ўзгадніць свае дзеянні, што і прымусіла старажытнага чалавека падаваць гукавыя сігналы. Пры гэтым адбывалася перабудова органаў маўлення, якая і прывяла іх да здольнасці ствараць членападзельныя гукі. Паступова з развіццём грамадства, з падзелам відаў працоўнай дзейнасці, з удасканаленнем працэсаў і сродкаў працы ўдасканальваліся мысленне чалавека і формы адлюстравання яго ў мове.

Некаторыя даследчыкі лічаць, што этапы фарміравання і станаўлення мовы можна прасачыць на прыкладзе дзіцяці. За тры гады яно паўтарае ўвесь шлях, які прайшло чалавецтва ад прымітыўных гукаў да членападзельнай мовы.

Як бы ні вырашалася ў навуцы праблема паходжання мовы, відавочным для ўсіх нас з'яўляецца тое, што жыццё мовы цесна звязана з жыццём грамадства. Мова не толькі дапамагае людзям зразумець адзін аднаго, але і захаваць здабыткі чалавечай гісторыі, навукі і культуры.

1.1.3 Класіфікацыя моў свету і месца беларускай мовы сярод іншых моў свету

Паводле звестак навукоўцаў, у нашы дні вядома каля 5000 розных (жывых і мёртвых) моў, з якіх на 180 мовах размаўляюць амаль тры з паловай мільярды жыхароў нашай планеты, а астатнія мовы абслугоўваюць нязначную частку насельніцтва, іншы раз мовай карыстаюцца сотні і нават дзесяткі людзей.

У залежнасці ад паходжання і наяўнасці ці адсутнасці агульных рыс усе мовы свету падзяляюцца на роднасныя і няроднасныя. Роднасныя мовы аб'ядноўваюцца ў вялікія групы, або сем'і, моў.

Навука пра мову выдзяляе *індаеўрапейскую, іберыйска-каўказскую, фіна-ўгорскую, цюркскую, мангольскую, тунгуса-маньчжурскую, кітайска-тыбецкую, дравідыйскую, семіта-хаміцкую, кайсанскую і іншыя сем'і моў*, кожная з якіх складаецца альбо з некалькіх груп (напрыклад, фіна-ўгорская сям'я падзяляецца на дзве групы – фінскую і ўгорскую, якія ў сваю чаргу складаюцца з некалькіх моў), альбо з некалькіх моў (напрыклад, дравідыйская сям'я ўключае мовы тэлугу, тамільскую, малаялам, каннара і інш., што пашыраны на поўдні Індыі, часткова на Цэйлоне, у асобных раёнах Пакістана і Афганістана).

Некаторыя мовы з'яўляюцца ізаляванымі, яны не ўваходзяць у склад сем'яў або груп, напрыклад, японская мова, карэйская.

Беларуская мова ўваходзіць у адну з самых вялікіх сем'яў Еўразіі – індаеўрапейскую.

Па ступені роднасці *індаеўрапейская сям'я моў падзяляецца на 16 моўных груп:*

балтыйская (літоўская, латышская (жывыя) і пруская, яцвяжская (мёртвыя));

германская (дацкая, нарвежская, шведская, ісландская, фарэрская, нямецкая, англійская, галандская (нідэрландская), фламандская, ідыш (новаяўрэйская), мёртвыя – гоцкая, бургундская, вандальская);

індыйская (хіндустані, пенджабі, бенгалі, орыя, біхары, цыганская (жывыя) і ведыйская, санскрыт, пракрыты (мёртвыя));

іранская (персідская, таджыкская, курдская, тацкая, пушту (афганская), асецінская (жывыя) і мідыйская, парфянская, скіфская (мёртвыя));

кельцкая (ірландская, шатландская, брэтонская, уэльская (валійская), гальская);

раманская (іспанская, французская, партугальская, італьянская, правансальская, каталанская, румынская, малдаўская, рэтараманская і мёртвая лацінская);

славянская, у якой вылучаюцца тры падгрупы: заходнеславянская (польская, кашубская, чэшская, славацкая, сербскалужыцкая і мёртвая палабская); паўднёvasлавянская (балгарская, македонская, сербскахарвацкая і мёртвая стараславянская); усходнеславянская (беларуская, украінская, руская).

У індаеўрапейскую моўную сям'ю ўваходзяць асобныя мовы – грэчаская, албанская, армянская.

1.1.4 Агульнаўсходнеславянскі перыяд у гісторыі беларускай мовы

У канцы X ст. на нашыя землі прыйшло **хрысціянства**, разам з ім і пісьменнасць на **стараславянскай (царкоўнаславянскай) мове** – першай літаратурна-пісьмовай мове ўсходніх славян (успомнім асветнікаў Кірылу і Мяфодзія). На гэты час яшчэ не было кнігадрукавання, таму ўсе пісьмовыя помнікі рукапісныя (буйныя цэнтры старажытнай пісьменнасці на Беларусі: Полацк, Тураў, Пінск, Смаленск, Слуцк, Мазыр). Царкоўнаславянскай мовай карысталіся не толькі пры перапісванні свяшчэнных тэкстаў, але і для стварэння арыгінальных твораў рэлігійнага зместу (*казанні, навучанні, словы, малітвы, словы-прамовы* царкоўнага дзеяча, філосафа палескага Златавуста епіскапа **Кірылы Тураўскага**; пісьмовая спадчына пісьменнікаў-асветнікаў **Клімента Смаляціча і Аўраама Смаленскага**. Асаблівай увагі заслугоўвае культурна-асветніцкая дзейнасць **Ефрасінні Полацкай**: заснавала жаночы і мужчынскі манастыры і царкву ў Полацку, скрыпторыі – майстэрні, у якіх перапісваліся свяшчэнныя кнігі; па яе загаду майстрам Лазарам Богшам у 1161 г. быў створаны надзвычайнай прыгажосці крыж, надпіс на якім зроблены таксама на царкоўнаславянскай мове. Старажытныя беларускія пісьменнікі-асветнікі былі людзьмі высокай культуры, якія ведалі не толькі Біблію, але і антычную літаратуру – Гамера, Платона, Арыстоцеля.

Дзяржаўнай жа мовай Кіеўскай Русі з'яўлялася *старажытнаўсходнеславянская, ці старажытнаруская*, мова, утвораная шляхам сінтэзу стараславянскай мовы і жывой гутарковай мовы ўсходніх славян. Нагадаем, што тэрмін «старажытнаруская» звязваецца не з сучаснай рускай мовай (велікарускай), а адносіцца ў роўнай ступені да ўсіх трох усходнеславянскіх моў. На старажытнаўсходнеславянскай мове напісаны такія творы, як «Слова пра паход Ігараў», «Аповесць мінулых гадоў», «Руская праўда», «Слова мітрапаліта Іларыёна», «Астрамірава Евангелле», творы Уладзіміра Манамаха, а таксама шматлікія *гандлёвыя дагаворы, граматы, грашовыя разлікі (Дагаворная грамата смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгай і Гоцкім берагам 1229г., Грамата Гердзеня 1264г., Грамата полацкага князя Ізяслава каля 1265г., Дагавор Полацка з Рыгай каля 1330г., «Руская праўда»); надпісы на прадметах матэрыяльнай культуры (надпіс на крыжы Ефрасінні Полацкай 1161г.; надпісы на камянях, высечаныя ў гонар полацкага князя Барыса; надпіс на камені 1171г. ў гонар князя Рагвалода; берасцяныя граматы).*

Ужо ў гэты час у літаратурна-пісьмовай мове ўсходніх славян вылучаецца як мінімум тры стылі: *справавы, царкоўна-кніжны і свецка-літаратурны* (найбольшая колькасць стараславянскіх элементаў назіраецца ў творах рэлігійнага зместу, менш – у мастацкіх, яшчэ менш – у справавых тэкстах, апошнія з якіх адлюстроўваюць спецыфічныя рысы сучаснай

беларускай мовы). Дарэчы, аўтарства «Слова пра паход Ігараў» (XII ст.), на думку рускага даследчыка Б.Зотава, хутчэй за ўсё належыць Кірылу Тураўскаму (вельмі блізкая да «Слова..» манера выкладання думак, пачуццяў з дапамогай мовы, уласцівыя яму выяўленчыя і вобразныя сродкі).

Такім чынам, да XIII ст. існавала адносна адзіная пісьмовая мова ўсходніх славян, аднак гаварылі продкі рускіх, беларусаў і ўкраінцаў па-рознаму. Кожная мова развівалася сваім шляхам.

1.1.5 Функцыянаванне беларускай мовы ў ВКЛ

У XIII ст. пасля распаду Кіеўскай Русі (а гэтаму паспрыялі міжусобныя войны феадалаў) пачалі складвацца асобныя народнасці – беларуская, руская і ўкраінская. Беларуская народнасць утварылася з трох плямён: **крывічы, радзімічы, дрыгавічы**. Тэрмін «Белая Русь» упершыню сустракаецца ў канцы XIV ст. у адносінах толькі да Полацкай зямлі. У далейшым ён пашыраўся на ўсю Беларусь.

Асноўную ролю ў фарміраванні беларускай мовы (даследчыкі называюць яе старабеларускай) адыгралі мясцовыя гаворкі (паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні дыялекты). Як асобная самастойная мова яна сфарміравалася ў перыяд, калі нашы землі знаходзіліся ў складзе **Вялікага Княства Літоўскага**. Менавіта ў ВКЛ на працягу XIV-XVI стст. старабеларуская мова выкарыстоўвалася ў якасці **дзяржаўнай**. У пісьмовых дакументах таго часу наша зямля часта называецца Літвой, беларусы – літоўцамі, або ліцвінамі, у знак таго, што яны былі жыхарамі ВКЛ, а мова – літоўскай, рускай, простаай (продкі ж сучасных літоўцаў называліся жамоітамі і аўкштаітамі).

На беларускай мове былі створаны *летанісы, арыгінальныя і перакладныя мастацкія творы, вучэбная, публіцыстычная, юрыдычная літаратура*; вялася дыпламатычная перапіска (у 1392-1393 гг. хан Арды Тахтамыш піша ліст польскаму каралю Ягайлу на старабеларускай мове). Важна і тое, што на славянскім усходзе распачалося кнігадрукаванне (6 жніўня 1517 г. у Празе Ф. Скарына надрукаваў на царкоўнаславянскай мове Псалтыр). Спынімся на асветніцкай дзейнасці Ф. Скарыны: гуманіст, першадрукар, перакладчык, пісьменнік, рэдактар, мастак. Менавіта ён **узняў беларускую мову і беларускую культуру на еўрапейскі ўзровень** (праз два стагоддзі тое самае паспрабуе зрабіць для рускага народа М.В.Ламаносаў). Гэты перыяд знакаміты такімі вядомымі асветнікамі, людзьмі энцыклапедычнай адукаванасці, як Мікола Гусоўскі, Сымон Будны, Сімяон Полацкі, Васіль Цяпінскі, Андрэй Рымша, Лаўрэнцій Зізаній, Мялецый Смятрыцкі і інш.

Назавём жанры і найбольш вядомыя помнікі літаратуры таго часу.

1. Справавая літаратура, да якой адносіліся гандлёвыя дагаворы, дарчыя граматы, судовыя і пасольскія кнігі, пастановы сейма, справаздачи, каралеўскія наказы, пісьмовыя правы на валоданне зямлёй і інш. Прыклады дадзенага жанру: «Дагавор Полацка з Рыгай» (1330 г.), «Дарчая грамата» Вітаўта літоўскім канонікам (1399), «Судзебнік» караля Казіміра Ягелончыка

(1468 г.), «Кніга судовых спраў» (1516 г.) і інш. Помнікі справай пісьменнасці, як рукапісныя, так і друкаваныя, сабраны ў 600 тамоў Літоўскай метрыкі, дакументы якой даюць уяўленне пра розныя бакі палітычнага, эканамічнага, культурнага жыцця ВКЛ на працягу некалькіх стагоддзяў і з'яўляюцца крыніцай вывучэння беларускай мовы. Найбольш слынным дакументам гэтага перыяду, безумоўна, лічыцца Статут Вялікага Княства Літоўскага (тры рэдакцыі: 1529 г., 1566 г., 1588 г.), які стаў узорам, асновай для ўпарадкавання права нават у многіх суседніх дзяржавах: Прусіі, Польшчы, Расіі. Доўгі час заставаўся адзіным зборам законаў у Еўропе, быў перакладзены на лацінскую і польскую мовы.

2. Летапісы (захавалася каля 20 збораў) XV-XVII стст. Сярод іх знаходзяцца Супрасльскі збор, Увараўскі збор, Віленскі зборнік, дзе апісваюцца жыццёныя, ваенныя, княжацкія справы на тэрыторыі нашай краіны. Найбольш знакамітымі з'яўляюцца «Чэці-Мінеі», напісаныя папавічам Бярозкам з Новагародка, які распавядае пра забойства Святаполкам Барыса і Глеба, а таксама Баркалабаўскі летапіс (апісваюцца падзеі ў наваколлі Быхава).

3. Перакладная жыццёная літаратура. Пераклады з грэчаскай, сербскай і некаторых іншых моў: «Александрыя» (апісваюцца паходы і подзвігі Аляксандра Македонскага), «Гісторыя Траянскай вайны» (аб заваяванні грэкамі Троі); «Аповесць аб Трыстане», «Гісторыя аб Атыле», «Аповесць пра Баву».

4. Мастацкая і палемічная літаратура: «Метры» Сімяона Полацкага на старабеларускай мове, эпіграмы Андрэя Рымшы, палемічныя прамовы Мялешкі супраць польскага засілля, а таксама вершы невядомых аўтараў.

5. Лінгвістычная літаратура: «Граматыка Словенска», «Лексіс» (тлумачыцца 1061 стараславянскае слова) Лаўрэнція Зізанія, «Граматыка» Мялеція Сматырцага, якую пазней М.В. Ламаносаў назаве «вратамі учёности». Дадзеная праца прысвечана апісанню стараславянскай мовы, але, як і ў Л. Зізанія, метамай (май, з дапамогай якой апісваецца іншая мова, у прыватнасці царкоўнаславянская) паслужыла старабеларускай, дзе адзначаюцца рысы жывой беларускай гаворкі: *зацвярдзелы р, аканне*, замена *яць* на *е*, беларускія лексемы *але, друк, праца* і інш.

6. Рэлігійная літаратура: Францыск Скарына (23 кнігі Бібліі, «Малая падарожная кніжыца», «Апостал»), Сымон Будны на старабеларускай мове ў 1562 г. выдае «Катэхізіс»; Васіль Цяпінскі выдаў у сваім перакладзе на старабеларускую мову «Евангелле». Да гэтага ж часу належаць **30 зборнікаў кітабаў** (рукапісныя рэлігійныя кнігі татар, якія з XIV ст. да сённяшніх дзён жывуць на Беларусі). Лінгвістычная каштоўнасць апошніх тэкстаў у тым, што арабскімі літарамі паслядоўна і выразна перадаюцца многія фанетычныя асаблівасці беларускай мовы, якія нерэгулярна, эпізодычна фіксаваліся ў старабеларускіх помніках, напісаных кірыліцай.

Старабеларуская мова на працягу некалькіх стагоддзяў абслугоўвала розныя сферы грамадскага жыцця ў ВКЛ. Яна аказала ўплыў на іншыя мовы, у прыватнасці, на літаратурную мову рускай народнасці. Менавіта гэты перыяд

(XIV-XVI стст.) лічыцца росквітам у гісторыі беларускай культуры, мовы, таму вучоныя і назвалі яго «залатым векам».

Аднак далейшы ход развіцця беларускай мовы быў надзвычай неспрыяльным.

1.1.6 Прычыны заняпаду беларускай мовы ў Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі

У 2-й палове XVI ст. пасля аб'яднання Літвы з Польшчай на аснове Люблінскай уніі (1569 г.) беларускія землі ўвайшлі ў склад Рэчы Паспалітай. Пры падтрымцы каталіцкага Рыма Рэч Паспалітая пачынае праводзіць палітыку апалячвання і акаталічвання беларусаў. Якраз у гэты перыяд у абставінах новых палітычных і культурных умоў жыцця беларускага народа сфера выкарыстання беларускай мовы пачала звужацца, што пазней прывяло да яе заняпаду. У складаных палітычных абставінах сярэдзіны 16ст. беларуска-літоўская шляхта зрабілася буйной палітычнай сілай, якая, каб забяспечыць сваё палітычнае і эканамічнае становішча, пачала імкнуцца да ўстанаўлення ў ВКЛ важнейшых дзяржаўных інстытутаў на польскі ўзор. У другой палове 16ст. польская мова і польская культура пачалі інтэнсіўна распаўсюджвацца ў вышэйшых колах беларускага грамадства.

Каб абараніць беларускую мову, у *Статут ВКЛ 1566г. быў уключаны спецыяльны пункт аб ужыванні ў справаводстве беларускай мовы. Гэты пункт быў захаваны ў Статуце 1588г. і ў перакладзе Статута на польскую мову ў 1614г.* Але апошні спецыяльным артыкулам дазваляў каталіцкай царкве ўжываць польскую мову як афіцыйную. Беларускія арыстакраты пачалі пісаць свае прозвішчы польскімі літарамі пад дакументамі на беларускай мове. Пазней у дакументах па-беларуску пісалі толькі традыцыйныя формулы ў пачатку і ў канцы, тады як асноўны тэкст пісаўся па-польску. У сярэдзіне 17ст. некаторы час дакументы пісаліся па-беларуску, але з кароткім выкладам зместу на польскай мове. У 1696г. ўсеагульная канфедэрацыя саслоўяў прыняла пастанову *пісаць справавыя паперы дзяржаўнага значэння па-польску.*

У канцы XVII ст. беларуская літаратурна-пісьмовая мова прыходзіць у поўны заняпад. Па сутнасці, працягвае развівацца толькі народная гутарковая мова (дыялекты), якая сустракаецца ў шматлікіх помніках фальклору (казкі, паданні, прыказкі, прымаўкі, вершаваныя творы, жарты і г. д.), а таксама ў якасці ўставак у польскамоўныя драматычныя творы для характарыстыкі беларускіх персанажаў. Менавіта з гэтага часу ў галовы тутэйшага насельніцтва ўбівалася негатыўнае, зневажальнае стаўленне да ўсяго беларускага, у першую чаргу да беларускай мовы, якую сталі называць «мовай хамскай, мужыцкай, паганскай». Польская мова лічылася мовай вышэйшага гатунку, панскай, шляхетнай. На вялікі жаль, многія прадстаўнікі беларускай шляхты за пэўныя прывілеі выракаліся не толькі роднай мовы, але і свайго беларускага паходжання.

У канцы XVIII ст. у выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай (1795 г.) беларускія землі ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі. Беларускай культуры, у прыватнасці мове, адмаўлялі ў праве на самастойнае існаванне і развіццё. На працягу ўсяго XIX ст. на тэрыторыі Беларусі не існавала ніводнай навучальнай установы на беларускай мове. Вядома выказванне віленскага генерал-губернатора М. Мураўёва, які заяўляў, што для падпарадкавання беларусаў не трэба ўчыняць ніякіх ваенных дзеянняў: “Сто тысяч рускіх штыкоў не зробіць таго, што зробіць адна руская школа”.

У 1840 годзе ўказам Мікалая I ад 18 ліпеня было забаронена ў афіцыйных дакументах ужываць назву “Беларусь” (уведзена назва “Северо-Западный край”). У гэтым жа годзе было спынена дзеянне на Беларусі Статута ВКЛ 1588 г., а годам раней – у 1839 – была ліквідавана грэка-каталіцкая (уніяцкая) царква, якая вяла набажэнства на беларускай мове (адноўлена ў 1989 годзе пры ўдзеле святара з Англіі А. Надсана).

Адсутнасць свайго нацыянальнага дзяржаўна-палітычнага ўтварэння было галоўнай прычынай таго, што працэс складвання агульнай пісьмова-літаратурнай нацыянальнай мовы адбываўся больш за стагоддзе: ад пачатку XIX ст. да 20-х гадоў XX ст. Паколькі ў значнай ступені традыцыі старабеларускага пісьменства аказаліся перарванымі, *новая беларуская літаратурная мова (сучасная) узнікала на народна-дыялектнай аснове.*

Сярод найбольш ранніх помнікаў беларускага пісьменства вылучаюцца ананімныя творы, з якімі і звязана ўзнікненне новай беларускай літаратуры і літаратурнай мовы: *гутаркі «Праўда», «Вясна, голад, перапала», «Вось які цяпер люд стаў», «Гутарка Данілы са Сцяпанам», вершаванае апавяданне «Тэатр», парадыйна-сатырычныя паэмы «Энеіда навыварат» і «Тарас на Парнасе».*

Характэрныя рысы беларускай народнай гаворкі адлюстроўваюць і творы беларускіх пісьменнікаў першай паловы 19 ст.: *верш Паўлюка Багрыма «Зайграй, зайграй, хлопча малы», творы Яна Чачота, Яна Баршчэўскага, А.Рыпінскага, В.Каратынскага, У.Сыракомлі і інш.*

Найбольш буйной фігурай гэтага часу з’яўляецца *В.Дунін-Марцінкевіч*, ад якога па сутнасці пачынаецца шлях новай беларускай літаратуры. В.Дунін-Марцінкевіч свядома стаў апрацоўваць жывую мову беларускага народа, шукаць у ёй адпаведныя сродкі і прыёмы літаратурнага выказвання.

Важную ролю ў працэсе фарміравання беларускай літаратурнай мовы ў 19ст. адыгрывала публіцыстыка, у прыватнасці *нелегальная газета «Мужыцкая праўда» Кастуся Каліноўскага* (вышла 7 нумароў).

Пасля задушэння паўстання 1863г. рэзка ўзмацніўся сацыяльны і нацыянальны прыгнёт беларускага народа. *30 верасня 1865г.* міністр унутраных спраў Расіі Валугеў спецыяльным цыркулярам забараніў “...друкаваць ...выданні на літоўскім і жмудскім дыялекце; ...перавоз, продаж і распаўсюджванне такіх выданняў”, а ў выпадку парушэння гэтага цыркуляра забароненыя выданні канфіскаваліся.

Нягледзячы на царскую забарону аб друкаванні кніг, у канцы XIX ст. за мяжой выходзяць творы Францішка Багушэвіча (зборнікі «Дудка беларуская» і «Смык беларускі»), з'яўляюцца вершы Я. Лучыны.

У 19 ст. распачаліся спрэчкі адносна характару беларускай мовы. Адны даследчыкі (С.Ліндэ, Я.Чачот, К.Калайдовіч) разглядалі беларускую мову як самастойную і заклікалі яе вывучаць, іншыя (У.Даль, А.Сабалеўскі, І.Сразнеўскі) лічылі беларускую мову гаворкай рускай мовы.

Навуковым вывучэннем беларускага пісьменства ў 19ст. плённа займаліся *І.Грыгаровіч*, *П.Шпілеўскі*, *І.Насовіч* (аўтар «Слоўніка беларускай мовы», 1870г., 30 тысяч слоў), *М.Гарбачэўскі* (выдаў у 1874г. «Слоўнік старажытнай актавай мовы Паўночна-Заходняга краю і царства Польскага», які змяшчаў каля 400 беларускіх і больш за пяць тысяч лацінска-польскіх юрыдычных тэрмінаў), *І.Навіцкі* (аўтар «Даведачнага слоўніка юрыдычных тэрмінаў старажытнай актавай мовы паўднёва-заходняй Расіі» на 600 тэрмінаў). У 1880 г. быў апублікаваны артыкул *К.Апеля* «Аб беларускай мове», у якім зроблена спроба апісаць важнейшыя рысы беларускай мовы ў галіне фанетыкі і марфалогіі. Заснавальнікам беларускага мовазнаўства лічыцца *Я.Ф.Карскі*, аўтар працы «*Беларусы*» (кн.1-7, 1903-1922гг.).

1.1.7 Утварэнне новай беларускай літаратурнай мовы. Працэс беларусізацыі ў 20-я гады XX ст.

Пачатак 20 ст. азнаменаваўся пашырэннем нацыянальна-вызваленчага руху, ажыўленнем кнігавыдавецкай дзейнасці.

24 лістапада 1905г. ўступіў у дзеянне так званы закон аб свабодзе друку, які дазваляў друкаваць творы беларускай літаратуры і пераклады на беларускую мову з іншых моў.

Аднак беларускую мову па-ранейшаму забаранялі выкарыстоўваць у сферы грамадска-культурнага і палітычнага жыцця, не мела яна доступу і ў школы.

У *1906г.* ў Пецярбургу было заснавана беларускае выдавецкае таварыства «*Загляне сонца і ў наша аконца*», якое праіснавала да Першай сусветнай вайны. Выдавецтва пачало выпускаць першыя буквары на роднай мове: «*Беларускі лемантар, або Першая навука чытання*» *К.Каганца* (1906г.), «*Першае чытанне для дзетак беларусаў*» *Цёткі* (1906г.), «*Другое чытанне для дзяцей беларусаў*» *Я.Коласа* (1909). У 1907г. ў Вільні пачынае работу выдавецтва «*Наша ніва*», пазней узнікаюць выдавецкія суполкі «*Мінчук*», «*Наша хата*», «*Палачанін*» і інш.

З *1906г.* пачынаецца гісторыя беларускай легальнай прэсы, калі з'яўляюцца газеты «*Наша доля*», «*Наша ніва*», «*Гоман*», «*Дзянніца*», «*Віларус*». На беларускай мове таксама выдаваліся сельскагаспадарчы часопіс «*Саха*», літаратурна-навуковы штомесячнік для беларускай моладзі «*Лучынка*», студэнцкі часопіс «*Раніца*». У «*Нашай Ніве*» друкавалі свае творы класікі беларускай літаратуры: Я. Купала, Я. Колас, М. Багдановіч, Цётка, С. Палуян і інш. Іх творчасць і стала пачаткам новай беларускай літаратурнай мовы.

Нагадаем, што фарміравалася яна не на кніжных традыцыях, як многія іншыя літаратурныя мовы, а цалкам «вырастала» з народных гаворак, затым апрацоўвалася, удасканалывалася майстрамі беларускага слова.

Першыя спробы кадыфікаваць арфаграфічныя і граматычныя нормы беларускай мовы былі зроблены братамі *Антанам і Язэпам Лёсікамі*, якія ў 1917 годзе апублікавалі лацінскім шрыфтам дапаможнік “*Як правільна пісаць па-беларуску*”, а ў 1918 г. на яго аснове выдалі “*Беларускі правапіс*”. Аднак найбольш аўтарытэтным было выданне ў 1918г. «*Беларускай граматыкі для школ*» *Б.Тарашкевіча*. Аўтар яе паслядоўна вызначыў граматычныя рысы беларускай мовы, дакладна сфармуляваў асноўныя прынцыпы і правілы беларускай арфаграфіі. «Граматыка» паклала пачатак навуковай распрацоўцы правапісных і граматычных нормаў беларускай мовы, на працягу 20-х гадоў ХХ ст. заставалася адзіным стабільным вучэбным дапаможнікам, на аснове якога ствараліся падручнікі і даследаванні па беларускай мове.

У 1924 годзе на другой сесіі ЦВК БССР была прынята *пастанова “Аб практычных мерапрыемствах па правядзенні нацыянальнай палітыкі”*, якой быў пакладзены пачатак беларусізацыі ў краіне.

Праграма беларусізацыі ўключала ў сябе арганізацыю навучальных устаноў на роднай мове, развіццё нацыянальнай літаратуры, выданне беларускіх кніг, навукова-даследчую працу па ўсебаковым вывучэнні Беларусі, перавод партыйнага, дзяржаўнага, прафсаюзнага, капэратыўнага апарату, а таксама часцей Чырвонай Арміі на тэрыторыі Беларусі на беларускую мову.

З 20-х гадоў ХХ ст. беларуская мова набывае шырокія грамадскія функцыі, што запатрабавала стварэння нацыянальнай тэрміналогіі, здольнай абслугоўваць важнейшыя сферы сацыяльна-грамадскага жыцця. У 1921г. да ажыццяўлення гэтай задачы прыступіла *Навукова-тэрміналагічная камісія*, а ў 1922г. заснаваны на яе базе *Інстытут беларускай культуры*. На працягу 1922-1930-х гадоў было апрацавана і выдадзена 24 тэрміналагічныя галіновыя слоўнікі.

У гэты перыяд разгарнулася шырокая дыскусія па пытаннях нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы. Для ўпарадкавання нормаў роднай мовы ў лістападзе 1926г. была склікана *Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі*. Для апрацоўкі матэрыялаў канферэнцыі і канчатковай выпрацоўкі праекта правапісу была створана спецыяльная камісія ў складзе *С.Некрашэвіча, А.Багдановіча, Я.Лёсіка, В.Ластоўскага, П.Бузука, Я.Бялькевіча, Я.Купалы, У.Чаржынскага*.

У Канстытуцыі БССР 1927 года адзначалася, што беларуская мова з’яўляецца “*пераважнай для зносін паміж дзяржаўнымі, прафесійнымі і грамадскімі ўстановамі і арганізацыямі*”.

1.1.8 Русіфікатарскі характар нацыянальна-моўнай палітыкі дзяржавы на працягу 30-80 гадоў ХХ ст.

Аднак ужо ў 1930-я гады пасля ўсталявання таталітарнага сталінскага рэжыму працэс беларусізацыі быў гвалтоўна спынены. Пачалася кампанія па выкрысці т.зв. «нацыянал-дэмакратаў» (нацдэмаў), да якіх адносілі амаль усіх, хто так ці інакш быў звязаны з беларускай культурай, навукай. Знішчалася беларуская творчая інтэлігенцыя.

У 1933г. быў выдадзены «Праект спрашчэння беларускага правапісу», на аснове якога Саўнарком БССР прыняў пастанову «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу», якая ўпершыню ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы заканадаўча абвясціла агульнадзяржаўнымі, г.зн. абавязковымі для кнігадрукавання, радыёвяшчання, школьнага выкладання, справаводства і г.д. пэўныя нормы беларускага правапісу і граматыкі. З улікам гэтай пастановы ў 1934г. быў выдадзены разгорнуты і дэтальны звод арфаграфічных правілаў «Правапіс беларускай мовы». Арфаграфічная рэформа 1933г. ў гісторыі беларускага мовазнаўства – з’ява неадназначная. З аднаго боку, яна ў значнай ступені абагульніла і рэалізавала здабыткі беларускага мовазнаўства 20-х гадоў, пэўным чынам сістэматызавала правапіс, спрыяла стабілізацыі арфаграфічных нормаў беларускай мовы. З другога боку, рэформа падпала пад моцны палітыка-ідэалагічны ўплыў. Ва ўмовах узятага кіраўніцтвам краіны курса на барацьбу з «нацдэмамі», на збліжэнне народаў і зліццё іх культур у адну культуру з адной агульнай мовай важным стала не так адлюстраванне нацыянальную спецыфіку беларускай мовы, як прывесці правапіс у адпаведнасць з рускай арфаграфічнай традыцыяй. Таму і пасля рэформы ў беларускім правапісе заставалася шмат нявырашаных пытанняў, супярэчлівых напісанняў.

У 1938 г. выходзіць пастанова ЦК ВКП(б) «Аб абавязковым вывучэнні рускай мовы ў школах нацыянальных рэспублік і абласцей».

З мэтай далейшага ўпарадкавання беларускага правапісу была створана Арфаграфічная камісія на чале з Я.Коласам і К.Крапівой, якая распрацавала «Праект змен і ўдакладненняў беларускага правапісу» (апублікаваны ў 1951г., дапрацаваны ў 1956г.), які быў зацверджаны ў маі 1957г. спецыяльнай пастановай Савета Міністраў БССР «Аб ўдакладненні і частковых зменах існуючага беларускага правапісу». З улікам гэтай пастановы ў 1959г. быў выдадзены збор правілаў беларускай арфаграфіі і пунктуацыі.

Нацыянальна-моўная палітыка дзяржавы мела русіфікатарскі характар. На працягу 1950-1980 гадоў сфера выкарыстання беларускай мовы хутка звужалася: скарачаліся тыражы беларускамоўных выданняў, беларускамоўныя школы пераводзіліся на рускую мову навучання (усё гэта назіраем і сёння). Руская мова, па сутнасці, са сродку міжнацыянальных зносін ператварылася ў дзяржаўную мову нашай рэспублікі.

Разам з інтэнсіўнай урбанізацыяй Беларусі, з пашырэннем рускамоўных каналаў інфармацыі русіфікатарская палітыка прывяла да страты ў значнай часткі насельніцтва пачуцця каштоўнасці беларускай мовы, да дэфармацыі нацыянальнай свядомасці.

1.1.9 Асаблівасці развіцця беларускай літаратурнай мовы ў 90-я гады XX ст. Стан беларускай мовы на сучасным этапе

У канцы 80-х – пачатку 90-х гг. XX ст. узніклі новыя фактары, якія паўплывалі на моўную сітуацыю. Пачаўся працэс дэмакратызацыі грамадства, распачалося будаўніцтва суверэннай дзяржавы. У 1989 г. была распрацавана рэспубліканская праграма “Родная мова” і створана Таварыства беларускай мовы імя Ф. Скарыны, якое ўзначаліў Н. Гілевіч. Пачалі адкрывацца класы з беларускай мовай навучання і дашкольныя дзіцячыя ўстановы. Беларуская мова стала рабочай мовай у вышэйшых і сярэдніх спецыяльных навучальных установах, у міністэрствах і ведамствах.

26 студзеня 1990г. 14-я сесія Вярхоўнага Савета БССР прыняла закон «*Аб мовах у Беларускай ССР*» і вызначыла парадак ужывання беларускай, рускай і іншых моў у рэспубліцы. Паводле гэтага закона *беларуская мова стала адзінай дзяржаўнай мовай на тэрыторыі Беларусі*. Закон прадугледжваў аднаўленне беларускай мовы найперш у сферы афіцыйна-справавога ўжытку, у адукацыі.

14 мая 1995г. адбыўся агульнарэспубліканскі рэферэндум, дзе большая частка насельніцтва выказалася за *дзяржаўнае двухмоўе*. У чэрвені 1998 года прыняты Закон Рэспублікі Беларусь “Аб унясенні змяненняў і дапаўненняў у Закон Рэспублікі Беларусь “Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь”.

Рэферэндум паказаў, на якім узроўні культурнага развіцця знаходзіцца наша грамадства. Ва ўсіх славянскіх краінах у якасці **адзіных** дзяржаўных моў юрыдычна зацверджаны мовы тытульных нацый. Выключэнне складае Беларусь. Наша мова ўключана **ЮНЕСКА** (спецыялізаваная ўстанова ААН па пытаннях адукацыі, навукі і культуры) у спіс моў, якім пагражае заняпад і забыццё. Некаторыя даследчыкі прагназуюць менавіта такі, ірландскі, шлях развіцця беларускай мовы (юрыдычна абедзве мовы маюць раўнапраўны статус, а фактычна адбываецца скарачэнне функцый роднай мовы аж да змярцвення).

Нягледзячы на такія неспрыяльныя ўмовы, беларуская літаратурная мова набыла неабходную культуру, на ёй выдаюцца энцыклапедыі, слоўнікі, граматыкі, манаграфіі, на ёй існуе багатая і самабытная мастацкая літаратура. 23 ліпеня 2008 г. Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь падпісаў Закон “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, які ўступіў у дзеянне з 1 верасня 2010 г.

Літаратура

1. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : дапам. / А.М. Асіпчук, В.В. Маршэўская, А.С. Садоўская. – Гродна : ГрДУ, 2009. – 271 с.
2. Беларуская мова : юрыдычная лексіка : вучэб. дапам. для студэнтаў юрыдычных спецыяльнасцей устаноў, якія забяспечваюць атрыманне вышэйшай адукацыі / Т.М. Смольская, Л.У. Хрышчановіч. – Мн.: ТетраСистемс, 2006. – 240 с.

3. Беларуская мова. Прафесійная лексіка для педагогаў : вучэбны дапаможнік / Д.В. Дзятко [і інш.] ; пад рэд. Д.В. Дзятко. – Мінск : Беларусь, 2012. – 231 с.

4. Беларуская мова: прафесійная лексіка : Вучэбны дапаможнік / Даўтар.-склад. А.В. Катэнка. – Мн. : Акад. МУС Рэсп. Беларусь, 2004. – 104 с.

1.2 ФУНКЦЫЯНАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ВА ЁМОВАХ БІЛІНГВІЗМУ

1.2.1 Білінгвізм і яго аспекты

Білінгвізм (лац. *bilinguis* < (*bis*) = двойчы, *lingua* = мова), ці двухмоўе, – валоданне і папераменнае карыстанне дзвюма мовамі. Калі ва ўжытку знаходзяцца тры і больш моў – гэта шматмоўе, або **полілінгвізм**.

На нашай планеце жывуць многія народы. Яны знаходзяцца ў пастаянным кантакце адзін з адным, асабліва суседнія этнасы, якія часта маюць адну тэрыторыю пражывання або знаходзяцца ў складзе адной дзяржавы. Моўныя кантакты, якія дыктуюцца эканамічнымі, культурнымі і іншымі сувязямі, патрабуюць вывучэння і выкарыстання ў моўнай практыцы дзвюх і больш моў. Адным з рэгіёнаў, значная частка насельніцтва якога карыстаецца дзвюма мовамі, з'яўляецца Беларусь. На тэрыторыі Беларусі двухмоўе існавала даўно, хоць яго характар і састаўныя кампаненты мяняліся. Ужо ў перыяд Вялікага Княства Літоўскага існавала беларуска-царкоўнаславянскае пісьмовае і вуснае двухмоўе. З пашырэннем на тэрыторыі Беларусі польскай мовы пачало складвацца беларуска-польскае двухмоўе. Пазней, калі пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай беларускія землі адышлі да Расіі і функцыі афіцыйнай мовы ў значнай ступені стала выконваць руская мова, шырока развіваецца беларуска-рускае двухмоўе. У раёнах сумеснага пражывання беларусаў з іншымі народамі фарміравалася беларуска-літоўскае, беларуска-ўкраінскае, беларуска-латышкае двухмоўе. У перыяд уваходжання беларускіх зямель у склад Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі, а таксама ў апошні час характар і развіццё двухмоўя і ў цэлым моўная сітуацыя на Беларусі ў значнай ступені залежалі ад дзяржаўнай палітыкі (паланізацыя, русіфікацыя і інш.).

Сучасная моўная сітуацыя на Беларусі характарызуецца пераважна суіснаваннем і выкарыстаннем беларускай і рускай моў і можа быць вызначана як беларуска-рускае двухмоўе.

Білінгвізм – з'ява складаная, шматбаковая, яна цікавіць не толькі лінгвістыку, але і псіхалогію, псіхалінгвістыку, сацыялогію і таму даследуецца ў трох аспектах: псіхалагічным, педагагічным, сацыялінгвістычным.

З пазіцыі псіхалінгвістыкі білінгвізм – гэта здольнасць ужываць у камунікацыі дзве моўныя сістэмы. Е.М. Верашчагін выдзяляе **тры ўзроўні білінгвізму: рэцэптыўны** (разуменне маўлення, якое належыць другаснай маўленчай сістэме), **рэпрадуктыўны** (уменне ўзнавіць прачытанае і пачутае), **прадуктыўны** (уменне не толькі разумець і ўзнаўляць, але і будаваць асэнсаваныя выказванні).

На падставе шматлікіх назіранняў у розных краінах свету за апошнія гады было засведчана, што такога ідэальнага білінгвізму, каб чалавек аднолькава дасканалы валодаў некалькімі мовамі, або наогул не існуе, або сустракаецца досыць рэдка, а таму гэтую з'яву трэба лічыць хутчэй выключэннем, чым правілам. У сувязі з гэтым у навуковай літаратуры

адрозніваюць два тыпы білінгвізму: **пасіўны (залежны), актыўны (незалежны).**

У **пасіўным білінгвізме** звычайна сістэма роднай мовы выступае як дамінантная, адпраўная, яна перадае другой моўнай сістэме свае катэгорыі і формы. Інакш кажучы, асоба з такім тыпам білінгвізму нават тады, калі размаўляе на іншай мове, думае на роднай, а ўжо потым перакладае тэкст на мову маўлення. Такі тып білінгвізму звычайна ўзнікае ў выніку навучання іншай мове.

Пры **актыўным білінгвізме** кожная з моў функцыянуе незалежна, самастойна. Носьбіт такога двухмоўя пры карыстанні якой-небудзь адной мовай не звяртаецца да паслуг іншай.

Вылучаюць наступныя **разнавіднасці двухмоўя: індывідуальнае** (дзвюма мовамі валодаюць толькі асобныя члены калектыву); **групавое** (двухмоўнымі з'яўляюцца цэлыя групы або асобныя слаі); **поўнае, ці суцэльнае** (двухмоўе з'яўляецца характэрным для ўсіх сацыяльна-культурных груп народа); **дзяржаўнае** (у адной краіне статус афіцыйнай, дзяржаўнай маюць дзве мовы, напрыклад, у Фінляндыі – фінская і шведская; у Канадзе – англійская і французская).

Па іншых крытэрыях можна выдзеліць такія тыпы двухмоўя: **кантактнае**, якое ўзнікае ў выніку сумеснага жыцця двух народаў (беларуска-польскае, беларуска-літоўскае); **некантактнае**, калі непасрэдны кантакт паміж групамі адсутнічае (беларуска-нямецкае).

1.2.2 Моўная інтэрферэнцыя і яе віды

У сітуацыі двухмоўя ўзаемадзеянне моў, якія кантактуюць, прыводзіць да **інтэрферэнцыі**, *гэта значыць, пры маўленні на адной мове ўжываюцца элементы іншай мовы.* Іншымі словамі, інтэрферэнцыя прыводзіць да парушэння нормаў суіснуючых моў. Узровень інтэрферэнцыі залежыць ад ступені авалодання другой мовай, ад умення свядома адрозніваць факты розных моў і інш. Блізкароднасны характар беларускай і рускай моў абумоўлівае шматлікасць і ўстойлівасць інтэрферэнцыйных памылак пры маўленні на той ці іншай мове. Аднак яны не ўплываюць на працэс разумення выказванняў як на беларускай, так і на рускай мовах. Таму праблема інтэрферэнцыі для беларуска-рускага двухмоўя стаіць як праблема культуры беларускай і рускай моў ва ўмовах білінгвізму.

Вылучаюць наступныя **віды інтэрферэнцыі: фанетычная, лексічная, словаўтваральная, акцэнтная, марфалагічная, сінтаксічная.**

Пранікненне спецыфічных фанетычных рысаў з адной мовы ў другую вядзе да **фанетычнай інтэрферэнцыі** (напрыклад, у рускім маўленні білінгва сустракаюцца такія беларускамоўныя фанетычныя рысы, як цвёрдае *р*, *ч* на месцы рускіх мяккіх *р'* і *ч'*, фрыкатыўнае *г* на месцы выбухнога *г*, мяккія *дз'* і *ц'* на месцы *д'* і *т'*, афрыката *дж*, пераход зычных *в*, *л* у *ў*, прыстаўныя зычныя *в*, *г*, прыстаўныя галосныя *а*, *і*, ярка выражанае аканне і г.д.). Гэтыя асаблівасці

вельмі ўстойлівыя і могуць заставацца ў беларуска-рускага білінгва на ўсё жыццё.

Лексічная інтэрферэнцыя выклікана наяўнасцю разыходжанняў або частковага падабенства ва ўласналексемным і семантычным аспектах беларускай і рускай моў. Напрыклад, ужыванне білінгвам у беларускай мове выразу *гуляць ролю* замест *адыгрываць ролю* абумоўлена неаднолькавым аб'ёмам значэнняў і асаблівасцямі ўжывання ў рускай і беларускай мовах слоў *іграць (играть)* і *гуляць (гуляют)*.

Лексічная інтэрферэнцыя праяўляецца, у прыватнасці, у міжмоўнай аманіміі. **Міжмоўныя амонімы** – словы з розных моў, якія поўнасцю або часткова супадаюць у гучанні або напісанні, але маюць рознае значэнне. У працэсе перакладу тэксту з рускай мовы на беларускую ці наадварот магчымы іх непажаданыя ўзаемазамены, што прыводзіць да непаразумення: рус. *качка* ‘укачванне’ – бел. *качка* ‘вадаплаўная птушка’; рус. *сварка* ‘злучэнне металічных частак шляхам сплаўлівання’ – бел. *сварка* ‘спрэчка’.

Прычынай існавання **словаўтваральнай інтэрферэнцыі** з'яўляецца несупадзенне словаўтваральных фармантаў аднакаранёвых беларускіх і рускіх слоў: рус. *читательница* – бел. *чытачка*, рус. *детский* – бел. *дзіцячы*, рус. *шептать* – бел. *шаптацца*, рус. *беспринципный* – бел. *беспрынцыповы*.

Акцэнтная інтэрферэнцыя звязана з разыходжаннямі ў націску ў рускіх і беларускіх лексемах: рус. *ольх'а* – бел. *в'ольха*, рус. *кишк'а* – бел. *к'ішка*, рус. *овсян'ой* – бел. *аўс'яны*, рус. *вест'и* – бел. *в'есці*, рус. *д'осуха* – бел. *дас'уха*, рус. *од'иннадцать* – бел. *адзін'аццаць*, рус. *посл'анец* – бел. *паслан'ец*.

Марфалагічная інтэрферэнцыя звязана з разыходжаннямі ў граматычным афармленні рускіх і беларускіх лексем, асабліва тых, якія маюць агульныя карані. Гэта разыходжанні ў родзе, ліку, склоне назоўнікаў, ва ўтварэнні сінтэтычных формаў вышэйшай і найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў, у склонавых формах лічэбнікаў, ужыванні дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў і г.д. Напрыклад, рус. *шинель, собака, медаль, степь, насыпь, надпись* – жаночы род, бел. *шынель, сабака, медаль, стэп, насып, надпіс* – мужчынскі род; рус. *писать чернилами* – бел. *пісаць чарнілам*; рус. *чистый* – чысце, бел. *чысты* – чысцейшы; рус. *три, четыре* – бел. *трыма, чатырма*; рус. *завявший* – бел. *завялы*; рус. *улыбаясь* – бел. *усміхаючыся*.

Інтэрферэнцыйныя памылкі ў сінтаксісе (**сінтаксічная інтэрферэнцыя**) выклікаюцца адрозненнямі ў будове словазлучэнняў, простых і складаных сказаў.

У словазлучэннях выразна праяўляецца нацыянальная спецыфіка мовы. Таму механічнае перанясенне мадэляў пабудовы словазлучэнняў з адной мовы ў другую вядзе да парушэння нормаў (параўн. белар. *дзякаваць сябру, смяяцца з дзіцяці, паслаць па бацьку, захварэць на грып, два сталы, дакрануцца да рукі, ісці лесам, з прычыны занятасці* – рус. *благодарить друга, смеяться над ребенком, послать за отцом, болей гриппом, два стола, прикоснуться к руке, идти по лесу, по причине занятости*).

Структура сказаў таксама мае некаторыя адрозненні: рус. *Знаешь ли ты русский язык?* – бел. *Ці ведаеш ты рускую мову?*; рус. *Приятно ходить по новым местам, всматриваться в картины, встречающиеся на пути* – бел. *Прыемна было хадзіць па новых мясцінах, углядацца ў малюнкi, што трапляюцца ў падарожжы.*

1.2.3 Трасянка як моўная з’ява

У сітуацыі двухмоўя на тэрыторыі Беларусі ўзнікла і функцыянуе такая лінгвістычная з’ява, як **трасянка**, *прамежкавая форма змешанага маўлення, своеасаблівы моўны гібрыд*.

Назва ўяўляе тэрміналагічную метафару, створаную ў выніку пераносу зыходнага слова з бытавой сферы ў сферу лінгвістычнай тэрміналогіі. Трасянка – гэта сумесь сена з саломай для кармлення жывёлы, якая па якасці моцна саступала сену. Калі ў гаспадара не хапае добрага сена, ён дадае салому, старанна растрасаючы яе. Карова не заўважае падману і з’ядае трасянку. Сэнс «недабраякасная сумесь» і быў перанесены ў моўную сферу.

Што такое трасянка з лінгвістычнага пункту погляду? Гэта моўны прадукт, які ўзнік шляхам механічнага змешвання ў розных прапорцыях элементаў рускай і беларускай моў. Гэта сродак камунікацыі гарадскога насельніцтва Беларусі, русіфікаваны варыянт беларускай мовы. Ад літаратурнай мовы трасянку адрознівае поўная адсутнасць норм: Беларуска-рускае маўленне не падпарадкоўваецца строгім правілам і ўяўляе сабой механічнае змяшэнне розных моўных элементаў. Акрамя таго, трасянка характарызуецца малой прадказальнасцю. З’яўленне тых ці іншых слоў у вялікай ступені залежыць ад канкрэтных умоў камунікацыі. Большасць лінгвістаў лічыць, што ў аснове трасянкi ляжыць руская лексіка і беларуская фанетыка, г.зн. рускія словы вымаўляюцца па законах беларускага маўлення. *Параўн.: трас. дзярэўня – рус. деревня – бел. вёска; трас. гавару – рус. говорю – бел. кажу; трас. – заработаў – рус. заработал – бел. зарабіў.* Сітуацыя двухмоўя патрабуе пэўных намаганняў пры засваенні норм рускай і беларускай літаратурнай моў. Значна лягчэй з пункту гледжання неадукаванага чалавека выкарыстоўваць своеасаблівы моўны «гібрыд». Часцей за ўсё трасянка ўзнікае ў выніку засваення рускай мовы людзьмі, якія былі выхаваны ў вясковым асяроддзі і апынуліся ў горадзе ў сувязі з перасяленнем, павышэннем грамадскага статусу і інш.

З’яўленне трасянкi абумоўліваецца наступнымі прычынамі. Яна ўзнікае найперш з неабходнасці падтрымання камунікацыі ва ўмовах абмежаваных кантактаў паміж карэнным беларускамоўным насельніцтвам, з аднаго боку, і рускамоўным адміністрацыйным чыноўніцтвам, што мае больш высокі грамадскі статус, з другога. Небывалая міграцыя вяскоўцаў у горад таксама пашырае сферу выкарыстання трасянкi, паколькі яна ўжо стала ўспрымацца як неабходны элемент гарадской моўнай сітуацыі. Аднак ва ўспрыманні саміх носьбітаў трасянка ацэньваецца як «некультурная мова», бо напамінае пра іх

вясковае паходжанне. У працэсе маўлення індывіда цяжка прадказаць, якія рысы беларускай і рускай моў будуць змешвацца, аднак найбольш устойлівымі застаюцца фанетычныя асаблівасці. Як з'ява выключна індывідуальная, трасянка ўзнікае ў выніку засваення рускай мовы т.зв. прамым метадам, г.зн. у працэсе моўных зносін з носбітамі, а не ў працэсе паступовага навучання. Дрэннаму валоданню другаснай моўнай сістэмай спадарожнічае пагарда і нянавісць да роднай мовы, яе лічаць асноўнай прычынай такога стану. У выніку разбураецца і валоданне першаснай сістэмай, таму становіцца складаным і маўленне па-беларуску.

Такім чынам, трасянка – гэта паўмова, яна анарматыўная, узнікае і функцыянуе стыхійна, рэалізуецца выключна ў вусным маўленні, пераважае ў гарадскіх сітуацыях камунікацыі.

Літаратура

1. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : дапам. / А.М. Асіпчук, В.В. Маршэўская, А.С. Садоўская. – Гродна : ГрДУ, 2009. – 271 с.
2. Беларуская мова. Прафесійная лексіка для педагогаў : вучэбны дапаможнік / Д.В. Дзятко [і інш.] ; пад рэд. Д.В. Дзятко. – Мінск : Беларусь, 2012. – 231 с.

1.2.4 Арфаэпічныя нормы беларускай мовы

1	Усе галосныя гукі пад націскам вымаўляюцца <u>выразна</u> : <i>там, сяло, мэта, цёмна</i> .
2	На месцы [о], [э], [а] пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных не пад націскам вымаўляецца [а]: <i>ногі – нага, рэкі – рака</i> . * у іншамоўных словах гук [э] захоўваецца: <i>дэкада, тэарэма, гіпатэнуза, рэформа</i> . * у некаторых словах са спалучэннямі ро, ло, рэ не пад націскам вымаўляецца [ы]: <i>гром – грымець, глотка – глытаць, хрэст – хрысціць</i> .
3	На месцы [о], [э], [а] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам вымаўляецца [а] (на пісьме абазначаецца літарай я): <i>несці – нясу, дзеліць – падзяліць, сёлы – сяло</i> . Ва ўсіх астатніх (перад- і паслянаціскных складах) гэтыя гукі вымаўляюцца як [э]: <i>зеленаваты, медзведзяня</i> . * у іншамоўных словах гук [э] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам захоўваецца: <i>перон, сезон, секунда, Бетховен</i> .
4	Вымаўленне [і], [ы]: - пасля галоснага, пасля зычнага пры раздзельным вымаўленні да гукі [і] далучаецца [й]: <i>ра[й]іца, вераб[й]і</i> ; - у пачатку слова, калі папярэдняе слова канчаецца на галосны, замест [і] вымаўляецца [й] ці [йі]: <i>сястра [й] брат, дарога на [Йі]вацэвічы</i> ; - пасля цвёрдых зычных (акрамя г, к, х) на стыку кораня і прыстаўкі, частак складаных слоў або двух самастойных слоў пры іх злітным вымаўленні замест [і] вымаўляецца [ы]: <i>пед[ы]нстытут, сын [ы] брат</i> * пасля г, к, х – [і]: <i>смех [і] грэх, Мінск [і] Віцебск</i> .

5	Гукі [ж], [ш], [дж], [ч], [р], [ц] – зацвярдзелыя (заўсёды вымаўляюцца цвёрда): <i>жыта, сяджу, чорны, шаптаць, рукзак, цэп</i> .
6	Звонкія зычныя на канцы слоў і ў сярэдзіне слова перад глухімі аглушаюцца: <i>сад</i> – [сат], <i>лодка</i> – [лотка]. Глухія зычныя перад звонкімі азванчаюцца: <i>просьба</i> – [проз’ба], <i>малацьба</i> – [маладз’ба].
7	Свісцячыя [з], [с], [дз], [ц] перад мяккімі зычнымі (акрамя г, к, х) вымаўляюцца мякка: [з’в’ін’эц’], [с’н’эх], [дз’в’э], [ц’в’орды]. * перад г, к, х – цвёрда: [сх’эма], [м’інск’і], [зг’інуц’].
8	Шыпячыя перад свісцячымі вымаўляюцца як свісцячыя: <i>у бочцы</i> – [у боццы], <i>на дошцы</i> – [на досцы]. Свісцячыя перад шыпячымі вымаўляюцца як шыпячыя: <i>сшытак</i> – [шышытак], <i>грузчык</i> – [грушчык].
9	Спалучэнні [сч], [сшч], [зч] вымаўляюцца як [шч]: <i>падпісчык</i> – [патп’ішчык], <i>расказчык</i> – [раскашчык].
10	Губныя [б], [п], [м], [ф] перад мяккімі зычнымі пры раздзельным вымаўленні і на канцы слоў вымаўляюцца цвёрда: [бйэ], [пйэ], <i>голу</i> [п], <i>вер</i> [ф], <i>се</i> [м].
11	Гукі [в], [л] пасля галоснага перад зычным і на канцы слоў пераходзяць у [ў]: <i>певень</i> – п[ў]нік, <i>хадзіла</i> – хадзі[ў].
12	Гукі [з], [с], [дз], [ц], [ж], [ш], [ч], [л], [н] у становішчы паміж галоснымі вымаўляюцца падоўжана (на пісьме яны перадаюцца падвойным напісаннем адпаведнай літары): <i>рыззэ</i> – [рыз’о], <i>калоссе</i> – [калос’э].
13	Гукі [д], [т] перад [ч] вымаўляюцца як [ч], а перад [ц] як [ц]: <i>перакладчык</i> – [п’эраклач’ык], <i>лётчык</i> – [л’о’ч’ык], <i>у лодцы</i> – [у лоц’ы], <i>у хатцы</i> – [у хац’ы].
14	Спалучэнні [дск], [зск] вымаўляюцца як [цк], [ск]: <i>гарадскі</i> – [гарацк’і], <i>каўказскі</i> – [каўкасцк’і].
15	Спалучэнні [жс], [шс], [зс] вымаўляюцца як [с]: <i>нясвіжскі</i> – [н’ас’в’іск’і], <i>добрушскі</i> – [добруск’і], <i>французскі</i> – [французск’і].
16	Спалучэнне [чн] вымаўляецца нязменна: <i>сталічны</i> – [стал’ічны], <i>ячня</i> – [йайэчн’а].

1.2.5 Арфаграфічныя нормы беларускай мовы

Праваніс о, э, а, ы

У беларускай мове галосныя літары **о, э** звычайна пішуцца толькі пад націскам. Не пад націскам замест літар **о, э** пішацца літара **а** (у тым ліку і на канцы іншамоўных слоў пасля галосных): *дом* -- *дамы, горад* – *гарады, рэкі* – *рака, цэны* – *цана, рэбры* – *рабро, трыа, Токіа, радэа, адажыа, імпрэсарыа, Ватэрлоа*.

Але: *радыё, восемсот*.

У некаторых словах на месцы спалучэнняў **ро, ло, рэ** не пад націскам пішуцца **ры, лы:** *бровы* – *брыво, глотка* – *глытаць, кроў* – *кывавы, дрывы* – *дрывасек, дрывотня, блохі* – *блыха, хрэсьбіны* – *хрысціць, крошка* – *крышыць, дрогкі* – *дрыжаць, скрогат* – *скрыгатаць, брод* -- *брысці*.

Літара **э** не пад націскам пішацца:

а) у пачатку і сярэдзіне іншамоўных слоў (пасля зацвярдзелых і д, т): *дэманстрацыя, жэтон, эпоха, экзамен, ігрэк.*

Але: у даўно запазычаных словах пішацца літара **а:** *адрас, рамонт, аранжарэя, далікатны;*

б) у першай частцы складаных слоў: *рэдкалессе, шэразём;*

в) у словах з корнем *сэнс:* *асэнсаваць.*

Увага: 1) ненаціскныя фіналі **эль-, эр-** у агульных назоўніках іншамоўнага паходжання перадаюцца праз **аль-, ар-:** *шніцаль, камп'ютар, прынтар, менеджар, містар, кратар,* а ва ўласных назоўніках нязменна: *Пітэр, Юнітэр, Гендэль, Манчэстэр;*

2) ва ўласных імёнах славянскага паходжання пішацца літара **а,** у імёнах неславянскага паходжання – літара **э:** *Чаранавец, Чарнігаў, Шаўчэнка, але: Тэгеран, Чэбаксары, Чэчня, Тэрэза, Шэкспір;*

3) **запомніце:** *брызент, цырымонія, почырк, зарыва і зарава, яблыня, арышт, чыгун, інжынер, канцылярыя, трывога, рысора, хрыбет, дрызіна, лодар, водар, глыбіня, мачаха і мачыха, марыва, чырвоны, тырчма (тарчма), лыжка, глыбокі, горыч, слодыч, трымцець, плыт, шыя, чый, мый, брый, крый, дріль.*

Праваніс е, ё, я

Літара **ё** ў беларускай мове пішацца толькі пад націскам. Калі пры змене слова ці ў аднакаранёвых словах націск пераходзіць на іншы склад, то на месцы **ё** ў першым складзе перад націскам пішацца **я,** а ў іншых складах перад націскам і пасля націску – літара **е:** *лёд – лядок, лядовы, ледавік; зялёны – зелень, пазелянець.*

На месцы літары **е** ў першым складзе перад націскам пішацца **я,** а ў іншых складах перад націскам і пасля націску захоўваецца літара **е:** *лес – ляснік, лесніка, лесавік; свет – святло, святлейшы, светлаваты; дзявяты, дзясяты, дзясятка, сем – сямнаццаць, восем – васьмнаццаць; пяцьдзясят, шэсцьдзясят – шасцідзясяты; семдзесят – сямідзясяты, восемдзесят – васьмідзясяты.*

У першым складзе перад націскам **е** захоўваецца і не пераходзіць ў **я:**

а) у словах іншамоўнага паходжання (з неславянскіх моў), у тым ліку і ва ўласных назвах пасля **г, к, х:** *аперацыя, апетыт, герой, легенда, калектыў, медаль, бензін, медуза, білецёр, Македонія;*

б) у словах *восемсот, семсот* (Н. скл.);

в) у словах **не, без,** калі яны пішуцца асобна: *не бачыць, без веры.*

Незалежна ад месца націску **я** захоўваецца:

а) ва ўласных імёнах, імёнах па бацьку, прозвішчах: *Якуб, Якубавіч, Якубоўскі;*

б) у тых словах, дзе **я** ўваходзіць у склад кораня ці суфікса: *цяга, цягнік, свята, святочны, пяць, пяцярня, упяцярых, лямант, лямантаваць, ляскат, ляскатаць, Прыпяць, боязь, роўнядзь, ваялка, зязюляня, дзятляня;*

в) у канчатках прыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў і займеннікаў, а таксама назоўнікаў жаночага роду творнага склону адз. ліку: *асенняе надвор'е,*

трэцяя ракета, іхняе поле, жменяй, хваляй. Увага: аленем, мядзведзем (творны склон адз. ліку) – *аленям, мядзведзям* (давальны склон мн. ліку).

Заўвага 1. У даўно запазычаных словах з неславянскіх моў у першым складзе перад націскам на месцы **е** пішацца **я**: *дзяжурны, каляндар, янот, яфрэйтар, сяржант, яхідна, ярмолка, мянтуз, яўрэй, мячэць, ялей.*

Заўвага 2. У некаторых словах націскае **е** не пад націскам чаргуецца з **і**: *кветка – квітнець, цвет – цвісці, памерці – паміраць, здзерці – здзіраць, бляск – блішчаць, светлы – світаць, світанне, ветлівы – павітацца, усмешка – усміхацца, церці – выціраць, звон -- звінець.*

Заўвага 3. У словах *мітусня, мілагучны, вільготны, вінегрэт, міжволі, свістаць, сівы, пасівець, каліва, гліняны, эліксір* і інш пішацца літара **і**.

Праваніс э, е

На канцы запазычаных слоў, а таксама ва ўласных назвах пасля зычных, акрамя **л, к**, пішацца **э**: *купэ, рэзюмэ, кабернэ, каратэ, дэкальтэ, Мерымэ, Душанбэ, Морзэ. Але: філе, піке, камюніке.*

Літара **э** ці **е** ў запазычаных словах **пасля губных** зычных і пасля **з, с, н** пішацца згодна з літаратурным вымаўленнем: *капэла, сэрвіс, газета, сервіз.*

Праваніс спалучэнняў галосных ў іншамоўных словах

Беларускай мове не ўласціва ў межах слова спалучэнне галосных гукаў, таму ў большасці іншамоўных слоў пры іх вымаўленні паміж галоснымі ўзнікае гук [й], напрыклад: *бі[й'о] лаг*. На пісьме падобныя спалучэнні гукаў перадаюцца літарамі **іё (ыё), ія (ыя), іе (ые), еа (эа)** і інш.

Спалучэнне **іо** ў беларускай мове пад націскам перадаецца паміж зычнымі праз спалучэнне **іё (ыё)**, а не пад націскам – праз **ія (ыя)**: *біёлаг, біялогія, патрыёт, патрыятызм, чэмпіён, чэмпіянат, кіёск – кіяскёр, аўдыя-.* **Але:** *мільён, трыльён, шампіньён, Эфіопія, эфіоп.* У пачатку іншамоўных слоў пад націскам пішацца спалучэнне **іо**: *іон*, не пад націскам – **іа**: *іанізацыя*, на канцы іншамоўных слоў пішам **іа (ыа)**: *Токіа, трыа. Але: радыё.*

Спалучэнне **іа** перадаецца праз **ія (ыя)** незалежна ад націску: *варыянт, дыяметр, энтузіязм, медыя-.* **Але:** *мільярд, брыльянт.*

Спалучэнне **іе** перадаецца праз літары **іе (ые)**: *гігіена, пацыент. Але: езуіт.*

Спалучэнне **ео** пад націскам перадаецца праз **ео (эо)**, а не пад націскам – праз **еа (эа)**: *ідэолаг, ідэалогія, геолаг, геалогія, відэа-.*

Спалучэнне **еа** перадаецца літарамі **еа (эа)**: *рэакцыя, Неапаль. Але: акіян.*

Спалучэнне **іо** пад націскам перадаецца праз **ё**, а не пад націскам – праз **я**: *раён, Нью-Ёрк, маёр, маярат.* У словах з першай часткай **ёд-, ёт** заўсёды пішацца **ё**: *ётацыя, ётаваны, ёдаформ.*

Спалучэнне **іе** перадаецца праз **е**: *канвеер, Феербах.*

Спалучэнне **ія** перадаецца праз **я**: *Мая, Савоя.*

Праваніс прыстаўных галосных

У пачатку слова перад збегам зычных гукаў, першым з якіх з'яўляецца **м, р, л**, узнікаюць прыстаўныя галосныя **а, і**.

Літара **а** пішацца ў некалькіх словах: *амшара, амшаннік, амшэлы, аржаны, аржанішча* (можна: *імиара, імианнік, імиэлы, іржышча, іржаны*).

Літара **і** заўсёды пішацца перад збегам зычных, які пачынаецца з **м**: *імгла, імгненне, імчацца*.

Перад збегам зычных, які пачынаецца з **л, р** прыстаўны **і** пішацца, калі папярэдняе слова заканчваецца на зычны: *над льдом, заараць іржышча*; пасля знакаў прыпынку: *Крыгаход. Льдзіны налятаюць адна на адну*.

Калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны, прыстаўны перад **л, р** не пішацца: *на льдзіне, луста ржаного хлеба*.

Прыстаўныя галосныя не пішуцца пасля прыставак на галосны: *памчацца, зардзецца, памкнуцца*, а таксама пасля першай часткі складанага слова: *вокамгненна*.

Праваніс і, ы, й пасля прыставак

Пасля прыставак на зычны (у тым ліку **дэз-, суб-**) каранёвае **і** пераходзіць у **ы**: *ісці – падысці, імиэлы – абымиэлы, дэзынфармацыя, субынспектар*.

Але: галосны **і** захоўваецца:

1) пасля прыставак **між-, звыш-, супер- контр-, транс-, пан-**: *міжінстытуці, звышімклівы, контрідэя, суперінтэлект панісламізм, трансіарданскі*;

2) пасля першай часткі складанага слова: *педінстытут*.

Пасля прыставак, якія заканчваюцца на галосны, на месцы каранёвай **і** пішацца **й**: *ісці – выйсці, імя – перайменаваць*.

Й пішацца ў словах з каранем **ісці, іграць, імя, іначай, імавернасць**: *пайсці, прайграць, пайменна, няйначай, неймаверна*.

Але: літара **і** захоўваецца, калі ўтварае склад: *заіка, заінтрыгаваць, заіскрыцца, заінець, праіснаваць, праілюстравачь, праінфармаваць, неістотны*.

Праваніс галосных у складаных словах

Праваніс галосных у складаных словах залежыць ад вымаўлення слоў з адным ці двума націскамі.

Напісанне **о, а** ў першай частцы складаных слоў залежыць ад месца націску ў другой частцы: калі націск падае на першы склад другой часткі, то ў першай частцы складанага слова пішам літару **а**, калі націск падае на другі, трэці і інш. – пішам **о**: *чарнабровы, чорнавалосы, дабрабыт, добрасумленны*.

У складаных словах часткі **фота-, мота-, вела-, сама-, каля-, проці-, радыё-, што-, ста-, дзевяноста-, gros-, контр-, кіна-, кантра-, газа-, пара-, паў-** перадаюцца нязменна: *фотаконкурс, мотакрос, своечасовы, процілеглы,*

радыёхваля, штогод, статысячны, дзевяностагоддзе, гросмайстар, контрудар, кінатэатр, кантрамарка, газанправод, параварка, паўгорада. Але: фатограф, фатаграфія, фатаграфавач, матацыкліст, матавоз, матацыкл, поўнач, поўдзень.

Літара э ў першай частцы складаных слоў пішацца незалежна ад месца націску: *рэдказубы, шэсцьсот. Але: шасцісот.*

Замест е ў першым складзе перад націскам пішацца літара **я**: *аленявод, стальвар. Але: семсот.*

У складаных словах з першай часткай **полі-(палі-)** літара **а** пішацца, калі націск падае на першы склад другой часткі, а літара **о** – калі на іншыя склады: *паліклініка, політэхнічны. Але: паліграфічны, паліграфіст, паліграфія.*

Запомніце правапіс

Малочнакіслы, азотнакіслы, мовазнаўства, усходазнаўства, крокамер, вокарухальны, збожжаздача, збожжасховішча, сямігодка, свабодалюбства, работадавец, робататэхніка, словаформа, славалюбства, вокамгненна, нервовахворы, моцнадзеючы, хлоравоцатны, нотаграфія, множналікавы, ружовашчокі, манаграфічны, коксагазавы, коксадоменны, жывёлавод, перапончатакрылы, колерамузыка, фондасховішча, пляскатаносы, абароназдольны, познаспелы.

Спрадвечнае **я** пішацца **нязменна**: *цяжкаатлет – цяжкагрузны, мяккасардэчны – мяккашэрсны.*

Звярніце ўвагу: а) *кروвацячэнне – крывацёк; дрованарыхтоўка – дрывасек;*

б) *своечасовы – сваямоўны; светлавокі – светлавалосы; святлоадчувальны – святлафор; усебеларускі, усяночная, усёвед, усёзнаўства, усёабдымны; велікадушыны – вялікадзяржаўны, велікамучанік -- Вялікабрытанія.*

Правапіс галосных пасля зацвярдзелых, д і т

Пасля зацвярдзелых (**ж, ш, ч, р, ц, дж**), а таксама пасля **д, т** пішуцца галосныя **о, а, э, ы, у**: *шаптаць, почырк, жэтон, арышт, цырата, джала, інтэлігент, далікатны.*

Выключэнні: складанаскарочаныя словы (*дзяржюркалегія, медінстытут*) і словы з прыстаўкамі **звыш-, між-, контр-, пан-, транс-** (*звышімклівы, міжінстытуцкі, контрідэя, трансіарданскі, панісламізм*).

Правапіс літар ў, у

Літара **у** пішацца пасля зычных, знакаў прыпынку, у пачатку сказа, у пачатку ўласных назваў: *Уночы ішоў дождж. Рэпертуар. Тамара Уладзіміраўна. І трава, і кветкі, і матылі – усё тое самае, усё жыло разам.*

Літара **ў** пішацца замест **у, л, в** пасля галосных у славянскіх словах (*кроў, воўк*) і іншамоўных не пад націскам: *лаўрэат, паўза, аўкцыён.* Не блытайце: *балкон, палкоўнік* і пад.

Злучок і двукоссе не з'яўляюцца знакамі прыпынку, таму не ўплываюць на напісанне ў: *жанчына-ўрач, калгас «Перамога» ўзнагародзілі.*

Заўвагі

1) у канцы іншамоўных слоў пішацца у: *фрау, шоу, Ландау, ноу-хау;*

2) у іншамоўных словах, якія заканчваюцца на **-ус, -ум**, пішацца у: *натарыус, шлагбаум.*

3) пад націскам заўсёды захоўваецца літара у: *аул, групоўка ультра, баул, ля урны;*

4) калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны, то ў пачатку іншамоўных слоў пад націскам пішацца у, не пад націскам – ў: *Люблінская унія, дзяржаўны ўніверсітэт.* Запомніце: *траур.*

Праваніс д –дз, т –ц

У беларускай мове цвёрдым зычным **д, т** адпавядаюць мяккія **дз', ц'**, якія пішуцца перад галоснымі **е, ё, ю, я, і**, а таксама перад **ь**, перад мяккім гукам **в**: *горад – у горадзе, сяду – сядзь, два – дзве.*

Але: прыставачнае **д** і суфіксальнае **т** перад мяккім **в** захоўваюцца нязменна: *адвечны, у бітве.*

У словах іншамоўнага паходжання **д** і **т**, як правіла, не змякчаюцца: *дэкан, студэнт, тэатр, дырыжор.*

Але: перад суфіксамі і суфіксальнымі злучэннямі **–ін-, –ір-, –ёр-, –еец-, –ейск-, –ік-** (калі ён памяншальны), а таксама перад літарай **ю** зычныя **д, т** змякчаюцца: *каранцін, камандзір, акцёр, гвардзеец, гвардзейскі, білецік, нацюрморт, Цюмень.*

Праваніс падоўжаных і падвоеных зычных

Зычныя **з', с', ц', дз', ж, ш, ч, л', н'** паміж галоснымі вымаўляюцца падоўжана і на пісьме перадаюцца дзвюма літарамі: *жыццё, суддзя, жыллё, мышшу, граззю, соллю, узбярэжжа, ноччу, здарэнне.*

Падаўжэнне не адбываецца ў словах іншамоўнага паходжання: *алея, калона, каса.* **Але:** *асанна, саванна, ванна, манна, бонна, мадонна, мецца, дурра (расліна), мірра, панна, донна, Мекка, Вінніца, Жанна, Сюзанна, Іванна, Ганна.*

Дура, бона – грашовыя адзінкі; *манэ* (хлусня).

На стыку прыстаўкі і кораня або кораня і суфікса адбываецца падваенне гукаў, якое на пісьме перадаецца дзвюма літарамі: *аддаць, бяззубы, асенні, лімонны.* **Але:** *расада, расаднік (месца, дзе вырошчваюць расаду), расол, расольнік, ростань.* **Запомніце:** *расаднік хваробы.*

Праваніс прыставак

У прыстаўках на **з-, с-** перад глухімі зычнымі пішацца **с**, перад звонкімі – **з**: *скінуць, збіць, расказаць, раззброіць, бескарыслівы, беззаганны.*

Прыстаўкі на **б-, д-** пішуцца нязменна (незалежна ад вымаўлення): *аббегчы, абскакаць, аддаць, адскочыць.*

Праваніс прыстаўных в, г

Прыстаўны г пішацца ў словах *гэты, гэтак, гэтулькі, гэі, го, га адгэтуль, пагэтуль, гісторыя, Ганна*.

Прыстаўны в пішацца:

а) перад націскным **о** ў пачатку слова і пасля прыставак: *воблака, восень, завоблачны; Але: окаць, охаць, наогул, одум, ойча*;

б) перад каранёвым у націскным у пачатку і сярэдзіне слова, а таксама ў вытворных ад іх словах, у якіх у не пад націскам: *вучань, вугал, вуглавы, навука, павук, павуцінне*;

в) у словах **вока, востры, вакол, вожык, воспа** і вытворных ад іх незалежна ад націску: *вока, вачэй, востры, вастрыць, навокал, наваколле, важаняткі, васпаваты*;

г) перад **о, у** ў сярэдзіне некаторых слоў і вытворных ад іх: *ніводзін, ніводны, цівун, Лявон, Ларывон, Радзівон, Тадэвуш, Матэвуш, Навум*.

Заўвага. Калі пачатковае **о** пераходзіць у **а**, то **в** не пішацца: *возера – азёры, вобласць – абласны*.

Літара **в** не пішацца:

а) перад пачатковымі **о, у** ў іншамоўных словах, а таксама ў імёнах, прозвішчах і геаграфічных назвах: *опіум, ордэр, урна, унія, Орша, Ульяна. Але: Вольга, Вогненная зямля*;

б) перад у прыставачным і перад у, якое ўзнікла з **в**: *удзел, удвух, участак, унук (внук), учора (вчера). Але: вупраж, вусцішна, вузгалоўе, вусцілка*.

Праваніс спалучэнняў зычных

У беларускай мове ў спалучэннях **здн, рдн, стн, стл, рдц, згн** зычныя **д, т, г** выпалі, у выніку чаго гэтыя спалучэнні спрасціліся, што і адлюстроўваецца на пісьме: *позна, праязны, сэрца, посны, міласэрны, сонца, шаснаццаць, бразнуць, аванпосны, кампосны, кантрасны, фарпосны, баласны. Але: віскнуць, націскны. Запомніце: кантэкстуальны*.

Напісанне спалучэнняў зычных у некаторых запазычаных словах трэба запомніць: *ландшафт, пэндзаль, бухгалтар, асфальт, вакзал, дыспетчар, скрупулёзны, матч* і інш.

Спалучэнне **дт** на канцы слоў іншамоўнага паходжання на пісьме перадаецца літарай **т**: *Шміт, Краништат*.

Спалучэнне каранёвага **д** з суфіксальным **с** на пісьме перадаецца нязменна: *канадскі, суседскі*.

Каранёвыя **т, ц, ч, к** у спалучэнні з суфіксальным **с** перадаюцца на пісьме праз **ц**: *Брэст – брэсцікі, шавец – шавецкі, ткач – ткацкі, мастак – мастацкі*, а **с і ш** – праз **с**: *Адэса – адэскі, таварыш – таварыскі*.

Каранёвыя **ж, ш, з, г, х** з суфіксальным **с** перадаюцца на пісьме праз **с**: *прыгожы – прыгоства, харошы – хараства, князь – княства, птах – птаства, многа – мноства*.

У прыметніках, утвораных ад географічных назваў і назваў нацыянальнасцей, зычныя **г, к** (у неславянскіх назвах), **х, з, ж, ш** перад суфіксам **–ск-** на пісьме захоўваюцца: *гамбургскі, казахскі, узбекскі, хельсінкскі, касабланкскі, французскі, парызскі, добрушскі*. Пры гэтым **г, х** могуць чаргавацца з **ж, ш**: *Рыга -- рыжскі, чэх – чэшскі*. **Запомніце:** *турэцкі, калмыцкі, славацкі*.

Спалучэнне каранёвага **цк** з суфіксальным **ч** перадаецца на пісьме літарамі **чч**: *Слуцк –Случчына, нямецкі – Нямеччына*, а **ск** – праз **шч**: *Віцебск – Віцебшчына*. Спалучэнні **дч, тч** перадаюцца нязменна: *Брэст – Брэстчына, Навагрудак – Навагрудчына*.

Калі прыстаўка заканчваецца на **с**, а карань пачынаецца з **ч** або **ш**, то спалучэнне **сч, шч** на пісьме перадаецца нязменна: *расчыніць(акно), расчачіць(вагоны), расчасаць, расшчодрыцца, расшчачіць(палена)*.

Але: *шчасце, пяшчота, ушчуваць, ушчэнт, нішчымны, ашчадны, рошчына*.

Праваніс мяккага знака і апострафа

Змякчальны мяккі знак пішацца пасля **з, с, ц, дз, л, н** у канцы слова (*соль*), або ў сярэдзіне пасля мяккага зычнага перад наступным цвёрдым (*пісьмо, дзьмухавец*), паміж двума мяккімі зычнымі, калі пры змяненні слова другі зычны становіцца цвёрдым: *дзьме –дзьмуць, цьмяны –цьма*.

Мяккі знак таксама пішацца:

а) у **лічэбніках** *пяцьдзясят, шэсцьдзясят, пяцьсот, шэсцьсот, дзевяцьсот, мільён, мільярд*;

б) у слове *ледзьве* і постфіксе **–сьці**: *дзесьці, якісьці*;

в) у назоўніках творнага склону множнага ліку перад канчаткам **–мі**: *людзьмі, слязьмі*;

г) пасля літары **н** перад суфіксам **–чык-**, калі слова без суфікса заканчваецца на **–нь**: *каменьчык, струменьчык*;

д) пасля мяккага **н** перад суфіксам **–к-**: *вішанька, песенька*;

е) пасля мяккага **н** у прыметніках, утвораных ад назваў месяцаў і слова **восень** перад суфіксам **–ск-**: *студзеньскі, восеньскі, Чэрвеньскі раён, Ліпеньская школа*;

Увага: у кітайскіх назвах перад суфіксам **–ск-** мяккі знак не пішацца: *цянь-шанскі, кунь-лунскі*.

ё) у суфіксах **-эньк-, -еньк-, -аньк-**: *маленькі, даражэнькі, харошанькі*;

ж) у дзеясловах загаднага ладу першай асобы множнага ліку перад канчаткам **–ма** і другой асобы множнага ліку перад постфіксам **–це**, а таксама перад постфіксам **–ся**: *станьма, станьце, агледзься*.

Раздзяляльны мяккі знак пішацца пасля **з, с, ц, дз, л, н** у сярэдзіне слова перад галоснымі **е, ё, ю, я, і**: *дасье, парцье, налью*.

Але: *булён, нюанс, дзяк, дыякан*.

Апостраф пішацца перад галоснымі **е, ё, ю, я, і**

а) пасля прыставак на зычны: *аб'ява, ін'екцыя, аб'інець*;

б) у сярэдзіне слова пасля цвёрдых зычных, акрамя **з, с, ц, дз, л, н**: *б'ю, п'ю, вераб'і*;

в) у складаных словах пасля частак **двух-, трох-, чатырох-**: *трох'ярусны*.
Пасля ў апостраф **не пішацца**: *здараўе, салаўі*.

Ужыванне вялікай літары

З **вялікай літары** пішуцца ўласныя імёны, імёны па бацьку, прозвішчы, псеўданімы, мянушкі, назвы планет, сузор'яў, зорак, геаграфічныя, адміністрацыйна-тэрытарыяльныя і інш. назвы: *Антон Сяргеевіч Чарноў, Янка Купала, кошка Мурка, Сатурн, Вялікая Мядзведзіца* (сузор'е), *Шалі, Віцебск, Віцебшчына, фабрыка «Спартак», Рэспубліка Беларусь*.

Акрамя пералічаных вышэй, з **вялікай літары** пішуцца назвы гістарычных эпох (*Рэфармацыя, Адраджэнне*), прыналежныя прыметнікі з суфісам **-ск-**, калі яны ўваходзяць у склад назваў, адпаведных назвам са словамі **імя, памяці**: *Коласаўская стыпендыя* (*стыпендыя імя Якуба Коласа*), прыналежныя прыметнікі, утвораныя ад уласных імёнаў з дапамогай суфіксаў **-ін-, -ын-, -оў-, -ёў-, -еў-, -аў-**: *Антонаў сын, Наташына паліто, Мурчыны кацяняты*. Але навуковыя і тэхнічныя тэрміны пішуцца з **малой літары**: *берталетава соль, вольтава дуга*.

З **вялікай літары** пішацца першае слова (або два першыя словы) у назвах свят, падзей, знамянальных дат: *Першае мая (1 Мая), Дзень Незалежнасці, Вялікая Айчынная вайна, Люблінская унія*, а таксама ў назвах арганізацый і ўстаноў: *Міністэрства ўнутраных спраў, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт*.

Праваніс складаных назоўнікаў

Складаныя назоўнікі пішуцца **разам**, калі ёсць злучальная галосная (*краявід, параход*), калі ўтвораны са спалучэння лічэбніка і назоўніка (*шасцідзёнка*), калі першая частка – словы **сама-, многа-, мала-, шмат-, узаема-, аўта-, вела-, мота-, фота-, кіна-, аэра-, мікра-, макра-, метэа-, контр-, агра-** (*самавызначэнне, мнагабор'е, маланаселенасць, шматзначнасць, узаемапавага, аўтазавод, веласпорт, мотакрос, фотарэпартаж, кінахроніка, аэраклуб, мікрараён, макрарэльеф, метэазводка, контрудар, агракультура*), агульныя назоўнікі з часткамі **паў-, поў-** (*паўяблыка, поўдзень*), складанаскарочаныя словы (*медсанбат*). **Разам** пішуцца назоўнікі з першай часткай – дзеясловам у форме 2-ой асобы загаднага ладу (*вярнідуб, сарвігалава, але: перакаці-поле, узвей-вецер*).

Праз злучок пішуцца складаныя назоўнікі без злучальнай галоснай (*школа-інтэрнат*), уласныя назвы з часткай **паў-** (*паў-Еўропы*), складаныя адзінкі вымярэння і іншамоўныя назвы прамежкавых напрамкаў свету (*тонакіламетр, але: працадзень; норд-ост*), складаныя назоўнікі з першай часткай **обер-, арт-, вэб-, унтэр-, штаб-, лейб-, віцэ-, экс-, прэс-** (*обер-лейтэнант, арт-сесія, вэб-дызайн, унтэр-афіцэр, штаб-кватэра, лейб-медык, віцэ-*

прэзідэнт, экс-чэмпіён, прэс-служба) і словы **контр-адмірал, прымабалерына**, састаўныя прозвішчы, французскія імёны, геаграфічныя назвы (*Дунін-Марцінкевіч, Жан-Жак Русо, Буда-Кашалёва*).

Міні-спадніца – спадніца міні; мідзі-паліто – паліто мідзі; максі-спадніца – спадніца максі.

Правапіс складаных прыметнікаў

Складаныя прыметнікі пішуцца **разам**, калі ўтвораны ад складаных назоўнікаў, што пішуцца разам (*параходны*), утвораны ад словазлучэнняў **назоўнік + прыметнік, назоўнік + лічэбнік, назоўнік + займеннік** (*сельскагаспадарчы, саракатрохгадовы, усебаковы*), з першай часткай **многа-, мала-, шмат-** (*мнагазначны, малавядомы, шматбаковы*).

Заўвага. Спалучэнні **прыслоўе + прыметнік (дзеепрыметнік)** пішуцца **асобна**: *дробна паколатья арэхі, гладка паголены твар.*

Складаныя прыметнікі пішуцца **праз злучок**, калі ўтвораны 1) ад складаных назоўнікаў, якія пішуцца праз злучок (*буда-кашалёўскі*); 2) ад двух і трох раўнапраўных прыметнікаў (*беларуска-рускі, кісла-салодкі*), а таксама прыметнікі *паўночна-заходні, паўднёва-ўсходні, паўднёва-заходні, паўночна-ўсходні*. Акрамя таго, **праз злучок** пішуцца прыметнікі, утвораныя шляхам паўтарэння аднаго слова (*цёплы-цёплы*) і з першай часткай **усходне-, паўднёва-, паўночна-, заходне-**, калі яны ўваходзяць у склад уласных геаграфічных назваў (*Усходне-Еўрапейская раўніна*). **Параўнайце:** *усходнееўрапейскія краіны*. Праз злучок пішуцца прыметнікі, утвораныя ад спалучэння імя і прозвішча: *леў-талстоўскі*.

Правапіс прыслоўяў і спалучэнняў слоў, блізкіх да прыслоўяў

Праз злучок пішуцца прыслоўі:

1) з прыстаўкай **абы-** і суфіксам **–небудзь-:** *абы-як, як-небудзь;*

2) з прыстаўкай **па-** і суфіксамі **–ому, -яму, -аму, -йму, -ску, -цку, -ы:** *па-старому, па-летняму, па-нашаму, па-мойму, па-руску, па-брацку, пачалавечы;*

3) з прыстаўкай **па-** і **парадкавым лічэбнікам:** *па-першае, па-дзiesiąтае;*

4) утвораныя шляхам паўтарэння таго самага слова: *ледзь-ледзь, крыж-накрыж;*

5) *на-гара, дэ-юрэ, дэ-факта.*

Усе астатнія прыслоўі пішуцца разам: *ушчэнт, спрадвеку, спадылба, знізу, штогод, таксама, напавер, паасобку, уголас.*

Ад прыслоўяў **неабходна адрозніваць назоўнікі з прыназоўнікамі, якія пішуцца асобна:** *вярнуўся дахаты –падышлі да хаты Алеся; павярнулі ўбок –у бок вакзала.* Назоўнікі абазначаюць прадмет, маюць пры сабе паясняльныя словы.

Пішуцца асобна спалучэнні

Пад вечар, з ранку да вечара, з вечара да ранку, з нізу да верху, з верху да нізу, усё роўна, як след, усё адно, наўрад ці, без дай прычыны, без дай рады, дзень у дзень, дзень пры дні, адзін на адзін, след у след, час ад часу, на памяць, на памяці, у пару, да пары, не ў пару, за мяжой, пад пахай, пад паху, на пахі, не ў меру, не пад сілу, не да смеху.

Асобна пішуцца спалучэнні назоўнікаў, якія пачынаюцца з галоснай, з прыназоўнікам **у**: *у абдымку, у абрэз, у абмен, у адзіночку, у адкрытую, у адно, у абхват*, а таксама спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі **без, з, да, на**: *без аглядкі, без разбору, без упынку, без толку, з ходу, з размаху, з разбегу, з налёту, да зарэзу, да ўпаду, да адвалу, на ляту, на віду, на хаду, на бягу, на скаку, на жаль, на вока, на дзіва.*

Праваніс прыназоўнікаў, злучнікаў, часціц

Прыназоўнікі **з-за, з-пад, па-за, па-над** пішуцца праз злучок.

Складаныя прыназоўнікі **замест, наконт, накшталт, абапал, услед, зверху, навокал, насустрач, ззаду, наперадзе** пішуцца ў адно слова.

Перад словамі з пачатковым **у** ўжываецца варыянт прыназоўніка **у – ва**: *у школе – ва ўніверсітэце.*

Перад словамі, якія пачынаюцца збегам зычных, дзе першыя **з, с, ш, ж, м**, замест прыназоўніка з ужываецца прыназоўнік **са**: *з табою, са мною, з лесу, са шчаўя.*

Увага: неабходна адрозніваць прыназоўнік **нягледзячы на** ад дзеепрыслоўя, якое з часціцай **не** пішацца асобна: *нягледзячы на дождж, на вуліцы шмат людзей; хлопчык ішоў, не гледзячы на баках.*

Простыя вытворныя злучнікі **затое, адтаго, прычым, прытым, паколькі, пастолькі** трэба адрозніваць ад спалучэнняў прыназоўнікаў з займеннікамі: **за тое, ад таго, пры чым, пры тым, па колькі, па столькі**. Злучнік не з'яўляецца членам сказа, яго можна замяніць сінанімічным злучнікам: *Ты яшчэ малы, адтаго (можна таму) і не разумееш. – Ад таго дуба адлічы два крокі.*

Часціца **-сьці (-сь)** з займеннікамі і прыслоўямі пішацца **разам**: *хтосьці, хтось, дзесьці, дзесь.*

Часціца **што** пішацца **асобна** ў спалучэннях *толькі што, пакуль што, амаль што, хіба што, сама што.*

Часціцы **абы-, -небудзь, -колечы** з займеннікамі і прыслоўямі пішуцца **праз злучок**: *абы-хто, хто-небудзь, што-колечы.*

Часціца **-то** з назоўнікамі, займеннікамі і дзеясловамі пішацца **праз злучок**: *сястра-то прыехала, яна-то сказала, сказаць-то сказаў.*

Часціца **-такі** пішацца **праз злучок**, калі стаіць **пасля** слоў, да якіх адносіцца: *усё-такі, зрабіў-такі* (параўнайце: *такі ўсё, такі зрабіў*).

Часціцы **бы (б), жа (ж)** пішуцца заўсёды **асобна**: *сказаў бы, сказала б, узяў жа, узяла ж.*

Часціца **ні** пішацца **разам**: 1) са словамі, якія без **ні** не ўжываюцца: *ніводзін, нікчэмны*; 2) з адмоўнымі займеннікамі і прыслоўямі: *ніхто, нідзе*.

Але: *ні з кім, ні аб чым*.

Ва ўсіх іншых выпадках часціца **ні** пішацца **асобна**.

Часціца **не** пішацца **разам**:

1) са словамі, якія без **не** не ўжываюцца: *незабудка, непакоіць*;

2) са словамі, да якіх можна падабраць сінонім без **не**: *непрыяцель – вораг, невялікі – малы*;

3) з поўнымі дзеепрыметнікамі, пры якіх няма залежных слоў: *няскошаная трава, непрачытаная кніга*;

4) з прыметнікамі, поўнымі дзеепрыметнікамі і прыслоўямі, калі пры іх ёсць паясняльныя словы **вельмі, зусім, амаль, выключна, надзвычай, у вышэйшай ступені, у вышэйшай меры** і іншыя, што выражаюць ступень якасці: *вельмі няўважлівы, зусім непрадуманая раішэнне*;

5) у дзеясловах з прыстаўкай **неда-** са значэннем непаўнаты дзеяння, неадпаведнасці норме: *недалячыць, недачуваць*;

б) з няпэўнымі займеннікамі і прыслоўямі: *нехта, недзе*.

Часціца **не** пішацца **асобна**:

1) з дзеясловамі, дзеепрыслоўямі, кароткімі дзеепрыметнікамі: *не быў, не чытаючы, трава не скошана*;

2) з поўнымі дзеепрыметнікамі, пры якіх ёсць паясняльныя словы ці ёсць або падразумываецца супрацьпастаўленне: *не прачытаная намі кніга, не прачытаная, а прагледжаная кніга*;

3) з назоўнікамі, прыметнікамі і прыслоўямі, калі ёсць або падразумываецца супрацьпастаўленне: *не сябар, а родны брат; не шырокі, а вузкі; дзень сёння не сонечны*;

4) з формамі вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў і прыслоўяў: *не старэйшы за..., не лепшы за..., не пазней чым ...*;

5) са словамі **не трэба, не варта, не супраць, не шкада, не толькі**;

б) у складзе ўзмацняльных адмоўяў **далёка не, нічуць не, зусім не, нікольні не** і пад.: *далёка не смелы чалавек, зусім не горшы адказ, нікольні не цікавы матэрыял*.

1.2.6 Марфалагічныя нормы беларускай мовы

Граматычныя катэгорыі назоўніка і правапіс склонавых канчаткаў *Род і лік назоўнікаў*

Назоўнікі маюць катэгорыю роду: *маці, краіна, рака* – жаночага роду; *бацька, закон, горад* – мужчынскага роду; *дзіця, поле, акно* – ніякага роду; *плакса, сірата, задзіра* – агульнага роду. Множналікавыя назоўнікі катэгорыі роду не маюць: *канікулы, Калінкавічы*.

Род нескланяльных агульных назоўнікаў

Да мужчынскага роду адносяцца назвы асоб мужчынскага полу і назвы жывых істот: *аташэ, кенгуру*, а таксама назоўнікі *гран-пры* (узнагарода), *карт-блани* (свабода ў дзеяннях), *сірока* (вечер), *тарнада* (смерч), *эцю* (грашовая адзінка), *эскуда* (грашовая адзінка), *сулугуні, бры* (сыр), *пенальці, інкогніта, кофе*.

Да жаночага роду адносяцца назвы асоб жаночага полу: *мадам, фрау*, а таксама назоўнікі *авеню, салямі, івасі, кальрабі, цэцэ, хіндзі* (мова), *беры-беры* (хвароба), *нотабена*.

Да ніякага роду адносяцца неадушаўлёныя назоўнікі: *метро, паліто, мерло, бардо*.

Род уласных назоўнікаў

Калі ўласны назоўнік скланяецца, то род вызначаем па тыпе скланення: *Сож* – мужчынскі род, *Нарач* – жаночы род.

Калі ўласны назоўнік не скланяецца, то род вызначаем па лексічным значэнні: *Місісіні* (рака) – жаночы род, *Антарыя* (возера) – ніякі род, *Сочы* (горад) – мужчынскі род.

Назоўнікі множнага ліку катэгорыі роду не маюць: *Калінкавічы, Баранавічы, Кардыльеры*
Гродна (н.р.), *Гародня* (ж.р.).

Род складанаскарочаных назоўнікаў

Калі назоўнік не скланяецца, то род вызначаем па апорным слове: *ГДУ* (універсітэт) – мужчынскі род; *БТ* (тэлебачанне) – ніякі род; *ЭВМ* (машына) – жаночы род. **Выключэнне:** *ТАСС* (агенцтва) – мужчынскі род.

Калі назоўнік скланяецца, то род вызначаем па тыпе скланення: *калгас* (гаспадарка), *ЖЭС* (служба), *ЛіМ* -- мужчынскага роду, таму што скланяюцца як назоўнікі II скланення.

Назвы ***пасад, прафесій, званняў*** (за рэдкім выключэннем: напрыклад, *медсястра*) ***мужчынскага роду:*** *вядомы прафесар Рудакоўская, строгі следчы Равуцкая*.

Памятайце, што род і лік назоўнікаў не заўсёды супадаюць у рускай і беларускай мовах: *сабака, медаль* – у беларускай мове мужчынскага роду, у рускай – жаночага; *гусь, жырафа* – у беларускай мове жаночага роду, у рускай – мужчынскага; *адносіны, карункі, могілкі, лекі* – у беларускай мове толькі множнага ліку, а у рускай мове змяняюцца па ліках.

Праваніс канчаткаў назоўнікаў

Каб не памыліцца ў напісанні канчаткаў назоўнікаў, трэба ўмець вызначаць тып скланення і тып асновы.

Існуе тры тыпы скланення назоўнікаў:

1-е скланенне – назоўнікі **жаночага** роду з канчаткамі **–а, -я**: *зямля, навука*; назоўнікі **мужчынскага** роду з націскнымі канчаткамі **–а, –я**: *Кузьма, суддзя*; назоўнікі **агульнага** роду, якія абазначаюць асобу жаночага полу: *плакса*; назоўнікі **агульнага** роду, якія абазначаюць асобу мужчынскага полу і маюць націск на канчатку: *сірата, ляўша*;

2-е скланенне – назоўнікі **мужчынскага** роду з **нулявым** канчаткам і назоўнікі **ніякага** роду з канчаткамі **–о, -е, -я, -а, -ё**: *сын, дом, поле, неба, акно, куп'ё, польмя*;

3-е скланенне – назоўнікі **жаночага** роду з **нулявым** канчаткам: *ноч, Беларусь*.

Не ўваходзяць ні ў адзін з тыпаў скланення

1) рознаскланяльныя назоўнікі, да якіх адносяцца: **назвы маладых істот**: *цяля, дзіця, пацучаня*; тры назоўнікі на **–мя**: *імя, стрэмя, племя*; назоўнікі **агульнага** роду, якія абазначаюць асобу **мужчынскага** полу і маюць націск на аснове: *плакса, калека*; назоўнікі **мужчынскага** роду з канчаткамі **–а, -я** і націскам на аснове: *бацька, дзядуля*;

2) множналікавыя назоўнікі: *дзверы, вароты, крупы*;

3) нескланяльныя назоўнікі, да якіх адносяцца: **іншамоўныя** назоўнікі, якія заканчваюцца на **галосны**: *метро, паліто, алібі*; **жаночыя** прозвішчы на **зычны**: *Алена Ракутовіч, Света Корань*; **мужчынскія і жаночыя** прозвішчы на **–ых, –іх, націскны –о**: *Чарных, Мялкіх, Сянько, Глушко*; жаночыя прозвішчы на **–а, -я**, калі яны ўтварыліся ад назоўнікаў **ніякага** роду: *Калена, Шыла*; назоўнік **маці**;

4) назоўнікі, утвораныя шляхам пераходу прыметнікаў у назоўнікі: *рабочы, хворы*.

Аснова назоўніка можа заканчвацца на **зычны**

1) **цвёрды**: *сад, спеў, акно, вясна*;

2) **мяккі**: *зямля, край, міліцыя*;

3) **зацвярдзелы**: *мяжа, шар, плячо*;

4) **г, к, х (заднеязычны)**: *рака, бераг, рэха*.

Канчаткі назоўнікаў 1-га скланення

Н. – *краіна, зямля*;

Р. – *краіны, зямлі*;

Д. – *краіне, зямлі, сястры, дарозе, страсе, руцэ, ручцы*;

В. – *краіну, зямлю*;

Т. – *краінай(аю), зямлэй(ёю)*;

М. – супадае з **Давальным**.

Канчаткі назоўнікаў у давальным і месным склонах залежаць ад тыпу асновы: **-е** – пры аснове на **цвёрды** і **г, х**, якія чаргуюцца з **з, с**: *брыгадзе, дузе, страсе*; **-і** -- пры аснове на **мяккі**: *песні*; **-ы** – пры аснове на **зацвярдзелы**:

працы; калі аснова заканчваецца на **к**, якое чаргуецца з **ц**, то пад націскам пішацца –э, а не пад націскам -- **-ы**: *шчацэ, шчочцы*.

Канчаткі назоўнікаў 2-га скланення

Н. -- *дом, неба, акно, поле*;

Р. – *дома, поля, агню, грыпу*;

Д. – *дому, полю*;

В.=Н. (неадуш.), =**Р.**(аддуш.): *дом, чалавека*;

Т. – *домам, акном, полем, агнём*;

М. – *аб доме, снезе, кажусе, агні, ветры, пяску, рэxu, дыялогу, Васілю, Рыгору, Максіму(е)*.

Назоўнікі **мужчынскага** роду ў родным склоне маюць канчаткі –**а**, –**я**, калі абазначаюць: 1) асоб і жывых істот: *брата, арла*; 2) часткі цела і органы: *носа, зуба, але: твару*; 3) канкрэтныя прадметы, якія можна лічыць: *дома, клёна, нажа*; 4) назвы ўстаноў, арганізацый, прадпрыемстваў, вайсковых падраздзяленняў: *завода, універсітэта, батальёна*; 5) геаграфічныя і астранамічныя паняцці, назвы населеных пунктаў і мясцовасцей: *горада Мінска, Марса, узгорка*; 6) адзінкі вымярэння: *грама, літра, тыдня, аўторка, долара*, але: *абеду, веку, ранку*; 7) назвы танцаў і гульняў, канкрэтныя навуковыя і тэхнічныя тэрміны: *вальса, футбола, круга, дзейніка*; але: *роду, ліку, склону, зместу, летапісу, тэксту*.

Канчаткі –**у**, –**ю** пішуцца ў назоўніках, якія абазначаюць: 1) зборныя прадметы: *лесу, дубняку*; 2) назвы рэчываў: *азоту, чаю*; 3) прасторавыя паняцці: *лугу, стэпу*; 4) з’явы прыроды: *снегу, грому*; 5) назвы пачуццяў, дзеянняў і стану: *болю, крыку, сну*; 6) назвы хвароб: *грыпу, інфаркту*; 7) грамадскія фармацыі, палітычныя і навуковыя аб’яднанні, плыні, вучэнні: *феадалізму, дарвінізму*.

Але: *хлеба, каржа, торта, каравая, гудка, глытка, аўса, жаўтка*.

У **месным** склоне назоўнікі маюць канчатак –**е** пры аснове на **цвёрды** зычны і **г, х**, якія чаргуюцца з **з, с**: *аб доме, снезе, кажусе*; –**і** – пры аснове на **мяккі**: *аб агні*; –**ы** – пры аснове на **зацвярдзелы**: *аб ветры*; –**у** – пры аснове на **к і г, х**, якія не чаргуюцца з **з, с**: *аб пяску, рэxu, мозгу*, **але:** *аб малацэ*. Назвы **асоб** маюць канчаткі –**у**, –**ю** пры аснове на **зацвярдзелы, мяккі, г, к, х**: *аб Рыгору, герою, Алегу, настаўніку, Цімоху*. Калі аснова на **цвёрды**, то пішуцца варыянтныя канчаткі –**у** або –**е**: *аб Максіму(е)*.

Запомніце: *на двары* (каля будынка) і *на дварэ* (не ў хаце, на вуліцы), *на рагу* (вуліцы, месяца) – *розе* (у жывёлы); *на пасту* (ваенным) – *у пасце* (абмежаванне); *аб моху, тварагу, арэxu, шляху, мяху, пасагу*.

Канчаткі назоўнікаў 3-га скланення

Н., В. – *Беларусь, Сібір*

Р., Д., М. – *Беларусі, Сібіры*

Т. – *Беларуссю, Сібір’ю, ноччу*

У **творным** склоне апошні **зычны падаўжаецца**, калі стаіць пасля галоснага: *мышшу, меддзю*. Параўнайце: *косцю, радасцю*. Калі аснова заканчваецца на **б, р, ф**, то перад канчаткам **–ю** пішацца **апостраф**: *шыр’ю, глыб’ю, верф’ю*.

Рознаскланяльныя назоўнікі

Прааналізуйце і запомніце:

Н. – імя, племя, стрэмя

Р. – імені (імя), племені (племя), стрэмені (стрэмя)

Д. – імені (імя), племені (племя), стрэмені (стрэмя)

В.=Н.

Т. – іменем (імя), племенем (племя), стрэменем (стрэмя)

М. – аб імені (імя), племені (племя), стрэмені (стрэмя)

У форме множнага ліку **назоўнікі на –мя** маюць формы *імёны, плямёны, страмёны*.

Н., В. – *пацучаня(ё)*

Р., Д., М. – *пацучаняці*

Т. – *пацучанём*

У форме множнага ліку назвы маладых істот маюць суфікс **–ят–**: *пацучаняты, ваверчаняты*; але: *дзеці*.

Н. – *бацька, Кузьма*

Р. – *бацькі, Кузьмы*

Д. – *бацьку, Кузьме*

В. – *бацьку, Кузьму*

Т. – *бацькам, Кузьмой*

М. – *аб бацьку, Кузьме*

Назоўнікі **мужчынскага** роду на **–а, –я** ў **давальным, творным і месным** склонах маюць канчаткі **1-га** скланення, калі **націск падае на канчатак**: *суддзі, суддзёй, як зямлі, зямлёй* і канчаткі **2-га** скланення, калі **націск падае на аснову**: *дзядулю, дзядулем, як поля, полем*.

Н. – *Саша*

Р. – *Сашы*

Д. – *Сашу, Сашы*

В. – *Сашу*

Тв. – *Сашам, Сашай*

М. – *аб Сашу, Сашы*

Назоўнікі **агульнага** роду ў **давальным, творным і месным** склонах маюць канчаткі **1-га** скланення, калі абазначаюць асобу **жаночага** полу. Калі яны абазначаюць асобу **мужчынскага** полу, то змяняюцца як назоўнікі **мужчынскага** роду на **–а, –я**.

Правапіс канчаткаў назоўнікаў множнага ліку

У множным ліку назоўнікі ўсіх трох тыпаў скланення маюць канчаткі:

Н. -- **-ы, -і** (*вербы, хвоі, браты, вочы, косці*)

Р. -- **-оў, -ёў, -аў, -яў, нулявы, -ей, -эй** (*вербаў, хвояў, рук, сялян, братоў, агнёў, касцей, начэй*)

Д. -- **-ам, -ям** (*вербам, хвоям, вачам, касцям, братам*)

В. – як Н. або Р. (*вербы, хвоі, братоў, вучняў*)

Т. -- **-амі, -ямі, -мі, -ыма, -іма** (*вербамі, хвоямі, людзьмі, вачамі(вачмі, вачыма), плячамі(ыма), вушамі(ыма), дзвярамі(ыма), грашамі(ыма)*)

М. -- **-ах, -ях** (*аб вербах, хвоях, братах, вачах, ночах, касцях*)

Скланенне ўласных назоўнікаў

1. Жаночыя ўласныя імёны (*Таня, Ірына*) скланяюцца як назоўнікі I скланення, мужчынскія з нулявым канаткам (*Васіль, Аляксандр*) – як назоўнікі II скланення, з канаткам –а (-я) (*Вася, Жэня*) – як рознаскланяльныя.

2. Прозвішчы, якія заканчваюцца на націскны о або на –іх, –ых, не скланяюцца: *Гурло, Санько, Чарных, Мялкіх*.

3. Не скланяюцца жаночыя прозвішчы, якія заканчваюцца на зычны гук (*Андраюк Алена*) або ўтварыліся ад назоўнікаў ніякага роду (*Сала Ірына*).

4. Прозвішчы, якія маюць ненаціскны канчатак і заканчваюцца на –га, –ка, –ха (*Сарока, Саладуха*):

– мужчынскія адносяцца да рознаскланяльных: *Сароку Івану, Сарокам Іванам*;

– жаночыя – да I скланення: *Сароцы Ірыне, Сарокай Ірынай*.

5. Усе астатнія прозвішчы, якія заканчваюцца на –а, –я (*Крапіва, Пушча*) і суадносяцца з назоўнікамі жаночага роду, скланяюцца як назоўнікі I скланення.

6. Прозвішчы, якія заканчваюцца на –а, –я і не суадносяцца з назоўнікамі жаночага роду (*Карызна, Машара, Анічэнка, Бядуля*), скланяюцца толькі тады, калі належаць мужчынам.

7. Прозвішчы, якія маюць форму прыналежных прыметнікаў (*Фамін, Фаміна, Сакалоў, Сакалова, Пятроўскі, Пятроўская*), скланяюцца як прыналежныя прыметнікі.

8. Славянскія прозвішчы на –оў, –ёў, –аў, –еў, –ын, –ін у творным склоне маюць канчатак –ым, а неславянскія прозвішчы і географічныя назвы – канчатак –ам: *Сяргеем Кіравым, Чарльзам Дарвінам, горадам Лоевам*.

Утварэнне ступеняў параўнання прыметнікаў і правапіс суфіксаў

Правапіс суфіксаў прыметнікаў

Дзве літары **нн** пішуцца ў прыметніках, утвораных ад асноў на –н з дапамогай суфікса –н-: *камень – каменны, вагон –вагонны*; утвораных ад асноў на –мя: *імя –іменны, цэмя – цэмянны, але: палымяны*; з суфіксамі –енн, –энн: *вогненны, задуменны*.

Адна літара **н** пішацца ў суфіксах **-ан-, -ян-, -ін-, -ын-**: *драўляны, сярэбраны, курыны, арліны* і ў слове *сцюдзёны*.

У прыналежных прыметніках, утвораных ад назоўнікаў **мужчынскага і ніякага** роду, пішуцца суфіксы **-еў-, -аў-, -оў-, -ёў-**: *Пецеў, Васілёў, бацькаў, Тамашоў*; ад назоўнікаў **жаночага** роду -- **-ін-, -ын-**: *Наташын, бабулін*.

Утварэнне ступеней параўнання прыметнікаў

Якасныя прыметнікі ўтвараюць ступені параўнання – вышэйшую і найвышэйшую.

Простая вышэйшая ступень параўнання ўтвараецца шляхам далучэння да асновы суфіксаў **-ейш-, -эйш-, -ш-**: *смачны – смачнейшы, прыгожы – прыгажэйшы, добры – лепшы, вялікі – большы, малы – меншы, дрэнны – горшы*.

Складаная вышэйшая ступень параўнання ўтвараецца з дапамогай слоў **больш, менш + прыметнік**: *больш смачны, менш прыгожы*.

Простая найвышэйшая ступень параўнання ўтвараецца ад **формы вышэйшай** ступені з дапамогай прыстаўкі **най-**: *найпрыгажэйшы, найлепшы*.

Складаная найвышэйшая ступень утвараецца з дапамогай слоў **самы, найбольш, найменш + прыметнік**: *самы прыгожы, найменш вядомы, найбольш плённы*.

Заўвага. Некаторыя якасныя прыметнікі ўтвараюць **толькі складаныя формы** ступеней параўнання: *ветлівы – больш ветлівы, самы ветлівы*.

Зусім не ўтвараюць формы ступеней параўнання прыметнікі, якія абазначаюць: 1) **колькасна нязменную якасць**: *жывы, жанаты, мёртвы*; 2) **масць жывёлы**: *гняды, буры*; 3) **колер прадмета праз адносіны да іншых прадметаў**: *васільковы, бронзавы, блакітны*; 4) **складаныя прыметнікі**: *цёмна-сіні, пяціпавярховы*.

Увага: у беларускай мове ў словазлучэннях з формамі ступеней параўнання залежнае слова ставіцца ў **вінавальным** склоне з прыназоўнікам **за**: *брат маладзейшы за сястру, ліса спрытнейшая за ваўка*. Ужываюцца таксама параўнальныя звароты са злучнікамі **чым, як**: *мы дужэйшыя, чым ты думаеш; ураджай сёлета большы, як летась*.

Скланенне і правапіс лічэбнікаў, ужыванне з назоўнікамі

Адрознівайце скланенне лічэбнікаў **два** (м. і н. род) і **дзве** (ж. род): *двух, дзвюх; двум, дзвюм; двума, дзвюма; аб двух, дзвюх*.

У лічэбніках ад **адзінаццаці** да **дваццаці** і **трыццаць** пішацца **цц**. У форме творнага склону перад канчаткам **-ю** падаўжаецца **ц** у лічэбніках **пяць**, ад **дзевяці** да **дваццаці** і **трыццаць**: *пяццю, дзесяццю, сямнаццаццю*. **Запомніце:** *дзвюма, двума, трыма, чатырма, шасцю, сямю, васьмяю*.

У складаных колькасных лічэбніках ад **пяцідзсяці** да **васьмідзсяці** і ад **двухсот** да **дзевяцісот** пры скланенні змяняюцца абедзве часткі: *дзвесце, двухсот, думстам, думстамі, аб двухстах*.

Лічэбнікі **сто** і **сорак** маюць дзве формы: Н. і В. – *сто, сорак*; Р., Д., Т., М. – *ста, сарака*.

Лічэбнікі **дзевяноста**, **паўтара** (м. і н. род), **паўтары** (ж. род) не змяняюцца.

Пры скланенні **састаўных** колькасных лічэбнікаў змяняецца кожнае слова: *шэсцьсот восемдзсят пяць, шасцісот васьмідзсяці пяці, шасцістам васьмідзсяці пяці, шасцюстамі васьмюдзсяцію пяцію, аб шасцістах васьмідзсяці пяці*.

Састаўныя **парадкавыя** лічэбнікі на **–тысячны**, **–мільённы**, **–мільярдны** пішуцца ў **адно** слова: *статысячны* (але *сто тысяч*), *двухмільённы* (але *два мільёны*). Калі **першая** частка такіх слоў запісана **лічбай**, то ставіцца злучок: *10-тысячны, 2-мільярдны*.

Адрознівайце скланенне **колькасных** і **зборных** лічэбнікаў:

Н. *тры, трое*

Р. *трох, траіх*

Д. *тром, траім*

В. *тры або трох, траіх*

Т. *трыма, траімі*

М. *аб трох, аб траіх*

Ужыванне лічэбнікаў з назоўнікамі

Пры лічэбніках **два**, **дзе**, **тры**, **чатыры** назоўнікі, прыметнікі, дзеепрыметнікі, **парадкавыя** лічэбнікі, займеннікі ўжываюцца ў **назоўным** склоне **множнага ліку**: *два газетныя экзэмпляры, тры мае сястры*.

Пры колькасных лічэбніках ад **пяці** і далей назоўнікі ўжываюцца ў **родным** склоне **множнага ліку**: *пяць кніг, дваццаць гадоў*.

Пры **дробавых** лічэбніках назоўнікі маюць форму **роднага** склону **адзіночнага ліку**: *дзе пятыя дарогі, пяць восьмых метра, паўтары тоны*.

Прааналізуйце і запомніце:

Н. – *дзе трэція дарогі, паўтара метра*

Р. – *дзвюх трэціх дарогі, паўтара метра*

Д. – *дзвюм трэцім дарогі, паўтара метрамі*

В. =Н.

Т. – *дзвюма трэцімі дарогі, паўтара метрамі*

М. – *аб дзвюх трэціх дарогі, паўтара метрах*

Зборныя лічэбнікі ўжываюцца з 1) **множналікавымі назоўнікамі**: *двое сутак, трое штаноў*; 2) **назвамі маладых істот**: *трое дзяцей, чацвёрта парасят*; 3) **назоўнікамі і асабовымі займеннікамі**, якія абазначаюць **асоб мужчынскага полу**: *двое мужчын, трое студэнтаў*; 4) са словамі **людзі, коні, гусі, свінні**: *двое гусей, трое коней, дзевяцера чалавек*.

Пры абазначэнні **адлегласці** лічэбнік ужываецца ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікамі **за**: *за два крокі, за дзвесце метраў, за пяць кіламетраў.*

Для выражэння **прыблізнай колькасці** выкарыстоўваюцца: а) **адваротны парадак слоў**: *метраў пяць, кіламетры чатыры*; б) **два лічэбнікі**: *тры-чатыры метры, пяць-шэсць дзён*; в) прыназоўнікі **пад, з, за, каля** ў спалучэнні з формай пэўнага склону: *яму пад семдзесят, каля двух метраў, дзён з пяць, дні за тры.*

Пры абазначэнні **часу** лічэбнік ужываецца з прыназоўнікамі **а**: *а пятай гадзіне, а палове на шостую.*

Парадкавыя лічэбнікі, якія ў спалучэнні з назоўнікамі абазначаюць **дату**, ужываюцца ў форме **роднага** склону: *першага верасня, дваццаць пятага сакавіка.* У назве **свята** лічэбнік мае форму **назоўнага** склону: *Першае мая, Восьмае сакавіка.*

Скланенне і правапіс займеннікаў

Прааналізуйце і запомніце:

Н. – *я, ты, яна, свой, свая, хто, што, чый, колькі*

Р. – *мяне, цябе, яе, свайго, сваёй, каго, чаго, чыйго, колькіх*

Д. – *мне, табе, ёй, свайму, сваёй, каму, чаму, чыйму, колькім*

В. – *мяне, цябе, яе, свой або свайго, сваю, каго, што, чый або чыйго, колькі або колькіх*

Т. – *мною(мною), табой(табою), сваім, сваёй(сваёю), кім, чым, чым, колькімі*

М. – *(аб, аба) мне, табе, ёй, сваім, сваёй, кім, чым, чым, колькіх*

Н. – *самы, сам, ---*

Р. – *самага, самога, сябе*

Д. – *самаму, самому, сабе*

В. – *самы або самага, самога, сябе*

Т. – *самым, самім, сабой(сабою)*

М. – *аб самым, самім, сабе*

Розніца ў напісанні словазлучэнняў **не хто іншы – ніхто іншы; не што іншае – нішто іншае** тлумачыцца асаблівасцямі ў іх значэнні. З часціцай **не** гэтыя спалучэнні маюць значэнне **супрацьпастаўлення**: *Гэта быў не хто іншы, як мой бацька. Чалавека цікавіла не што іншае, як мясцовыя звычай. У хату ўвайшоў Пятрусь, а не хто іншы.* Адмоўныя займеннікі ў падобных спалучэннях ужываюцца ў сказах, дзе **ўжо ёсць адмоўе**: *Ніхто іншы не мог дапамагчы. Нішто іншае яго не цікавіла.*

Правапіс асабовых канчаткаў і суфіксаў дзеясловаў

Змяненне дзеясловаў па асобах і ліках называецца **спражэннем**. У залежнасці ад характару асабовых канчаткаў выдзяляюцца **першае і другое** спражэнні.

Спражэнне можна вызначыць па **інфінітыве**: да **2-га** спражэння адносяцца:

а) дзеясловы на **-іць, -ыць** (акрамя аднаскладовых: *жыць, шыць*): *любіць, касіць, смажыць*;

б) дзеясловы на **-ець** (акрамя *хацець*), калі **е** выпадае ў 1-ай асобе адзіночнага ліку: *варцець – я варчу, ненавідзець – я ненавіджу* (параўнайце: *чарнець – я чарнею, бялець – я бялею – I спражэнне*);

в) а таксама **гнаць, залежаць, належаць, дрыжаць, баяцца, спаць, стаяць, ляжаць, маўчаць, глядзець**.

Усе астатнія дзеясловы адносяцца да **1-га** спражэння: *хацець, шыць, чытаць*.

Канчаткі дзеясловаў I і II спражэнняў

лік	асоба	I спражэнне		II спражэнне
адзіночны	1	-у, -ю		-у, -ю
	2	-еш, -эш, -аш		-іш, -ыш
	3	-е, -э, -а		-іць, -ыць
множны	1	-ом, -ём	-ам, -ем	-ім, -ым
	2	-ацё, -яцё	-аце, -еце	-іце, -ыце
	3	-уць, юць		-аць, -яць

Правапіс **галосных** у канчатках дзеясловаў **1-га** спражэння залежыць ад **асновы і месца націску**:

а) пасля зацвярдзелых зычных у **форме 1 асобы множнага ліку пад націскам** пішуцца галосныя **о, э**: *бяр^ом, бяр^эш, сяч^ом, сяч^эш*; **не пад націскам – а**: *каж^ам, піш^ам, каж^аце, піш^аце*;

б) пасля мяккіх зычных і пасля галосных у **форме 1-ай асобы множнага ліку пад націскам** пішацца **ё**: *цвіц^ём, вядз^ём*; **не пад націскам – е**: *се^ем, дрэм^ем*;

в) у **форме 2-ой асобы множнага ліку ў першым пераднаціскным складзе** пішацца літара **я**: *жы^яце, ір^яце, цві^яце*. Каб не памыліцца ў напісанні гэтай формы, неабходна спачатку паставіць дзеяслоў у 1-ай асобе множнага ліку, дзе выразна праяўляецца націскны і ненаціскны канчатак: *вяз^эм – вез^яце, мы^ем – мы^яце*.

Трэба **адрозніваць канчаткі** дзеясловаў 1-ай і 2-ой асобы множнага ліку **абвеснага і загаднага ладу**: *бяр^ом, жыв^ём, бяж^ым, бера^{це}, жы^вяце, беж^ыце – абвесны лад*; *бяр^эм, жыв^ем, бяж^ым, бяры^{це}, жы^{ві}це, бяж^ыце – загадны лад*.

Увага: дзеясловы **бегчы, есці, даць** адносяцца да **рознаспрагальных**: *я – бягу, ем, дам; ты – бяжыш, ясі, дасі; ён – бяжыць, есць, дасць; мы – бяжым,*

ямо (ядзім), дамо (дадзім); вы – бeжыце, ясце, дасце; яны – бягуць, ядуць, дадуць.

Напісанне суфіксаў **-ава-, -ява-, -ва-** ў дзеясловах залежыць ад таго, на што заканчваецца дзеяслоў у форме **1-ай** асобы адзіночнага ліку: калі на **-ую-, -юю-**, то ў неазначальнай форме і ў прошлым часе пішуцца суфіксы **-ава-, -ява-**: *святкую – святкаваць, святкаваў, маюю – маляваць, маляваў*; калі на **-ваю-**, то суфікс **-ва-**: *загадваю – загадваць, загадваў, пераконваю – пераконваць, пераконваў*.

Суфіксы **-іва-, -ыва-** пішуцца пасля збегу зычных, апошнімі з якіх бываюць **л, н, р**: *падтрымліваць, праветрываць*.

Калі інфінітыў закончанага трывання на **-іць** мае папярэдні галосны, то ў незакончаным трыванні перад суфіксам **-ва-** замест **і** пішацца **й**: *супакоіць – супакойваць, прыклеіць – прыклейваць*.

У прыставачных дзеясловах, калі націск падае на склад перад суфіксам **-ва-**, захоўваецца ці аднаўляецца **націскное о**: *падскочыць – падскокваць, адпрасіцца – адпрошвацца*.

Перад суфіксамі **прошлага часу -л-, -ў-** захоўваюцца галосныя, якія ўжываюцца перад **-ць** у інфінітыве: *належаць – належаў, належала, дагледзець – дагледзеў, дагледзела*. **Параўнайце**: *кніга належыць брату, сястра дагледзіць дзіця* – формы **3-й** асобы адзіночнага ліку **цяперашняга часу**.

Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе: утварэнне, ужыванне, пераклад

Утварэнне, ужыванне і правапіс дзеепрыметнікаў

Дзеепрыметнікі ўтвараюцца ад асноў дзеяслова. Дзеепрыметнікі **незалежнага стану** **прошлага часу** ўтвараюцца ад **асновы інфінітыва** пры дапамозе суфікса **-л-**: *пажаўцець – пажаўцелы, зарасці – зарослы*. **Непажадана ўжываць** формы з суфіксамі **-ўш-, -ш-**: *падросшы, парыжэўшы*, паколькі яны супадаюць з аманімічнымі дзеепрыслоўямі: *Праросшы парастак убіраўся ў сілу. – Праросшы, парастак убіраўся ў сілу*.

Дзеепрыметнікі **залежнага стану** **прошлага часу** ўтвараюцца ад асновы **інфінітыва пераходных дзеясловаў закончанага трывання** пры дапамозе суфіксаў: **-н-** -- пры аснове на **а, я**: *апрацаваць – апрацаваны, засеяць – засеяны*; **-ен-, -ан-** -- пры аснове на **зычны** і на галосныя **і, ы, е**: *з'есці – з'едзены, пазычыць – пазычаны, забяліць – забелены, дагледзець – дагледжаны*; **-т-** -- пры аснове з **аднаскладовай** каранёвай марфемай: *выліць – выліты, апрацуць – апрацуты*.

Нехарактэрны для беларускай мовы дзеепрыметнікі **незалежнага стану** **цяперашняга часу** з суфіксамі **-уч-, -юч-, -ач-, -яч-**, а таксама дзеепрыметнікі **залежнага стану** **цяперашняга часу** з суфіксамі **-ем-, -ім-**: *кантралюючыя і кантралюемыя органы* (трэба: *кантрольныя і падкантрольныя органы*).

У беларускай мове адсутнічаюць зваротныя дзеепрыметнікі: нельга ўжываць формы тыпу *развіваючыся краіны, прагаладаўшыся дзеці*.

Каб пазбегнуць непажаданых форм дзеепрыметнікаў, трэба карыстацца: 1) **ужывальнымі формамі дзеепрыметнікаў:** *увядзішыя кветкі* – *завялыя кветкі*; 2) **прыметнікамі і назоўнікамі:** *падаючая звезда* – *знічка, тоскуючы выгляд* – *тужлівы погляд*; 3) **дзеясловамі ці дзеепрыслоўямі:** *я не пьючы* – *я не п'ю*; *ідучыя людзі* *смотрелі в ёй сторону* – *ідучы, людзі глядзелі ў яе бок*; 4) **даданымі сказамі:** *одынокая свеча, горевшая на столе...* --- *адзінокая свечка, якая гарэла на сталі...*

Утварэнне і праваніс дзеепрыслоўяў

Дзеепрыслоўі **незакончанага трывання** ўтвараюцца ад асноў **цяперашняга часу** дзеясловаў **незакончанага трывання** з дапамогай суфіксаў **-учы, -ючы** (калі дзеяслоў **1-га** спражэння) і **-ачы, -ячы** (калі дзеяслоў **2-га** спражэння): *бягуць* – *бегучы*, *чытаюць* – *чытаючы*, *ляжаць* – *лежачы*, *стаяць* – *стоячы*.

Але: *баяцца* – *баючыся*, *дрыжаць* – *дрыжучы*, *крычаць* – *крычучы*, *спаць* – *сплючы*.

Дзеепрыслоўі **закончанага трывання** ўтвараюцца ад асноў **прошлага часу** дзеясловаў **закончанага трывання** з дапамогай суфіксаў **-ўшы** (пры аснове на **галосны**) і **-шы** (пры аснове на **зычны**): *сагнаў* – *сагнаўшы*, *апёк* – *апёкшы*.

Ад **зваротных** дзеясловаў утвараюцца **зваротныя дзеепрыслоўі:** *мыюцца* – *мыючыся*; *памыўся* – *памыўшыся*; *вітацца* – *вітаючыся*; *павітаўся* – *павітаўшыся*.

Увага: дзеепрыслоўі, утвораныя ад дзеясловаў **незакончанага трывання** з дапамогай суфіксаў **-ўшы, -шы:** *бегшы*, *мыўшы*, *касiўшы*, лічацца **парушэннем літаратурнай нормы** (трэба: *бегучы*, *мыючы*, *косячы*).

1.2.7 Асаблівасці дапасавання і кіравання ў беларускай мове

У словазлучэннях выразна выяўляецца нацыянальная спецыфіка мовы. Так, у беларускай мове дзеясловы са значэннем **ветлівасці** тыпу *дзякаваць, выбачаць, дараваць* утвараюць словазлучэнні з назоўнікамі (займеннікамі) у форме **давальнага** склону: *выбачайце мне, дараваць сябру*.

Дзеясловы са значэннем **руху** тыпу *ісці, бегчы, плыць*, а таксама **волевыяўленчыя** (*наслаць, адправіць, выправіць*) спалучаюцца з назоўнікамі (займеннікамі) у форме **вінавальнага** склону з прыназоўнікамі **па, у** (з назвамі грыбоў і ягад): *пайсці ў грыбы, наслаць па доктара*.

Дзеясловы са значэннем **думкі, маўлення, пачуцця** тыпу *гаварыць, казаць, распытваць, разважаць, думаць, клапаціцца* спаалучаюцца з назоўнікамі (займеннікамі) у форме **вінавальнага** склону з прыназоўнікам **пра:** *думаць пра будучае, разважаць пра твор, клапаціцца пра дзяцей*.

Дзеясловы тыпу *смяяцца, жартаваць, рагатаць, насміхацца, здэкавацца, кніць* кіруюць назоўнікамі (займеннікамі) роднага склону з прыназоўнікам з: *жартаваць з сябра, здэкавацца з палоннага*.

Дзеясловы *хварэць, захварэць* ужываюцца з назоўнікамі **вінавальнага** склону з прыназоўнікам **на**: *хварэць на грып, захварэць на адзёр*.

Дзеясловы *ажаніць, ажаніцца* ўжываюцца з назоўнікамі (займеннікамі) **творнага** склону з прыназоўнікам з(**са**): *ажаніцца з Вольгай, ажаніў сына з суседкай*.

Дзеясловы і аддзеяслоўныя назоўнікі **са значэннем пачуцця жалю, смутку, тугі** кіруюць назоўнікамі ў форме **меснага** склону з прыназоўнікам **па**: *сумаваць па школе, туга па радзіме*.

Дзеясловы і назоўнікі **са значэннем дзеяння** ўжываюцца з назоўнікамі **меснага** склону з прыназоўнікам **па**: *хадзіць па пакоі, вандроўка па гістарычных мясцінах*.

У беларускай мове шмат іншых спецыфічных словазлучэнняў: *пісаць на адрас, вызначыць на смак, смуткаваць з прычыны, адрознівацца значэннем, малы памерам, паводле закона, паехаць да брата, дом на два паверхі, стаяць ля (каля) акна, некалькі разоў на тыдзень, на карысць каму, падобны да каго, не выканаць праз ляноту, загадчык аддзела, заляцацца да дзяўчыны, ехаць у млын, чытаць сам сабе, узяць шлюб, скасаваць шлюб, даглядаць дзіця і інш.*

Літаратура

1. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : дапам. / А.М. Асіпчук, В.В. Маршэўская, А.С. Садоўская. – Гродна : ГрДУ, 2009. – 271 с.
2. Беларуская мова : юрыдычная лексіка : вучэб. дапам. для студэнтаў юрыдычных спецыяльнасцей устаноў, якія забяспечваюць атрыманне вышэйшай адукацыі / Т.М. Смольская, Л.У Хрышчановіч. – Мн.: ТетраСистемс, 2006. – 240 с.
3. Беларуская мова. Прафесійная лексіка для педагогаў : вучэбны дапаможнік / Д.В. Дзятко [і інш.] ; пад рэд. Д.В. Дзятко. – Мінск : Беларусь, 2012. – 231 с.
4. Беларуская мова: прафесійная лексіка : Вучэбны дапаможнік / Даўтар.-склад. А.В. Катэнка. – Мн. : Акад. МУС Рэсп. Беларусь, 2004. – 104 с.
5. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі: зацверджаны Законам Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 г. № 420-З. – Мінск: Дыкта, 2009. – 160 с.

1.3 ЛЕКСІЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

1.3.1 Слова і яго лексічнае значэнне

Слова – найменшая сэнсавая адзінка мовы, гук або комплекс гукаў, які мае значэнне і называе паняцце: *сум* – тужлівы, маркотны настрой, *сом* – вялікая драпежная рыба з вусамі, *сым* – спалучэнне гукаў, якое не мае сэнсу, таму яго нельга назваць словам.

Змест слова складае яго **лексічнае значэнне**, г.зн. **суаднесенасць слова з адпаведным паняццем, з’явай рэчаіснасці**. Слова з адным лексічным значэннем называецца **адназначным**, з двума і больш – **мнагазначным**: *заглавак* – назва кнігі, часопіса, артыкула; *задача* – 1) заданне, якое рашаецца шляхам вылічэнняў, захоўваючы пэўныя ўмовы; 2) тое, што неаходна выканаць, зрабіць; 3) мэта, якой хочучь дасягнуць.

Лексічнае значэнне можа быць **нематываваным** (адвольным): *нос, кніга* і **матываваным** (усведамляецца пры ўдзеле іншага слова): *вятрак, гарлачык, піва*.

Словы могуць ужывацца ў **прамым і пераносным значэннях**.

Пераноснае значэнне ўзнікае на аснове прамога, калі падабенства або блізкасць прадметаў, з’яў і дзеянняў дазваляюць супастаўляць, параўноўваць іх: *чорны колер* – чорныя думкі, *залатыя завушніцы* – залатыя валасы, *хвост яшчаркі* – хвост калоны, *пачаўся дыктант* – праверыў дыктант, *Рудольф Дызель* – магутны дызель, *лімон* (дрэўца) і *лімон* (плод).

1.3.2 Класіфікацыя лексікі па паходжанні

Спрадвечная лексіка беларускай мовы ўключае **агульнаславянскія словы** (*ліпа, хмель, галава, ткаць, дзесяць*), **усходнеславянскія** (*жаваранак, кошка, дзядзька, пляменнік, дзевяноста*), **уласнабеларускія** (*дрыгва, сумёт, каліва, ветразь*).

Сярод **запазычаных слоў** адрозніваюць: 1) іншамоўныя словы, якія поўнаасвоены беларускай мовай і абазначаюць паняцці нашага жыцця: *цукар, бурытын, лімон, студэнт, аўтобус*; 2) іншамоўныя словы, якія поўнаасвоены беларускай мовай, але абазначаюць паняцці з жыцця іншых народаў (экзатызмы): *вігвам, іглу, сакля, фрау, паранджа*; 3) іншамоўныя словы, якія зусім не асвоены беларускай мовай (варварызмы): *акей, хэлоў, хенде хох, адзьё, персана грата*; 4) інтэрнацыянальныя словы: *атам, вектар, бактэрыя, вірус, дэмакратыя, эвалюцыя*.

1.3.3 Класіфікацыя лексікі па ўжыванні

Слоўнікавы склад мовы характарызуецца не толькі колькасцю слоў, але і шырынёй іх выкарыстання. Аснову мовы складаюць **агульнаўжывальныя**,

усім добра вядомыя словы, якія ўваходзяць у лексікон кожнага чалавека: *дзіця, бяроза, праца, радасць*.

У процілегласць ім існуюць словы, якімі карыстаюцца не ўсе, а толькі некаторыя носьбіты мовы, якія жывуць у межах пэўнай тэрыторыі або ўтвараюць замкнутую сацыяльную ці прафесійную групу. Такія словы складаюць **лексіку абмежаванага ўжывання**. Сюды ўключаюць: 1) **дыялектныя словы**, ужыванне якіх абмежавана пэўнай тэрыторыяй: *картопля* (бульба), *рамон* (рамонак), *юргіня* (вяргіня), *матацыкла* (матацыкал), *лісапета* (веласіпед); 2) **спецыяльныя словы**, якія падзяляюцца на а) *тэрміны* (абазначаюць навуковыя і тэхнічныя паняцці, служаць сродкам іх лагічнага азначэння): *паралель, мерыдыян, атам, малекула, адвакат, следчы, пракурор*; б) *прафесіяналізмы* (ужываюцца ў гутарковай мове людзей пэўных прафесій як паўафіцыйныя назвы з мэтай больш дэталёвай дыферэнцыяцыі асобных прадметаў і паняццяў, якія ў агульнанароднай мове не дэталізуюцца і не дыферэнцыруюцца): *шапка* (загаловак), *лапкі* (дзюкосе), *майна* (уверх), *віра* (уніз); 3) **жарганізмы** (словы, якімі карыстаюцца пэўныя сацыяльныя групы людзей у вуснай гутарковай мове замест агульнаўжывальных слоў): *хвост* (запазычанае), *шпора* (шпаргалка), *майданічык* (злодзей, які крадзе ў цягніках).

У мове існуюць два пласты слоў – актыўныя ва ўжытку, здольныя абслугоўваць усе сферы дзейнасці людзей, і словы малаўжывальныя, якія належаць да пасіўнай лексікі. У залежнасці ад прычын, якія выклікалі пераход слоў у пасіўны лексікон, вылучаюць **архаізмы і гістарызмы**.

Архаізмы – гэта ўстарэлыя назвы такіх прадметаў, з’яў і паняццяў, якія існуюць і ў наш час, але для іх абазначэння выкарыстоўваюцца іншыя словы: *лемантар* – буквар, *атрамант* – чарніла, *вуглякоп* – шахцёр.

Гістарызмы – гэта назвы такіх прадметаў, з’яў і паняццяў, якія перасталі існаваць на тым ці іншым этапе гісторыі беларускага народа: *земства, батрак, рэкрут, аршын, фунт, лапці, андарак*.

У склад пасіўнага слоўніка ўваходзяць і словы, якія яшчэ не набылі агульнай вядомасці і дастаткова шырокага выкарыстання – **неалагізмы**: *капірайтар, гаджэт, імідж, аўдытар, брокер*.

1.3.4 Сінонімы, дублеты, варыянты, антонімы, амонімы, паронімы

Амонімы – словы аднолькава гукавага складу, якія не маюць нічога агульнага ў семантыцы: *корт* – *тканіна* і *корт* – *пляцоўка для гульні*.

Адрозніваюць амонімы: 1) лексічныя (словы адной і той жа часціны мовы, якія супадаюць у гучанні і напісанні, але адрозніваюцца значэннем): *гасцінец* – *падарунак* і *гасцінец* – *дарога*; 2) фанетычныя (аднолькава гучаць, але парознаму пішуцца): *казка* – *каска*, *грып* – *грыб*; 3) графічныя (аднолькава пішуцца, але парознаму гучаць): *каса* – *каса*, *прыклад* – *прыклад*; 4) марфалагічныя (словы розных часцін мовы, якія супадаюць у асобных граматычных формах): *ліпкі* (назоўнік) і *ліпкі* (рпыметнік); 5) міжмоўныя

(словы блізкароднасных моў): *дыван* (бел.) – *ковёр* (руск.), *диван* (руск.) – *канапа* (бел.); *час* (бел.) – *время* (руск.), *час* (руск.) – *гадзіна* (бел.).

Сінонімы – блізкія значэннем словы, якія па-рознаму гучаць і пішуцца: *думаць, меркаваць, разважаць, мысліць*.

Вылучаюць сінонімы: 1) семантычныя (адрозніваюцца адценнем значэння): *педагог, настаўнік, выкладчык*; 2) стылістычныя (адрозніваюцца сферай ужывання): *вандроўнік* (нейтр.) і *пілігрым* (кніжн., уст.); 3) семантыка-стылістычныя (адрозніваюцца і адценнем значэння, і сферай ужывання): *пісаць – крэмаць, крычаць – галёкаць*.

Дублеты – аднолькавыя значэннем словы: *крумкач – груган, экспарт – вываз, адвакат – абаронца*.

Варыянты – словы, якія маюць адно лексічнае значэнне, але адрозніваюцца асобнымі літарамі, марфемамі, граматычнымі формамі, націскам: *рэформенны – рэформавы, фінансаваць – фінансіраваць*.

Паронімы – словы, якія маюць блізкае гучанне, але адрозніваюцца значэннем: *квадрат* (роўнастаронні прамавугольнік) і *квадрант* (чацвёртая частка круга); *эканоміка* (стан народнай гаспадаркі) і *эканомія* (ашчаднасць, беражлівасць).

Антонімы – словы, якія абазначаюць лагічна процілеглыя, але суадносныя паняцці: *купіць – прадаць, пачынаць – заканчваць, святло – цемра, багаты – бедны, справа – злева*.

Адрозніваюць аднакаранёвыя антонімы: *праўда – няпраўда, надводны – падводны* і рознакаранёвыя: *праўда – хлусня, радасны – сумны, дэмакратычны – рэакцыйны*.

1.3.5 Тэрмін і тэрміналогія

Тэрмін – гэта спецыяльнае слова ці спалучэнне слоў, створанае (прынятае, запазычанае) для дакладнага выражэння спецыяльных паняццяў і абазначэння спецыяльных прадметаў: *анексія* – гвалтоўнае далучэнне (захоп) дзяржавай тэрыторыі іншай дзяржавы або народнасці, а таксама гвалтоўнае ўтрыманне народнасці ў межах чужой дзяржавы; *анклаў* – частка тэрыторыі адной дзяржавы, якая цалкам абкружана сушапутнай тэрыторыяй іншай дзяржавы або некалькіх іншых дзяржаў; *ананімнае пісьмо* – пісьмо, аўтар якога невядомы; *нагляд* – адна з форм дзейнасці дзяржаўных праваахоўных органаў па выкананні законнасці.

Тэрміналогія – 1) сукупнасць тэрмінаў адной галіны ведаў (адной навукі ці навуковага накірунку), якая адлюстроўвае адпаведную сукупнасць паняццяў: *медыцынская тэрміналогія, спартыўная тэрміналогія, юрыдычная тэрміналогія*; 2) сукупнасць усіх тэрмінаў адной мовы: *тэрміналогія беларускай мовы, тэрміналогія рускай мовы*; 3) навука пра тэрміны (тэрміназнаўства). Тэрміналогію разглядаюць як сукупнасць тэрмінаў, якая склалася стыхійна і адлюстроўвае гістарычна сфарміраваныя паняцці якой-

небудзь галіны навукі ці тэхнікі, наогул – спецыяльнай сферы дзейнасці чалавека.

Тэрмінасістэма – упарадкаваная сукупнасць тэрмінаў, якія адэкватна выражаюць сістэму паняццяў тэорыі, што апісвае некаторую спецыяльную сферу ведаў ці дзейнасці чалавека.

1.3.6 Спецыфіка тэрмінаў

Асаблівасць тэрмінаў заключаецца ў тым, што значэнне звычайнага слова можа быць растлумачана, а значэнне, сутнасць тэрміна павінна быць вызначана: *пакаранне – мера ўздзеяння за зробленае злачынства, правіннасць; кара* (ТСБМ, т.3, с.610) і *пакаранне – прадугледжаная крымінальным законам мера дзяржаўнага прымусу, якая ўжываецца судом ад імя дзяржавы да асобы, вінаватай ва ўчыненні злачынства, выказвае адмоўную ацэнку злачынцу і яго дзеянням і прычыняе асуджанаму пэўныя страты і абмежаванні з мэтай яго выпраўлення і перавыхавання, прадухілення ўчынення новых злачынстваў як асуджаным, так і іншымі асобамі* (ЮЭС, с. 371).

Асноўная прыкмета тэрміна – *дэфініцыя*. Дэфініцыі бываюць наступных відаў:

– *пераліковыя* – азначэнне тэрміна пры дапамозе пераліку асоб, дзеянняў і г.д. Напрыклад: *вандалізм – апаганьванне будынкаў, псаванне маёмасці на грамадскім траспарце ці ў іншых грамадскіх месцах;*

– *апісальныя*. Напрыклад: *адміністрацыйным правапарушэннем (учынкам) прызнаецца проціпраўнае, вінаватае (наўмаснае ці неасцярожнае) дзеянне або бяздзеянне, якое робіць замах на дзяржаўны ці грамадскі парадак, правы і свабоды грамадзян, на ўсталяваны парадак кіравання, за якое заканадаўствам прадугледжана адміністрацыйная адказнасць;*

– *рода-відавныя*. Напрыклад: *намер – адна з формаў віны.*

Функцыянальнае прызначэнне тэрміна – кратка, дакладна і адназначна выражаць навуковае паняцце, служыць сродкам яго атаясамлівання і адрознівання ў спецыяльным ужыванні. Для паспяховай рэалізацыі гэтай функцыі тэрмін, які ўяўляе сабой адзінства формы і зместу, павінен задавальняць некаторым важным патрабаванням: 1) адэкватнасць: змест паняцця, якое абазначана тэрмінам, павінен адпавядаць сучасным навуковым ведам пра адпаведны аб'ект; 2) дакладнасць: змест і аб'ём тэрмінуемага паняцця павінны строга адрознівацца ад іншых паняццяў у дадзенай мікрасістэме; гукавы комплекс тэрміна не павінен утрымліваць элементаў, якія могуць няправільна арыентаваць у адносінах зместу і аб'ёму тэрмінуемага паняцця; 3) адназначнасць (монасемія): любы гукавы комплекс павінен быць замацаваны толькі за адным паняццем, полісемія тэрміна – з'ява недапушчальная; 4) адзінааформленасць: паняцце павінна выражацца адным гукавым комплексам, полінайменнасць – з'ява збыткова.

Акрамя гэтага, да тэрмінаў прад'яўляюцца дадатковыя патрабаванні: 1) адны і тыя ж прыкметы паняццяў павінны выражацца ў розных тэрмінах

аднымі і тымі ж моўнымі знакамі (словамі, тэрмінаэлементамі); 2) гукавыя комплексы, што выражаюць аднатыпныя паняцці, павінны будавацца па адной і той жа структурна-семантычнай мадэлі. Інакш кажучы, тэрміны, звязаныя на ўзроўні паняццяў, павінны быць звязаны і структурна, словаўтваральна.

Пры строгім і паслядоўным выкананні пералічаных патрабаванняў да тэрміна выразна праявіцца важнейшая ўласцівасць – займаць пэўнае, строга акрэсленае месца ў тэрмінасістэме.

Кожны тэрмін з'яўляецца адзінкай пэўнай тэрмінасістэмы, абмежаванай адной галіной навукі. Тэрміны ў межах пэўнай сістэмы – члены адной сям'і. Яны залежаць адзін ад аднаго, кожны мае сваё месца. Тэрмін выяўляе сваю адназначнасць і атрымлівае яе менавіта праз прыналежнасць сваю да дадзенай сістэмы: *канстытуцыя – асноўны закон дзяржавы, які мае вышэйшую юрыдычную сілу і вызначае грамадскі дзяржаўны лад, выбарчую сістэму, прынцыпы арганізацыі і дзейнасці дзяржаўных органаў і асноўныя правы і абавязкі грамадзян* (юрыдычны тэрмін) і *канстытуцыя – будова арганізма, склад цела* (медыцынскі тэрмін).

Мнагазначнасць як з'ява, шырока прадстаўленая ў агульнай лексіцы, знаходзіць сваё пашырэнне і ў тэрміналогіі:

адтэрмінаваць – 1) вызначыць тэрмін на больш позні час; 2) працягнуць тэрмін;

апісаць – 1) зрабіць апісанне чаго-небудзь; 2) завяшчаць;

мемарандум – 1) дыпламатычны дакумент, у якім дэталёва выкладаецца сутнасць якога-небудзь пытання; 2) у гандлёвых адносінах пісьмо з напамінам аб чым-небудзь; 3) дакладная запіска або тлумачальная пісьмовая даведка якой-небудзь установы; 4) пералік у полісах (асабліва марскіх) небяспек, страхаванне ад якіх не прымаецца.

Тэрміны могуць мець дублеты, варыянты, уступаць у антанімічныя і нават аманімічныя адносіны.

Тэрміны-дублеты – адзінкі, якія поўнасцю супадаюць у значэнні і ўжыванні, вызначаюцца гранічнай семантычнай раўназначнасцю. У структурным плане вылучаюцца тры віды дублетных адносін:

1) дублетнасць слоў: *даходы – дывідэнты; няўстойка – штраф; адвакат – абаронца, пракурор – абвінаваўца;*

2) дублетнасць слоў і словазлучэнняў: *чартэр – дагавор фрахтавання; апатрыды – асобы без грамадзянства;*

3) дублетнасць словазлучэнняў: *рэгрэсіўны іск – адваротнае патрабаванне; кваліфікаванае злачынства – кваліфікаваны від злачынства.*

Дублеты ўзнікаюць пры паралельным выкарыстанні: 1) двух іншамоўных тэрмінаў: *фундатар – спонсар; кадзіраванне – шыфраванне; цана – тарыф; кантралёр – рэвізор – аўдытар;* 2) іншамоўнага і ўласнага тэрміна: *экспарт – вываз; імпорт – увоз; правазнаўства – юрыспрудэнцыя; абавязацельства – гарантыя;* 3) аднаслоўнага тэрміна і апісальнай назвы: *чартэр – дагавор фрахтавання; цэсія – уступка патрабавання;* 4) поўнай назвы і яе кароткага варыянта: *дзяржаўны стандарт – дзяржстандарт; крыптаграфічны*

дакумент – крыптаграма; ваенкамат – ваенны камісарыят; МУС – Міністэрства ўнутраных спраў.

Тэрміны-варыянты – разнавіднасці таго самага тэрміна, якія адрозніваюцца паміж сабой фанетычнымі ці словаўтваральнымі элементамі, сродкамі выражэння граматычных адносін, але не маюць ніякіх семантычных адценняў і поўнасьцю супадаюць сваім значэннем: *рэкламаваць – рэкламіраваць; рынкавы – рыначны.*

Тэрміны могуць абазначаць супрацьлеглыя паняцці. У кожнай галіне навукі, тэхнікі выдзяляюцца антонімы: *вага брута – вага нета; адпраўнік – атрымальнік; актыў – пасіў; дэ-юрэ – дэ-факта.*

Антонімы ў тэрміналогіі падзяляюцца на лексічныя і словаўтваральныя.

Лексічныя антонімы – гэта рознакаранёвыя словы з процілеглым значэннем: *адвакат – пракурор; злачынства – пакаранне; знешні – унутраны.*

Словаўтваральныя антонімы – гэта словы з супрацьлеглымі афіксамі ці антанімічнымі часткамі слоў: *парны – няпарны; законны – незаконны; уваход – выхад, камерцыйны – некамерцыйны; увоз – вываз.*

Сярод тэрмінаў-амонімаў адрозніваюць міжгаліновыя і міжсістэмныя.

Міжгаліновыя амонімы – гэта тэрміны, якія ўваходзяць у розныя тэрмінасістэмы, маюць аднолькавае фанетычнае афармленне, але абазначаюць розныя паняцці:

канстытуцыя – асноўны закон дзяржавы, які мае вышэйшую юрыдычную сілу і вызначае грамадскі дзяржаўны лад, выбарчую сістэму, прынцыпы арганізацыі і дзейнасці дзяржаўных органаў і асноўныя правы і абавязкі грамадзян (юрыдычны тэрмін) і канстытуцыя – будова арганізма, склад цела (медыцынскі тэрмін);

навела – закон, які дапаўняе або часткова замяняе дзеючыя кодэкс законаў (юрыдычны тэрмін) і навела – кароткая аповесць ці апавяданне звычайна пра якую-небудзь адну падзею з нечаканым фіналам (літаратуразнаўчы тэрмін).

Міжсістэмныя амонімы ўзнікаюць у тых выпадках, калі адно і тое ж слова з бліжэйшым значэннем уваходзіць у сістэму агульналітаратурнай лексікі, а з аддаленым значэннем – у тэрмінасістэму:

прагал – незарослае дрэвамі месца ў лесе; палянка; голае, пазбаўленае покрыву месца на якой-небудзь паверхні (агульнаўжывальнае слова) і прагал – сітуацыя, калі грамадскія адносіны, што ўваходзяць у сферу прававога рэгулявання, застаюцца неўрэгуляванымі канкрэтнымі нормамі права (юрыдычны тэрмін).

1.3.7 Утварэнне тэрмінаў

Тэрміны, як і звычайныя словы літаратурнай мовы, утвараюцца паводле законаў і на аснове законаў літаратурнай мовы. Аднак *утварэнне тэрмінаў мае і свае асаблівасці*: 1) тэрміны ствараюцца як найменні паняццяў, звязаных з вузкай галіной і прызначаных служыць сродкам зносін прафесіяналаў, а

звычайныя словы ствараюцца для патрэб усяго грамадства; 2) тэрміны заўсёды ўтвараюцца свядома, яны не з'яўляюцца, а прыдумваюцца, ствараюцца па меры ўсведамлення іх неабходнасці; 3) кожны новы тэрмін фіксуецца ў навуковых працах, слоўніках; 4) тэрмін патрабуе дэфініцыі (азначэння).

Вылучаюць некалькі спосабаў утварэння тэрмінаў:

1) сінтаксічны – утварэнне тэрмінаў шляхам пабудовы рознага тыпу спалучэнняў: *судовы працэс, ахова грамадскага парадку, нядбайнае захоўванне агнястрэльнай зброі*;

2) марфалагічны, у якім адрозніваюць: а) *суфіксальны*: *патрыятызм, законны, арбітражны*; б) *прыставачны*: *антыкарупцыйны, незаконны*; в) *прыставачна-суфіксальны*: *падсудны, падзаконны*; г) *бяссуфіксны*: *арышт, захоп*; д) *аснова- і словаскладанне*: *землекарыстанне, праваахова*; е) *складана-суфіксальны*: *аднаразовы, аднагалосна, высокааплатавы*; ё) *складанаскарочаны*: *ЗАЦС, ДАІ, зарплата, дзяржбанк*. Шырока выкарыстоўваюцца складаныя тэрміны са звязанымі кампанентамі, запазычанымі з а) грэчаскай мовы: *логія- (крыміналогія); нама-* (ад *potos* – закон) – (*намаканон* – зборнік царкоўных канонаў і грамадзянскіх законаў, якія датычылі быту і сямейнага права Візантыйскай імперыі); *нарка-* (*наркаманія*); *такса-* (ад *toksikou* – яд) – (*таксікаманія*); *граф-* (*графалогія*); *полі-* (*палігамія*); *клепта* (*клептаманія*); *дактыла-* (*дактыласкапія*); б) лацінскай мовы: *авія-, аква-, вібра-, мілі-, мульты-, санты-, уні-, -фікацыя, -цыд*: *авіякампанія, акваторыя, віброграф, міліметр, мультіплекс, сантыграм, уніфікацыя, суіцыд*;

3) семантычны – за кошт пераасэнсавання значэння агульналітаратурнага слова: *жалезны ліст, прагалы*;

4) запазычанне тэрмінаў з іншых моў: *аўдытар, аўкцыён, абаліцыя* (з лац.), *апатрыды, аналогія* (з грэч.), *бартар, маркетынг, кантэйнер* (з англ.), *валюта, вэксаль, штраф* (з ням.), *акцыя, бензін, бетон, купюра* (з фр.), *банк, мафія, фірма* (з іт.);

5) выкарыстанне агульналітаратурных слоў у якасці тэрмінаў без змены іх значэння: *муж, жонка, дзеці* (юрыд.).

1.3.8 Лексіка-граматычная і генетычная характарыстыка тэрмінаў

Тэрміны паводле будовы суадносяцца са словамі і словазлучэннямі.

Тэрміны-словы прадстаўлены: 1) *назоўнікамі*: *допыт, закон, следчы*; 2) *прыметнікамі* (як правіла, у спалучэнні з назоўнікам): *крымінальны, судовы, працэсуальны*; 3) *дзеясловамі*: *вызначаць, кампенсавачь, судзіць*; 4) *прыслоўямі* (рэдка): *дакладна, беражліва, ашчадна, рэгрэсіўна*.

Тэрміны-словазлучэнні надзвычай шырока прадстаўлены ва ўсіх галінах навукі і тэхнікі. Сярод іх вылучаюцца свабодныя і несвабодныя словазлучэнні.

У тэрмінах са свабодным спалучэннем слоў кожны кампанент па-за тэрмінам можа ўступаць у сувязь з іншымі словамі: *цывільнае права, крымінальнае права, канстытуцыйнае права*.

У несвабодных словазлучэннях можна выдзеліць кампанент, які ізалявана можа і не быць тэрмінам: *бацькоўская фірма, джэнтльменскае пагадненне*.

Тэрміны-словазлучэнні бываюць двухкампанентныя: *судовы працэс, адкліканне суддзяў, дэпутацкая недатыкальнасць, дагавор перавозкі*; трох-, чатырох-, пяцікампанентныя: *абмен жылымі памяшканнямі; марская арбітражная камісія; акты органаў дзяржаўнага кіравання; незаконны выраб, збыт і захоўванне спіртных напіткаў*.

Адрозніваюць прыназоўнікавыя і беспрыназоўнікавыя словазлучэнні: *падатак на зямлю; напраўчыя работы без пазбаўлення волі; абскарджанне дзеянняў службовых асоб; звычайнае права*.

Тэрміналагічная лексіка паводле паходжання падзяляецца на ўласную і іншамоўную.

Уласныя тэрміны ўключаюць 1) агульнаўжывальныя словы, якія сталі тэрмінамі ў выніку працэсу тэрміналагізацыі: *прагалы, справа, скарб*; 2) вытворныя тэрміны, ці дэрываты: *дагавор, адтэрміноўка, калегіяльнасць*; 3) агульнаўжывальныя словы – яны ж тэрміны: *маці, бацька, бабуля*.

Іншамоўныя тэрміны запазычваюцца з розных моў: лацінскай: *арандатар, калегія*; грэчаскай: *апатрыды, аналогія*; англійскай: *прэсінг, чартар*; нямецкай: *апцыён, итраф*; французскай: *акцыя, купюра*; італьянскай: *мафія, банк*.

Літаратура

1. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : дапам. / А.М. Асіпчук, В.В. Маршэўская, А.С. Садоўская. – Гродна : ГрДУ, 2009. – 271 с.
2. Беларуская мова : юрыдычная лексіка : вучэб. дапам. для студэнтаў юрыдычных спецыяльнасцей устаноў, якія забяспечваюць атрыманне вышэйшай адукацыі / Т.М. Смольская, Л.У. Хрышчановіч. – Мн.: ТетраСистемс, 2006. – 240 с.
3. Беларуская мова. Прафесійная лексіка для педагогаў : вучэбны дапаможнік / Д.В. Дзятко [і інш.] ; пад рэд. Д.В. Дзятко. – Мінск : Беларусь, 2012. – 231 с.
4. Беларуская мова: прафесійная лексіка : Вучэбны дапаможнік / Даўтар.-склад. А.В. Катэнка. – Мн. : Акад. МУС Рэсп. Беларусь, 2004. – 104 с.

1.4. ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ СТЫЛІ МАЎЛЕННЯ

Моўны стыль (грэч. *stylos* – палачка для пісьма ў старажытнасці і Сярэднявеччы) – сукупнасць моўных сродкаў, ужыванне якіх залежыць ад характару, мэтай і зместу выказвання. Стыль – гэта функцыянальная разнавіднасць мовы, форма яе грамадскага выкарыстання.

На аснове функцый і сфер зносін вылучаюць **мастацкі, навуковы, публіцыстычны, афіцыйна-справавы, гутарковы стылі**. Кожны стыль характарызуецца пэўным наборам моўных сродкаў з аднатыпнай эмацыянальна-экспрэсіўнай і функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай. Існуюць пэўныя заканамернасці выкарыстання моўных сродкаў, наяўнасць ці адсутнасць гэтых сродкаў (напрыклад, для афіцыйна-справавога стылю характэрна выкарыстанне канцылярскіх штампаў і не ўласцівыя словы з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі, як у мастацкім).

Існаванне стыляў абумоўлена багаццем мовы, яе сінанімікай. У сучасных нацыянальных мовах любое выказванне можна перадаць па-рознаму. Чым больш развітая мова, чым багацейшыя яе сінанімічныя рэсурсы, тым больш разнастайныя спосабы перадачы інфармацыі.

Гутарковы стыль абслугоўвае сферу бытавых зносін і часцей выкарыстоўваецца ў форме вуснага маўлення (у пісьмовай форме ў тэкстах мастацкага, радзей публіцыстычнага стылю). Для яго характэрны нязмушанасць, суб'ектыўнасць, дыялагічнасць, эмацыянальнасць, адсутнасць строгай лагічнасці, выкарыстанне няпоўных сказаў, экспрэсіўна-эмацыянальнай лексікі, пытальных і пабуджальных сказаў, невербальных сродкаў (жэстаў, мімікі, разнастайных рухаў). Адрозніваюць дзве разнавіднасці размоўнага стылю: *размоўна-бытавы і размоўна-афіцыйны*.

Мастацкі стыль вызначаецца сваёй унікальнасцю: ён выконвае агульную для ўсіх стыляў камунікацыйную функцыю, выкарыстоўвае сродкі ўсіх стыляў, для яго характэрна эстэтычная функцыя. Мастацкая мова характарызуецца эмацыянальнасцю, экспрэсіўнасцю, разнастайнымі сродкамі выражэння – метафара, параўнанне, эпітэт і інш. Мастацкі стыль спалучае аб'ектыўнасць і суб'ектыўнасць, маналог і дыялог, агульнаўжывальную лексіку і разнастайныя вобразна-выяўленчыя сродкі.

Публіцыстычны стыль выкарыстоўваецца ў газетах, грамадска-палітычных і літаратурна-мастацкіх часопісах, на радыё, тэлебачанні і г.д. Важнейшымі яго асаблівасцямі з'яўляюцца папулярнасць, інфармацыйнасць, вобразнасць, палемічнасць. Задача гэтага стылю – фарміраваць светапогляд чытача, абуджаць грамадзянскія якасці асобы. Асноўныя функцыі – паведамленне і ўздзеянне. Адрозніваюць *газетна-публіцыстычны, радыётэлежурналісцкі, аратарскі падстылі*.

Літаратура

1. Беларуская мова. Прафесійная лексіка для педагогаў : вучэбны дапаможнік / Д.В. Дзятко [і інш.] ; пад рэд. Д.В. Дзятко. – Мінск : Беларусь, 2012. – 231 с.

2. Беларуская мова: прафесійная лексіка : Вучэбны дапаможнік / Даўтар.-склад. А.В. Катэнка. – Мн. : Акад. МУС Рэсп. Беларусь, 2004. – 104 с.

1.5 НАВУКОВЫ СТЫЛЬ

1.5.1 Асаблівасці навуковага стылю

Навуковы стыль абслугоўвае навуковую дзейнасць грамадства і выкарыстоўваецца пераважна ў пісьмовай форме ў навуковай літаратуры (манаграфіях, дакладах, артыкулах, дысертацыях, справаздачах аб навукова-даследчай працы і інш.). Усе моўныя сродкі навуковага стылю накіраваны на тое, каб лагічна, дакладна і зразумела перадаць змест, таму адно з асноўных патрабаванняў стылю – лагічнасць, а таксама дакладнасць, абстрактнасць, аб'ектыўнасць.

Мэта навуковых тэкстаў – зафіксаваць, захаваць, перадаць, данесці да чытача аргументаваную інфармацыю ў пэўнай галіне ведаў, выкладзеную лагічна, ясна, дакладна і аб'ектыўна.

Аснову навуковага стылю складаюць **агульналітаратурныя словы**, стылістычна нейтральныя (міжстылёвыя). Міжстылёвая лексіка аб'ядноўвае словы, якія аднолькава свабодна могуць выкарыстоўвацца ў любым тыпе выказвання.

Пэўную частку лексікі тэкстаў навуковага стылю складаюць **словы агульнанавуковага выкарыстання (міжнавуковыя тэрміны)**, якія ўжываюцца ў навуковых працах самых розных галін ведаў: *аналіз, сінтэз, дослед, працэс, пошук, гіпотэза, сістэма, мадэль, тэорыя, узаемасувязь, даказанне, абгрунтаванне*. Заўважым, што сярод слоў гэтай групы шмат іншамоўных і нават інтэрнацыянальных, паколькі гэта словы лацінскага ці грэчаскага паходжання.

Вузкаспецыяльныя тэрміны – гэта ўласна навуковыя тэрміны, якія выражаюць сістэму паняццяў пэўнай галіны ведаў, большасць з такіх тэрмінаў не выходзяць за межы вузкапрафесійных зносін: *злачынная нядбайнасць, пракурорскі нагляд, калегіяльнасць суда, экстрадыцыя, яўка з пакаяннем* (юрыдычныя тэрміны); *базідыяльныя грыбы, біякамунікацыя, апакарны плод, рутакветныя, арніталогія, штучная мутацыя, чаравіканадобны пялёстак* (біялагічныя тэрміны); *інтэгральнае злічэнне, алгебраічнае складанне, лагарыфмічная функцыя, сістэма раўнанняў з частковымі вытворнымі, прывядзенне дробаў да супольнага назоўніка* (матэматычныя тэрміны); *сімвал кіравання прыладай, сістэма вылічальнай інтэрактыўнай, цыкл звароту да памяці, ранг матрыцы, абход графа, рэзідэнтны абсяг* (тэрміны па інфарматыцы).

Навуковы стыль характарызуецца вышэйшай ступенню абстрактнасці, абагульняльнасцю, наяўнасцю як лексічных, так і іншых сродкаў выражэння (схемы, карты, атласы, табліцы, умоўныя знакі).

Асноўная форма навуковага стылю – маналог, але вылучаюць і розныя віды навуковага дыялога: інтэлектуальная гутарка, навуковая дыскусія, манаграфія, пабудаваная паводле схемы дыялога.

1.5.2 Жанры навуковага стылю

Надзвычай адметныя жанры навуковага стылю: *манаграфія, артыкул, тэзіс, рэферат, анатацыя, падручнік, вучэбны дапаможнік, слоўнік, даведнік, дысертацыя* і інш.

Навуковыя тэксты будуюцца ў адпаведнасці з законамі жанру.

Артыкул, напрыклад, пачынаецца з выкладу гісторыі пытання, абгрунтавання актуальнасці тэмы, аб'екта даследавання, вызначэння мэт і задач; у галоўнай частцы выкладаюцца факты, назіранні, а трэцяя частка – вывады, што з'яўляюцца вынікам таго, аб чым было заяўлена ў асноўнай частцы; заключны этап артыкула – спіс літаратуры, у асобных выпадках – ілюстрацыі, дадатак у выглядзе слоўніка і пад.

Канспект – кароткі запіс зместу лекцыі, прамовы, твора. Гэта разнавіднасць тэксту, якая ствараецца ў выніку перапрацоўкі пачутай інфармацыі. Мэта канспектавання – выяўленне, сістэматызацыя і абагульненне найбольш каштоўнай інфармацыі. Асноўнае правіла канспектавання – зразумець логіку падачы інфармацыі, запісаць істотнае. Агульнапрынятыя спосабы канспектавання: 1) адбор інфармацыі з улікам яе навізны і значнасці (у выніку змяншаецца аб'ём інфармацыі), даслоўны запіс фармулёўкі азначэнняў, правілаў, законаў, асноўных характарыстык; 2) перафармулёўка пачутага – шляхам занатоўвання апорных слоў і словазлучэнняў, тэрмінаў, запісаў у форме тэзісаў, скарачэння слоў.

Як падрыхтаваць канспект артыкула

Уважліва прачытайце тэкст, канспект якога трэба падрыхтаваць.

Прачытаўшы кожны абзац, выдзяляйце ў ім асноўную думку (пры гэтым да кожнага абзаца можна задаваць пытанне “Пра што гаворыцца ў гэтай частцы тэксту?”).

Адказ на такое пытанне да кожнага абзаца і дасць асноўныя палажэнні тэксту.

Фармулюючы асноўныя думкі кожнага абзаца, ілюструючы іх прыкладамі, атрымліваем канспект артыкула.

Пры перадачы зместу можна кіравацца словамі аўтара. Калі ж трэба перафармуляваць аўтарскую думку, важна захаваць яе, не сказаць сэнс.

Рэцэнзія – аналіз і ацэнка твора. Пры падрыхтоўцы рэцэнзіі трэба не толькі ўважліва прачытаць твор, але і пазнаёміцца з творамі, блізкімі па тэматыцы, праблеме, каб аб'ектыўна і добразычліва ацаніць зробленае аўтарам.

Рэцэнзія мае пэўную структуру, кампазіцыю і складаецца з агульнай даведкі, інфармацыі пра твор (акрэсліваецца жанр, тэма, праблематыка, галіна ведаў, да якой адносіцца твор);

характарыстыкі структуры, кампазіцыі;

агульнай ацэнкі твора;

аналізу частак (раздзелаў): разглядаюцца асноўныя ідэі, палажэнні аўтара, яго аргументы, ход і логіка разважанняў, якасць ілюстрацыйнага матэрыялу, мова твора;

зключнай ацэнкі, вывадаў, палажэнняў, прапаноў.

Для сувязі паміж часткамі рэцэнзіі можна выкарыстаць наступныя сінанімічныя рады: *тэма, пытанне, праблема, задача, мэта, разважанне, сцвярджэнне, думка, ідэя; пункт погляду, пазіцыя, тэорыя, канцэпцыя; з'ява, заканамернасць, працэс, тэндэнцыя; асаблівасць, спецыфіка, адметнасць, уласцівасць, рыса; аргумент, доказ, сітуацыя, становішча, абставіны, варункі; вывад, вынік, заключэнне.*

Літаратура

1. Беларуская мова. Прафесійная лексіка для педагогаў : вучэбны дапаможнік / Д.В. Дзятко [і інш.] ; пад рэд. Д.В. Дзятко. – Мінск : Беларусь, 2012. – 231 с.

2. Беларуская мова: прафесійная лексіка : Вучэбны дапаможнік / Даўтар.-склад. А.В. Катэнка. – Мн. : Акад. МУС Рэсп. Беларусь, 2004. – 104 с.

1.6 АФІЦЫЙНА-СПРАВАВЫ СТЫЛЬ

1.6.1 Афіцыйна-справавы стыль і яго функцыянальна-камунікатыўныя характарыстыкі

Мова дзяржаўных актаў, пастановаў, законаў, статутаў, міжнародных пагадненняў, дакументацыя ўстановаў, арганізацый, а таксама асабістых заяў, дакладных, даверанасцей і г.д. мае агульныя рысы, якія абумоўлены функцыянаваннем у адміністрацыйна-прававой дзейнасці. Тэксты, рэалізаваныя ў сферы гэтай камунікатыўнай дзейнасці, адносяцца да афіцыйна-справавога стылю. Моўныя асаблівасці гэтага стылю знаходзяцца ў прамой залежнасці ад жанру і зместу дзелавага дакумента, абумоўлены яго задачамі і патрабаваннямі – выразіць волю заканадаўца, прадпісаць паводзіны, давесці што-небудзь да ведама каго-небудзь.

У складзе афіцыйна-справавога стылю даследчыкі выдзяляюць наступныя падстылі: 1) уласна заканадаўчы (закон, указ, грамадзянскія і крымінальныя акты, статуты); 2) дыпламатычны (нота, мемарандум, камюніке, пагадненне, канвенцыя); 3) адміністрацыйна-канцылярскі (акт, распараджэнне, загад, дзелавыя паперы, заява, характарыстыка, аўтабіяграфія, даверанасць, распіска).

У навуковай літаратуры прынята падраздзяляць жанры дзелавой мовы на вусныя і пісьмовыя. Афіцыйна-справавы стыль рэалізуецца пераважна ў пісьмовай форме. Гэта віды дакументацыі, не зарыентаваныя на вусную форму выкладу, напрыклад, указ, загад, пастанова, інструкцыя, справавыя пісьмы, кодэксы і г.д. Для вуснай формы справавых зносін характэрны такія жанры справавой мовы, як дзелавая размова: кадравая, праблемная, арганізацыйная, творчая, прыём наведвальнікаў і іншыя яе разнавіднасці (перагаворы, прэзентацыі, справавая тэлефонная размова, прэс-канферэнцыя, сход акцыянераў і г.д.). Спецыфічным жанрам вусных справавых зносін можна лічыць справавую спрэчку, дыскусію, палеміку, дэбаты, інструктаж, выступленне на судовым працэсе і г.д. Некаторыя з іх хоць і абапіраюцца на раней падрыхтаваны (часткова ці поўнасьцю) пісьмовы тэкст, аднак маюць прыкметныя адрозненні: аўтары імкнуцца пазбягаць спецыфічных кніжных зваротаў афіцыйна-справавога стылю і выкарыстоўваюць элементы жывога размоўнага стылю, таму што сухая канцылярская мова цяжкая для вуснага ўспрыняцця (У.В. Анічэнка).

Для афіцыйна-справавога стылю характэрны дзве функцыі: інфармацыйная (паведамленне) і пабуджальная (уздзеянне). Так, даведка заключае ў сабе інфармацыю, загад – наказ (што трэба зрабіць), а пратакол – адначасова і інфармацыю (*Слухалі*), і загад (*Пастанавілі*). Паспяховасць выканання гэтых функцый залежыць ад наступных якасцей:

доказнасць праяўляецца перш за ўсё ў наяўнасці дакладных, бясспрэчных фактаў, лічбавых паказчыкаў, у выкарыстанні стандартных

фармулёвак, пазбаўленых двухсэнсоўнасці, паралельных сінтаксічных канструкцый, якія аблягчаюць успрыняцце тэксту;

аб'ектыўнасць і нейтральнасць выкладу фактаў (паколькі звязаны з прававымі нормама жыцця грамадства);

інфармацыйнасць і ў той жа час **кароткасць**, якія падмацоўваюцца наяўнасцю дадатковых неабходных звестак, што ідуць, напрыклад, як дадатак да афіцыйнага пісьма;

лагічнасць, яснасць, адсутнасць двухсэнсоўнасці, пераканаўчасць, эканомія моўных сродкаў;

адсутнасць эмоцый, наяўнасць своеасаблівага этыкету, які мае надзвычай важнае значэнне для афіцыйнай карэспандэнцыі, якая з'яўляецца асноўным сродкам сувязі прадпрыемства, установы і г.д. з навакольным светам. Напрыклад, клічнік пасля звароту падкрэслівае значнасць і афіцыйнасць пісьма: *Паважаныя калегі!* Выкарыстанне пачочных канструкцый са значэннем эмоцый пазбаўляе выклад катэгарычнасці. Параўн.: *Мы вымушаны Вам адказаць. – На жаль, мы вымушаны Вам адказаць.*

У адпаведнасці з этыкетам замест займенніка я выкарыстоўваюцца пасіўныя канструкцыі: *Я выканаў – мною выканана.* Рэдка ўжываецца займеннік ён. Параўн.: *Да нас прыехаў прафесар Іваноў. Прафесар зараз прачытае нам лекцыю...* Займеннік вы заўсёды выкарыстоўваецца са значэннем пашаны, павышанай увагі: *Як Вам ужо вядома, мы вельмі зацікаўлены ў Вашай прадукцыі;*

стандартнае размяшчэнне матэрыялу, нярэдка абавязковасць формы. Адметнай рысай стылю з'яўляецца высокая ступень стандартызацыі, якая закранае як форму дакумента, так і моўныя сродкі. У афіцыйна-справавым стылі шырока выкарыстоўваюцца так званыя канцэлярскія штампы. **Штамп** – моўны зварот, які шматразова паўтараецца, шаблонны, трафарэтны, зацяганы выраз з цьмянай экспрэсіўнасцю: *дагаворныя бакі, узяць на кантроль і г.д.*

1.6.2 Паняцце дакумента

Справаводства – гэта дзейнасць, якая ахоплівае пытанні дакументавання і арганізацыі работы з дакументам у працэсе выканання кіруючых функцый. Справаводства – адна з найважнейшых частак працы кожнай установы, арганізацыі, прадпрыемства. У іх практычнай дзейнасці выкарыстоўваюцца розныя сістэмы справаводства, але для іх абавязковым з'яўляецца вядзенне адміністрацыйнага справаводства (агульнага справаводства). Справаводчая дзейнасць грунтуецца на *адзінай дзяржаўнай сістэме справаводства (АДСС)*. АДСС – гэта навукова ўладкаваны комплекс асноўных палажэнняў, нормаў, правілаў і рэкамендацый, якія азначаюць і рэгламентуюць працэс справаводства, пачынаючы з моманту паступлення альбо стварэння дакумента і да яго здачы ў архіў.

Як было адзначана вышэй, справаводства дапамагае ажыццяўляць кіруючыя функцыі. Працэс кіравання ўключае наступныя асноўныя тыпавыя

операцыі: збор і апрацоўку дакументаў інфармацыі, падрыхтоўку рашэння, прыняцце і дакументаванне рашэння, давядзенне рашэння да выканаўцаў, выкананне рашэння, кантроль выканання, збор інфармацыі аб выкананні, захаванне і пошук інфармацыі.

Кіраўнічы апарат ажыццяўляе свае функцыі галоўным чынам пры дапамозе выкарыстання універсальных афіцыйна-распарадчых дакументаў, якія дзейнічаюць незалежна ад спецыфікі дзейнасці ва ўсіх галінах народнай гаспадаркі і дзяржаўнага кіравання.

Асноўным відам справавога тэксту з’яўляецца дакумент. *Дакумент – адпаведным чынам складзеная, падпісаная і засведчаная справавая папера, з дапамогай якой афармляюцца розныя гаспадарчыя операцыі, правыя адносіны і дзеянні юрыдычных асоб і грамадзян.*

Ёсць і іншае азначэнне дакумента: *матэрыяльны аб’ект з інфармацыяй, замацаванай створаным чалавекам спосабам для перадачы ў часе і прасторы* (Документы и делопроизводство. Справочное пособие. М., 1991. – С. 5).

Дакумент мае прававое і гаспадарчае значэнне і можа служыць пісьмовым доказам, а таксама крыніцай разнастайных звестак пазнавальнага характару. Дакументы даюць магчымасць узнавіць факты дзейнасці ўстановы, арганізацыі або прадпрыемства, знайсці ў закончаных і здадзеных у архіў справах такія звесткі, якія маюць значэнне для аператыўнай работы і для гісторыі. Дакумент – своеасаблівы матэрыял, “сыравіна для апрацоўкі”). Ён павінен быць дабраякасным, а інфармацыя павінна здабывацца хутка і прадуктыўна.

Патрабаванні да дакументаў:

1. Дакумент павінен выдавацца паўнапраўным органам або асобай у адпаведнасці з іх кампетэнцыяй.
2. Дакумент не павінен супярэчыць дзеючаму заканадаўству і дырэктыўным указанням вышэйшых органаў.
3. Дакумент павінен быць дакладным і адпавядаць заданням канкрэтнага кіраўніцтва, г.зн. грунтавацца на фактах і змяшчаць канкрэтныя і рэальныя ўказанні.
4. Дакумент павінен быць складзены па ўсталяванай форме.
5. Дакумент павінен быць бездакорна адрэдагаваны і аформлены.

Знешні выгляд дакумента – прамое сведчанне стылю працы кіравання, дысцыпліны і асабістай культуры супрацоўнікаў. Калі дакументы выкананы нядабайна, значыць ва ўстанове нізкая культура працы.

Класіфікацыя дакументаў:

1. Распарадчыя дакументы (пастановы, распараджэнні, рашэнні, загады і інш.).
2. Арганізацыйныя дакументы (статуты, палажэнні, інструкцыі).
3. Арганізацыйна-распарадчыя дакументы (пракаолы, план, справаздача, кантракт, дамова).

4. Інфармацыйна-даведачныя дакументы (даведкі, дакладныя і тлумачальныя запіскі, зводкі, агляды, акты, лісты, тэлеграмы і тэлефанаграмы).

5. Асабістыя дакументы (заява, аўтабіяграфія, даручэнне, распіска).

6. Справавыя лісты (ліст-запытанне, ліст-просьба, ліст-зварот, ліст-прапанова, ліст-папярэджанне, ліст-напамін, ліст-запрашэнне, суправаджальны ліст).

7. Фінансавыя і ўліковыя дакументы.

Дакументы могуць класіфікавацца паводле зместу (*простыя і складаныя*, у залежнасці ад таго, адно ці некалькі пытанняў ахоплівае іх змест), *паходжання* (*афіцыйныя, ці службовыя, і асабістыя*), *тэрміновасці* (*тэрміновыя і нетэрміновыя*). Па *форме* дакументы падзяляюцца на *агульныя, стандартныя і тыповыя*. *Агульнымі з'яўляюцца* дакументы, якімі афармляюцца розныя дзеянні і адносіны, напрыклад, заявы, загады, службовыя лісты. На кожны раз тут складаецца новы дакумент. *Стандартныя* запаўняюцца ў пэўнай паслядоўнасці і па строга абавязковых правілах. Гэта – даручэнні на атрыманне таварна-грашовых каштоўнасцяў, камандзіровачныя пасведчанні, даведкі пра зароботную плату, з месца жыхарства і пад. Для *тыповых* дакументаў, апрача формы, органы кіравання вызначаюць і прыкладны змест. Паводле *спосабу адлюстравання аперацый* дакументы бываюць *асноўныя (першасныя) і зводныя*.

Кожны дакумент складаецца з асобных элементаў – *рэквізітаў* (*аўтар, адрасат, подпіс, дата і г.д.*). Сукупнасць рэквізітаў, пэўным чынам размешчаных у дакуменце, складае яго *фармуляр*.

1.6.3 Групы афіцыйна-справавой дакументацыі

Асабістыя дакументы

Калі афіцыйна звяртаюцца да службовай асобы, ва ўстанову, грамадскую арганізацыю, пішуць *заяву*. Зверху справа ў заяве пішацца пасада службовай асобы, яе прозвішча, імя, імя па бацьку. Праз адзін-два радкі пасярэдзіне ліста пішуць слова *Заява*. З чырвонага радка пачынаецца тэкст заявы. Калі да заявы дадаюцца дакументы, іх пералічваюць у канцы асноўнага тэксту. На заяве ўнізе злева ставяць дату, а справа – подпіс.

У *аўтабіяграфіі* каратка расказваюць пра свой жыццёвы шлях, таму гэта папера пішацца ад імя 1-ай асобы. У пачатку тэксту трэба назваць сваё прозвішча, імя, імя па бацьку, час і месца нараджэння, сказаць пра заняткі бацькоў. Пасля гэтага каратка гавораць пра асноўныя жыццёвыя падзеі. У канцы тэксту ставяць дату і подпіс.

Даверанасць можа выдавацца ўстановай або службовай ці прыватнай асобай. У даверанасці называюцца: 1) установа, якая давярае, або прозвішча, імя, імя па бацьку таго, хто давярае; 2) пасада, прозвішча, імя, імя па бацьку таго, каму давяраюць; 3) што і адкуль неабходна атрымаць; 4) дата і подпіс. Унізе даверанасці, выдадзенай установай, падпісваецца кіраўнік і ставіць

печатку. Калі даверанасць дае прыватная асоба, яе подпіс завяраецца на месцы вучобы ці працы.

Распарадчыя дакументы

1. Пастанова вызначана як “прававы акт, які прымаецца вышэйшымі органамі кіравання ў мэтах вырашэння найбольш важных задач, якія стаяць перад дадзенымі органамі, і ўсталявання стабільных нормаў правілаў паводзін”.

2. Рашэнне як распарадчы дакумент з’яўляецца прававым актам, які прымаецца калегіяльным органам (калегія міністэрстваў, навуковы савет і г.д.).

3. Распараджэнне -- акт кіравання дзяржаўнага органа, які мае ўладны характар і абавязковую сілу для грамадзян і ўстаноў, якім распараджэнне адрасавана (Савет міністраў, калегійныя органы дзяржаўнага кіравання, адміністрацыя прадпрыемстваў і ўстаноў).

4. Загад – акт, выдадзены кіраўнікамі міністэрстваў, выканкамаў, кіраўнікамі ўстаноў і прадпрыемстваў. Загад выдаецца для вырашэння асноўных аператыўных задач, якія стаяць перад дадзеным органам. Па юрыдычнай прыродзе загад можа быць нарматыўным актам кіравання, які змяшчае нормы права, рэгулюе пэўныя сферы грамадскіх зносін, і актам прымянення нормаў права (напрыклад, аб назначэнні на пасаду).

Загад з’яўляецца самым распаўсюджаным відам распарадчага дакумента. Ён выдаецца па пытаннях стварэння, ліквідацыі, рэарганізацыі ўстановы, інструкцый, правілаў і іншых дакументаў, якія патрабуюць зацвярджэння, па ўсіх пытаннях унутранага жыцця ўстановы, а таксама па кадравых пытаннях прыёму, перамяшчэння, звальнення супрацоўнікаў. Пры дапамозе загада кіраўнік ставіць асноўныя задачы перад супрацоўнікамі, указвае шляхі вырашэння прынцыповых пытанняў. Загад абавязковы для ўсіх супрацоўнікаў дадзенай установы ці галіны.

Падрыхтоўка асноўных відаў распарадчых дакументаў у асноўным аналагічная. Яна ўяўляе сабой дастаткова складаны працэс, які мае адрозненні ў канчатковай стадыі афармлення дакументаў. Можна выдзеліць наступныя стадыі падрыхтоўкі дакумента:

- вывучэнне сутнасці пытання;
- падрыхтоўка праекта дакумента;
- абмеркаванне дакумента;
- падпісанне.

Для пастановы і рашэння дадаюцца стадыі абмеркавання і прыняцця гэтых дакументаў на паседжанні калегійнага органа.

Падрыхтоўка распарадчага дакумента можа быць даручана аднаму ці некалькім структурным падраздзяленням альбо асобным службовым асобам. Пры распрацоўцы праектаў складаных і вялікіх распарадчых дакументаў могуць стварацца працоўныя групы (камісіі), прыцягвацца навукоўцы ці кваліфікаваныя спецыялісты з ліку практычных супрацоўнікаў. Галоўная

ўмова, якая забяспечвае якасьць дакумента, – дастатковая кампетэнтнасьць асоб, якія яго рыхтуюць. Чым вышэйшы ўзровень дакумента, тым вышэйшыя патрабаванні, якія прад’яўляюцца да яго складальнікаў (прафэсіяналізм, глыбіня ведаў пытаньня, агульны культурны ўзровень, умение перадаваць думкі).

Тэкст распарадка дакумента часцей за ўсё складаецца са ўзаемазвязаных частак – канстатуючай і распарадкай. Канстатуючая частка з’яўляецца ўводзінамі ў сутнасьць разглядаемага пытаньня, прызвана растлумачыць, чым выкліканы распараджэнні. У ёй могуць быць пералічаны факты, дадзена ацэнка. Нярэдка ў гэтай частцы даецца пераказ акта вышэйшага органа, у выкананьне якога выдаецца дадзены распарадка дакумент. У гэтым выпадку вызначаюцца від акта, яго аўтар, поўная назва, нумар і дата, г.зн. прыводзяцца яго пошукавыя даныя. Канстатуючая частка неабавязковая, яна можа і адсутнічаць, калі няма неабходнасьці даваць тлумачэнні.

Калі распарадка частка ўключае розныя па характары дзеянні некалькіх выканаўцаў, яна дзеліцца на пункты, якія нумаруюцца арабскімі лічбамі. У кожным пункце ўказваецца выканаўца – у давальным склоне; дзеянне, якое прадпісваецца для выканання, -- у форме інфінітыва; тэрмін выканання павінен быць рэальным, адпавядаць аб’ёму працы па разглядаемых пытаньнях.

Арганізацыйныя дакументы

Статуты – звод правілаў, якія рэгулююць дзейнасьць устаноў, правы і абавязкі ў пэўнай сферы дзяржаўнага кіраваньня ці гаспадарчай дзейнасьці.

Палажэнні – нарматыўныя акты, якія вызначаюць парадак утварэньня, структуру, функцыі, кампетэнцыю, абавязкі і арганізацыю работы органаў дзяржавы.

Інструкцыі – прававыя акты, якія выдаюцца органамі дзяржаўнага кіраваньня з мэтай устанаўленьня правілаў, якія рэгулююць арганізацыйныя пытанні, навукова-тэхнічныя, тэхналагічныя, фінансавыя і іншыя спецыяльныя бакі дзейнасьці ўстаноў. Інструкцыі выдаюцца таксама для тлумачэньня і вызначэньня парадку прымянення заканадаўчых актаў і распарадка дакументаў.

Інфармацыйна-даведачныя дакументы

Да гэтага віду дакументаў адносяцца акты, даведкі, тлумачальныя і дакладныя запіскі, тэлефанаграмы.

1.6.4 Справавыя лісты

Сучасныя формы перапіскі склаліся каля 150 гадоў назад. Радзіма іх – Англія. Менавіта адтуль вядуць пачатак асноўныя правілы этыкету складаньня

карэспандэнцыі. Выкананне гэтых правілаў сведчыць аб ветлівасці, павазе да партнёра.

Справавы ліст прынята пісаць на бланку ўстанова, дзе ўжо маюцца яе рэквізіты. Знешні выгляд бланка – своеасаблівая візітная картка, таму да яго афармлення неабходна адносіцца вельмі акуратна. Чым больш афіцыйны бланк, тым больш афіцыйным павінен быць стыль ліста.

На канверце спачатку пішуць *Каму*, а потым *Куды*. Адрас атрымальніка пішацца двойчы: на канверце з правага боку знізу і зверху злева на лісце. Калі ліст укладваецца ў канверт з празрыстым акенцам, то адрас пішацца адзін раз – злева ўверсе на лісце, а сам ліст складваецца такім чынам, каб адрас атрымальніка апынуўся ў акенцы.

Пасля адраса неабходна напісаць прозвішча адрасата з ініцыяламі: спачатку ініцыялы, потым прозвішча. Калі ў адрасата ёсць званне ці тытул, лепш замест звароту “Спадар”, “Спадарыня” ўказаць яго. Ва ўсіх заходнееўрапейскіх краінах, як і ў ЗША, апускаць тытул як ў вусным, так і ў пісьмовым маўленні лічыцца няветлівым. Аднак пісаць і гаварыць “Спадар + тытул + прозвішча” прынята толькі ў Германіі. Словы “Спадар” і “Спадарыня” не прынята ўжываць без прозвішча, але можна скараціць да “Сп.”, а званні і тытулы лепш пісаць поўнасю.

Пасля неабходна напісаць назву фірмы, дзе працуе адрасат, яе паштовы адрас у наступным парадку: нумар дома, вуліца, назва горада, паштовы індэкс, краіна.

Структура справавога ліста

Справавыя лісты пішуцца на спецыяльных бланках, якія адпавядаюць стандарту і маюць усталяваны комплекс абавязковых кампанентаў – рэквізітаў. Рэкамендуецца наступны іх склад:

1. Назва арганізацыі-адпраўшчыка.
2. Указанні на спасылку: ініцыялы складальніка ліста ці машыністкі, лічбавыя ці літарныя абазначэнні фірмы, аддзела.
3. Дата напісання ліста. У нашай краіне прыняты запіс лічбамі, напрыклад: 23.09.2015. У міжнароднай практыцы такі запіс не ўжываецца, таму назву месяца неабходна пісаць літарамі.
4. Адрас атрымальніка ліста.
5. Нумар тэлефона і факса.
6. Банкаўскія рэквізіты.
7. Уступны зварот: *“Паважаны спадар + прозвішча”*. У афіцыйных лістах да асоб, якія займаюць дастакова высокую пасаду, не звяртаюцца на “ты”, нават калі ведаюць іх асабіста. У нашай краіне пасля ўступнага звароту ставіцца коска, за мяжой – клічнік.
8. Указанне на агульны змест ліста. Найбольш сучасным лічыцца спосаб, пры якім тэма ліста падкрэсліваецца ці пішацца цалкам вялікімі літарамі.
9. Асноўны тэкст ліста. Калі ў лісце шмат старонак, усе, акрамя першай, павінны быць пранумараваны.

10. Заключная формула ветлівасці. Ліст, які пішацца ў адказ, павінен змяшчаць тую ж формулу ветлівасці, што і дасланы.
11. Подпіс.
12. Указанне на дадаткі.
13. Указанне на рассылку копій.
14. Прозвішча, імя, імя па бацьку выканаўцы.
15. Спасылка на зыходны нумар і дату паступіўшага дакумента ў абавязковым парадку ўказваецца на дакументах-адказах.

Тыпы справавых лістоў

Ліст-просьба. Просьбу фармулюецца дакладна і ясна, па магчымасці каратка. Неабходна падкрэсліць асабістую зацікаўленасць і загадзя падзякаваць за выкананне.

Ліст-наведамленне. Дасылаецца з ветлівасці, у знак падзякі за хуткі адказ, як выражэнне гатоўнасці да супрацоўніцтва.

Ліст-напамін. Дасылаецца ў тых выпадках, калі з дапамогай тэлефонных перамоў ці асабістых кантактаў не ўдалося атрымаць пажаданы вынік своечасова. Мэта такога ліста – тактычна нагадаць аб неабходнасці выканаць узятыя на сябе абавязкі.

Ліст-пацвярджэнне. Часцей за ўсё з’яўляецца гарантыяй раней дадзеных абяцанняў. Такі ліст з’яўляецца выражэннем ветлівасці і глыбокай павагі да партнёра.

Ліст-прэтэнзія. З’яўляецца афіцыйным папярэджаннем, змяшчае падставы для прад’яўлення прэтэнзіі, самі прэтэнзіі і канкрэтныя патрабаванні.

Ліст-прабачэнне. Звычайна змяшчае выклад прычын, па якіх раптоўна парушаецца папярэдня дамоўленасць.

Гарантыйны ліст. Накіроўваецца як абавязацельства аплаты за пакупку і г.д. Ліст заканчваецца фразай: “*Аплату гарантуем*” і ўказаннем банкаўскіх рэквізітаў. Такі ліст абавязкова мае два подпісы – кіраўніка і галоўнага бухгалтара.

Цыркулярныя лісты. Іх мэта – данесці інфармацыю аднаго зместу да некалькіх адрасатаў.

Моўныя асаблівасці справавых лістоў

Справавыя лісты валодаюць прававой значнасцю, таму іх стыль павінен адпавядаць пэўным патрабаванням:

- тэкст ліста павінен быць дакладным, ясным і лаканічным;
- тэкст павінен быць выкладзены граматычна ў адпаведнасці з дзеючымі правіламі арфаграфіі і пунктуацыі, у афіцыйна-справавым стылі.

Мова афіцыйных дакументаў – гэта своеасаблівы набор клішэ, штампаў, стандартаў, якія вызначаюцца вядомай уніфікацыяй. Стандартызаваныя словазлучэнні дапамагаюць успрымаць тэкст, дазваляюць паскорыць падрыхтоўку афіцыйнага ліста. Так, напрыклад, для справавых лістоў з’яўляецца тыповым наступны пачатак сказаў: *У сувязі з Згодна вашай просьбе*

У афіцыйным лісце неабходна дакладна і коратка выкладаць сутнасць справы, захоўваючы нейтральнасць тону.

Справавы лісты рэкаментуюцца складаць толькі па адным пытанні. Пры складанні ліста неабходна спачатку зрабіць “лагічную схему” яго зместу. У якасці прыкладу можна выкарыстоўваць узоры службовай перапіскі.

Найбольш рацыянальнай бачыцца структура тэксту, якая складаецца з дзвюх частак: у першай выкладаюцца матывы, якія сталі прычынай для складання ліста; у другой – просьбы, рашэнні, распараджэнні.

Выклад кожнага новага аспекта зместу неабходна пачынаць з новага абзаца. Разбіваючы тэкст афіцыйнага ліста на абзацы, мы паляпшаем яго ўспрыманне адрадатам.

Моўныя канструкцыі справавых лістоў

Выразы, якія пацвярджаюць атрыманне ліста, дакументаў, тавараў:

- *Мы атрымалі Ваш ліст ад ...;*
- *Ваш ліст атрыманы намі ...;*
- *Паведамляем Вам, што мы атрымалі Ваш ліст ад ...;*
- *Пацвярджаем атрыманне + назоўнік у родным склоне (ліста, новага прэйскуранта і г.д.).*

Выражэнне падзякі:

- *Дзякуем Вам за + назоўнік у вінавальным склоне (... Ваш ліст);*
- *Мы Вам вельмі ўдзячны за + назоўнік у вінавальным склоне (...Ваш своечасовы адказ); Загадзя дзякуем за + назоўнік у вінавальным склоне (...Ваш удзел);*
- *Мы былі б Вам удзячны, калі б Вы + дзеяслоў (даслалі нам ...).*

Выразы, якія тлумачаць матывы:

- *У парадку аказання дапамогі...;*
- *У сувязі з цяжкім становішчам ...;*
- *У сувязі з правядзеннем сумеснай працы...;*
- *У адпаведнасці з ...;*
- *У мэтах узмацнення аховы дзяржаўнай маёмасці ...;*
- *У адказ на вашу просьбу...;*
- *Спасылаючыся на + назоўнік у вінавальным склоне (Вашу тэлеграму...);*
- *На падставе + назоўнік у родным склоне (гандлёвага пагаднення...);*
- *У адказ на + назоўнік у вінавальным склоне.*

Выражэнне просьбы:

- *Просім ... (...Вас праверыць ход выканання работ, прыняць меры...);*
- *Прашу ... (паведаміць аб выкананні).*

Пацвярджэнне:

- *З удзячнасцю пацвярджаем ... (атрыманне Вашага запрашэння).*

Напамін:

- *Нагадаем, што ... (у адпаведнасці з ... Вы абавязаны ...).*

Паведамленне:

– Паведамляем, што .. (на жаль, не можам Вам выслаць ..., затрымка адбылася ў сувязі з...);

Паведамляем, што ... (Ваша прапанова прынята).

Гарантыя:

– Аплату ..., якасць ..., тэрмін выканання ... гарантуем.

Прапанова:

– Мы можам прапанаваць Вам ...;

– Прапануем Вам ...;

– Мы можам рэкамендаваць Вам

Запрашэнне:

– Запрашаем ...(прадстаўніка Вашай установы наведваць ..., ...Вас прыняць удзел у ...).

Адмова і адхіленне прапановы:

– Ваша прапанова адхілена па наступных прычынах ...;

– Дасланы Вамі праект не можа быць прыняты па наступных прычынах

....

Інтэрпрэтацыя дзеянняў другога боку:

– Зусім не зразумела, чаму ...;

– Дадзеныя Вамі гарантыі не выконваюцца. Такая затрымка можа прывесці

Заклучныя словы:

– Просім прабачыць нам за затрымку з адказам (за памылку);

– Спадзяёмся, што наша просьба будзе выканана;

– Просім Вас не затрымліваць адказ.

Калі аўтар – асоба юрыдычная, то дзеянні перадаюцца ад 3-й асобы адзіночнага ліку, напрыклад: *Арганізацыя гарантуе; Прадпрыемства прапануе;* ад 3-й асобы множнага ліку, напрыклад: *Дырэкцыя, прафкам звяртаюць увагу;* ад 1-ай асобы множнага ліку, напрыклад: *Просім ...; Паведамляем ...; Гарантуем*

Калі аўтар – асоба фізічная, то дзеянні перадаюцца ад імя 1-ай асобы адзіночнага ліку, напрыклад: *Прашу ...; Паведамляю ...; Даводжу да Вас;* ад 1-ай асобы множнага ліку, напрыклад: *Вінуем ...; Падтрымліваем ...; Мы атрымалі*

Літаратура

1. Беларуская мова. Прафесійная лексіка для педагогаў : вучэбны дапаможнік / Д.В. Дзятко [і інш.]; пад рэд. Д.В. Дзятко. – Мінск : Беларусь, 2012. – 231 с.

2. Беларуская мова: прафесійная лексіка : Вучэбны дапаможнік / Даўтар.-склад. А.В. Катэнка. – Мн. : Акад. МУС Рэсп. Беларусь, 2004. – 104 с.

1.7 КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ

1.7.1 Паняцце культуры маўлення. Камунікатыўныя якасці маўлення

Тэрмін «культура маўлення» азначае якасць маўлення і навуку аб якасці маўлення. Асноўнымі кампанентамі культуры маўлення з'яўляюцца правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, чысціня, выразнасць, дарэчнасць.

Правільнасць маўлення прадугледжвае захоўванне носьбітамі мовы літаратурнай нормы, што забяспечвае адзінства моўных сродкаў і ўзаемаразуменне паміж тымі, хто вядзе гаворку. Правільнасць маўлення цесна звязана з такім паняццем як «норма».

Дакладнасць маўлення заключаецца ў адпаведнасці сэнсу слоў, выказванняў рэаліям, сітуацыям ці ў выкарыстанні пэўных слоў з пэўнымі, уласцівымі ім значэннямі, якія зафіксаваны ў слоўніках, лінгвістычных даведніках. Дакладнасць маўлення цесна звязана з лексічнай нормай, што рэгулюе правільнасць выбару слова (слоў) для пэўнага кантэксту. Дакладнасць прафесійнага маўлення абумоўлена такімі фактарамі, як валоданне сінанімічным багаццем беларускай мовы, уменне размяжоўваць паронімы, амонімы, а таксама дыферэнцыраваць значэнні мнагазначных слоў.

Лагічнасць маўлення прадугледжвае пабудову несупярэчлівага, паслядоўнага выказвання, у якім асобныя часткі лагічна звязаны паміж сабой.

Дарэчнасць маўлення ўвасабляе адметны выбар моўных сродкаў у адпаведнасці з тэмай, сітуацыяй, мэтай выказвання, стылем, умовамі праяўлення маўленчай дзейнасці і г.д.

Выразнасць маўлення вызначаецца і дасягаецца найперш праз якаснае ўжыванне моўных сродкаў (наяўнасць трапных сінонімаў, параўнанняў, метафар, перыфраз і іншых вобразна-выяўленчых элементаў, што дапамагаюць зацікавіць слухачоў, даць ацэнку, павысіць узровень успрымання інфармацыі).

Чысціня вызначае мэтазгоднасць увядзення ва ўжытак асобных лексічных адзінак, што маюць абмежаваную сферу рэалізацыі (дыялектызмы, жарганізмы, прастамоўныя лексемы), або адносяцца да слоў, выкарыстанне якіх у беларускай мове непажадана (русізмы, паразітычныя гукі і словы, запазычаны тыпу *чао*, *о'кей* і інш).

Багацце маўлення выяўляецца ў разнастайнасці выкарыстання моўных сродкаў і ў адсутнасці ці вельмі рэдкім паўтарэнні адных і тых жа слоў ці выразаў.

1.7.2 Тэхніка і выразнасць вуснага маўлення

Тэхніка маўлення – сукупнасць навыкаў і прыёмаў, якія выкарыстоўваюцца з мэтай дасягнення найлепшага гучання маўлення і дазваляюць прамоўцу з максімальнай эфектыўнасцю ўздзейнічаць на слухача.

Тэхніка маўлення ўключае: правільнае маўленчае дыханне; пастаўлены голас; добрую дыкцыю, інтанацыю; выразнае вымаўленне (артыкуляцыю).

Авалоданне правільнай тэхнікай маўлення дазваляе прамоўцу не адчуваць стомленасці пры шматгадзіннай нагрузцы на маўленчы апарат, наладжваць максімальны кантакт са слухачамі, дабівацца высаякаснага маўлення.

Выразнасць вуснага маўлення – якасць, якая дазваляе з дапамогай галасавых сродкаў надаць выказванню дадатковую сэнсавую і эмацыянальную афарбоўку.

Падчас прафесійна-камунікатыўных кантактаў выкарыстоўваюцца **вербальныя** (слоўныя, моўныя) і **невербальныя** (нямоўныя) **сродкі зносін**. Да невербальных сродкаў уздзеяння адносяцца: міміка, жэсты, манеры, поза.

1.7.3 Падрыхтоўка да публічнага выступлення

Публічнае маўленне – гэта вуснае выступленне перад масавым слухачом; від кантактаў, сувязей з іншымі людзьмі, які ўяўляе сабой працэс перадачы і прыёму інфармацыі.

Да асноўных фактараў паспяховага публічнага выступлення адносяцца: выбар тэмы ў адпаведнасці з агульнай падрыхтоўкай і практычным вопытам прамоўцы, маўленчай сітуацыяй і інтарэсамі слухачоў;

фармулёўка тэмы (яркая, вобразная, запамінальная, дакладная);

вызначэнне агульнай і канкрэтнай мэт выступлення;

падбор матэрыялаў (тэарэтычныя і эмпірычныя крыніцы, СМІ, інтэрнэт, ілюстрацыйны матэрыял);

аналіз выбранага матэрыялу (вызначэнне ўласнай пазіцыі, фармулёўка сваіх думак, асэнсаванне прапанаваных ідэй з пазіцыі слухачоў);

складанне плана; кампазіцыя маўлення (прынцыпы паслядоўнасці, лагічнасці, заканоміі, узмацнення; суадноснасць састаўных частак);

метады падачы матэрыялу (індуктыўны, дэдуктыўны, гістарычны, метада аналогіі і інш.);

моўнае афармленне публічнага выступлення;

аргументацыя (лагічныя і камунікатыўныя аргументы, доказы);

авалоданне матэрыялам выступлення;

кантакт са слухачамі (інтэлектуальны, візуальны, эмацыянальны, фаназійны).

1.7.4 Маўленчы этыкет і культура зносін

Маўленчы этыкет – выпрацаваныя правілы маўленчых паводзін, сістэма маўленчых формул.

Веданне правілаў маўленчага этыкету дазваляе чалавеку адчуваць сябе ўпэўнена, натуральна ў любой маўленчай сітуацыі, пры любых прафесійна-дзелавых абставінах. Захаванне маўленчага этыкету людзьмі лінгваінтэнсіўных

прафесій (настаўнікамі, юрыстамі, журалістамі, палітыкамі, кіраўнікамі і інш.) спрыяе ўмацаванню і павышэнню ўзроўню маўленчай культуры ўсіх носьбітаў мовы, дапамагае пры выкананні прафесійных абавязкаў, устанаўленні кантактаў з калегамі, партнёрамі, чыноўнікамі.

Маўленчы этыкет мае нацыянальную спецыфіку, вызначаецца сацыяльным статусам чалавека, яго прафесіяй, узростам, полам, характарам, маўленчай сітуацыяй, умовамі зносін (публічнае выступленне, прэзентацыя, канферэнцыя, дзелавая сустрэча, кансультацыя і інш.).

Формулы маўленчага этыкету ўключаюць **звароты** (спадар, спадарыня, спадарства, шаноўныя), **падзякі** (вельмі ўдзячны Вам), **знаёмства** (будзем знаёмы), **прывітанне** (маё шанаванне), **развітанне** (да сустрэчы; бывайце), **прабачэнне** (даруйце, калі ласка; прабачце), **віншаванне** (са святам), **згоду**, **пацвярджэнне** (так; але; дамовіліся), **пажаданне** (смачна есці; спору ў працы), **ветлівасць** (як здароўе? як маешся?).

Культура маўленчых паводзін фарміруецца ў комплексе з маральнымі нормаў і этычнымі прынцыпамі грамадства; ветлівасцю, карэктнасцю, далікатнасцю, абавязковасцю, сціпласцю – усім тым, што складае змест паняцця *культура дзелавых зносін*.

Літаратура

1. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : дапам. / А.М. Асіпчук, В.В. Маршэўская, А.С. Садоўская. – Гродна : ГрДУ, 2009. – 271 с.
2. Беларуская мова. Прафесійная лексіка для педагогаў : вучэбны дапаможнік / Д.В. Дзятко [і інш.] ; пад рэд. Д.В. Дзятко. – Мінск : Беларусь, 2012. – 231 с.

ЧАСТКА 2. ЗАДАННІ ДЛІ ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ

2.1 ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ ДЛІ СТУДЭНТАЎ ФІЛАЛАГІЧНАГА ФАКУЛЬТЭТА

* Сістэма рэйтынгавай ацэнкі ведаў студэнтаў, якая прымяняецца ў дадзеных заданнях, матывуе студэнтаў да сістэмнай працы, дазваляе стымуляваць навучальную дзейнасць студэнтаў, а таксама павышае аб'ектыўнасць выніковай адзнакі. Выніковая адзнака вылічваецца па формуле: $B = Ax10/M$, дзе B - выніковая адзнака, M - максімальная магчымая колькасць балаў па ўсіх тэмах, A - агульная колькасць балаў, набраных студэнтамі за семестр.

УВОДЗІНЫ Ў ДЫСЦЫПЛІНУ “БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)”. МОВА І СОЦЫУМ

Пералік вывучаемых пытанняў

1 Прадмет і задачы курса, яго месца ў сістэме сацыяльна-гуманітарных навук, метады навучання.

2 Функцыі мовы ў грамадстве.

3 Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры беларусаў.

Пытанні для самаправеркі

1. Прыгадайце асноўныя функцыі мовы ў грамадстве.

2. Пералічыце асаблівасці фанетычнай сістэмы беларускай мовы.

Практычныя заданні

1. Падрыхтуйце вуснае наведанне на тэму “Мова і соцыум”:

а) Функцыі мовы ў грамадстве

б) Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры беларусаў

2. Падбярыце з перыядычнага друку тэкст на беларускай мове (альбо перакладзіце тэкст на беларускую мову), у якім закранаюцца праблемы філалогіі, педагогікі (аб'ём тэксту – 1-2 друкаваныя старонкі фармату А4).

3. Знайдзіце ў тэксце з папярэдняга задання і выпішыце словы, якія ілюструюць наступныя асаблівасці фанетычнай сістэмы беларускай мовы (на 5 прыкладаў на кожную рысу):

1) дзеканне (напрыклад: дзве – два, яздзе – язда);

2) цеканне (напрыклад: пяць – пяты),

3) наяўнасць злітных афрыкат [дз’], [дж] (напрыклад: мядзведзь, дзверы, хадджу);

4) фрыкатыўны [г] (напрыклад: гульня, вага);

5) зацвярдзелыя зычныя (напрыклад: федэрацыя, катэгорыя, перыяд, дэвіз – параўн. рус. федерацыя, катэгорыя, перыод, дэвіз);

6) прыстаўныя галосныя (напрыклад: *пад ільдом, цвік іржавы, з аржаного хлеба*);

7) поўнагалосныя спалучэнні (напрыклад: *кароткі* (параўн. рус. *краткий*), *нораў* (параўн. рус. *нрав*), *вораг* (параўн. рус. *враг*);

8) чаргаванні [г]//[з'], [к]//[ц], [х]//[с'] (напрыклад: *нага – на назе; рука – у руцэ*);

9) зацвярдзенне губных [б], [п], [м], [ф] на канцы слоў і перад мяккімі (напрыклад: *поступ, сем, б'е ([б']е), сын* – параўн. рус. *поступь, семь, бьёт, сынь*);

10) наяўнасць гука [ў] (напрыклад: *спартыўны, рукавы (рукаў)*).

4. *Прачытайце тэкст. Вызначце, якія крытэрыі выкарыстоўваюцца пры вызначэнні паняцця «родная мова» (крытэрыі паходжання, самаідэнтыфікацыі, знешняй ідэнтыфікацыі, кампетэнцыі, функцыянальнасці).*

«Родная мова» – выраз не строга тэрміналагічны. Ён хутчэй адносіцца да сферы нацыянальнай псіхалогіі і этнічнага самаўсведамлення народа, чым да лінгвістыкі. Але эвалюцыя міжнацыянальных адносін у XX ст. паставіла гэта паняцце ў цэнтр многіх тэарэтычных і практычных задач, звязаных з праблемамі суверэнітэту народаў, нацый і этнасаў, іх нацыянальна-культурнага развіцця, выбару дзяржаўнай мовы і моў міжнацыянальных зносін, вызначэння статусу і функцый моў народнасцей, што не маюць дзяржаўнай аўтаноміі, і г.д. У выніку такі ясны выраз, як «родная мова», канцэптually ўскладніўся і, пакінуўшы межы этналогіі і псіхалінгвістыкі, набыў паліталагічнае гучанне і міждысцыплінарны статус.

Вынікам гэтага сталася тое, што «родная мова» пачала акрэслівацца парознаму ў залежнасці ад зыходных метадалагічных пазіцый, агульных і прыватных тэарэтычных канцэпцый і нават палітычных прыхільнасцей. Існуе нямала спроб яго азначэння і характарыстык. Вось некаторыя з іх. Родная мова – тая, што першай засвоена ў дзяцінстве ў сямейным асяроддзі і што застаецца зразумелай усё жыццё. Родная – мова, якой чалавек валодае максімальна глыбока і поўна, на якой яму лягчэй, хутчэй і прасцей мысліць, больш зручна і прывычна, чым на якой-небудзь іншай, выказваць свае думкі і пачуцці. Родная мова спасцігаецца чалавекам адначасова з развіццём здольнасці мысліць. Гэта хутчэй прысваенне мовы, а не яе асваенне, вывучэнне.

Самая істотная ўласцівасць роднай мовы – даваць магчымасць асабе ідэнтыфікаваць сябе і ў адпаведнасці з гэтым атрымаць усе характарыстыкі гэтага стану: лёгкасць, хуткасць, прастату, зручнасць, звычайнасць карыстання роднай мовай як формай сацыяльнага быцця.

Роднай называюць і мову нацыі, засвоеную з дзяцінства. Гэта мова бацькоў, мова свайго народа. Пры двухмоўі і шматмоўі – гэта мова штодзённых зносін. Існуе думка, што пры дасканалым веданні дзвюх моў і

аднолькава лёгкім валоданні імі ў любых абставінах можна гаварыць пра дзве родныя мовы.

Варта звярнуць увагу, наколькі розныя прыкметы і ўласцівасці пакладзены ў аснову раскрыцця гэтага паняцця – ад мовы, успрынятай у дзяцінстве, да сукупнасці ўсіх відаў і форм знакавых сістэм, якімі карыстаецца чалавек ва ўмовах сучаснай цывілізацыі. Паказальна і тое, што ўсе гэтыя прыкметы навукова і сацыяльна значымыя пры пошуку адказу на пытанне, што такое родная мова.

Аднак з усіх рысаў, асаблівасцей, прыкмет, функцый роднай мовы, што адзначаюць розныя даследчыкі, трэба вылучыць дзеля іх асаблівай значнасці тры функцыі: мыслення, выражэння думкі і самаідэнтыфікацыі. Усё астатняе ў мове, якую чалавек лічыць сваёй роднай (час і спосаб валодання ёю, ступень яе разумення, штодзённасць зносін, пазнавальныя магчымасці, назапашванне ведаў у памяці, эмацыянальнасць, здольнасць служыць сродкам сацыяльнай барацьбы і г.д.), падпарадкавана тром гэтым яе функцыянальным прыкметам.

Зыходзячы з гэтых меркаванняў, паняццю «родная мова» можна даць наступнае азначэнне: роднай называецца мова, на якой чалавек мысліць без дастатковага самакантролю, з дапамогай якой лёгка і натуральна выражае свае думкі ў вуснай і пісьмовай слоўнай форме, якая служыць падмуркам яго этнічнага самаўсведамлення, яго этнічнай і нацыянальнай самаідэнтыфікацыі.

*(Міхневіч, А.Я. // Асіпчук, А.М., Маршэўская, В.В., Садоўская, А.С.
Беларуская мова. Прафесійная лексіка)*

5. Прачытайце ўрывак. Якую ролю ў жыцці чалавека выконвае слова? У чым аўтар бачыць вытокі роднага слова?

Роднае слова. Яно ўваходзіць у наша жыццё з вуснаў маці яшчэ ў маленстве. У ціхім журчанні матчыных песень-калыханак, у яе пяшчотных ласках мы пачынаем улоўліваць яго своеасаблівыя формы і гучанне.

Потым у бесклапотным дзяцінстве яно уводзіць нас у дзівосны навакольны свет. Як чароўны ключ, адкрывае нам роднае слова разнастайныя цуды і таямніцы жыцця, уносіць нас у прывабную і захапляючую далячынь падзей у бабульчынах казках і легендах.

Затым у школе мы сустракаемся з ім на старонках кніг. Клапатлівыя настаўнікі расчыняюць перад намі дзверы ў гэтае бяскрайняе мора родных слоў. Па яго прасторах мы накіроўваемся ў далёкія вандраванні. Перад намі паўстае наша вялікая краіна. Мы чуем шум яе гарадоў, магутны гул нашых фабрык, заводаў і электрастанцый. Мы ўглядаемся ў прасторы калгасных палёў, у далёкія абшары лясоў. За бясконцымі шарэнгамі родных слоў у кнігах перад нашым зрокам праходзіць уся зямля, яе разнастайная прырода, яе шматвяковая гісторыя, розныя народы, іх звычаі і лёс.

Пасля мы забіраемся ў бяздонныя глыбіні гэтага мора слоў, адкрываючы там багацейшыя скарбніцы думак нашага народа, яго культуры. Мы ўваходзім у велічныя палацы навукі, дзе за разнастайнымі спалучэннямі слоў паступова ўлоўліваем усю складанасць і бясконцасць сусвету, захапляемся магутнасцю і вынаходлівасцю розуму людзей.

Незвычайнае хараство і зладжанасць чуецца нам у гучанні роднага слова. Яно то ласкавае і пяшчотнае, як подых летняга ветру, то шырокае і плаўнае, як далячынь палёў і азёрныя блакіты, то звонкае і пералівістае, як празрыстыя крыніцы і песні птушак, то суровае і грознае, як навальнічныя хмары.

(Асіпчук, А.М., Маршэўская, В.В., Садоўская, А.С.
Беларуская мова. Прафесійная лексіка)

6. Вызначце правільныя адказы тэставага задання:

1. Галоўнай, дыферэнцыяльнай прыкметай чалавека з'яўляецца:

- 1) членараздзельная мова;
- 2) верхнія і ніжнія канечнасці;
- 3) язык, зубы;
- 4) мозг;
- 5) мысленне.

2. Устаноўце адпаведнасць паміж функцыямі мовы і іх сэнсавай характарыстыкай.

А. Камунікацыйная	1. Мова – сродак, які забяспечвае магчымасць думаць і пазнаваць свет.
Б. Пазнавальная	2. Мова – сродак уздзеяння на пачуцці і думкі людзей.
В. Эстэтычная	3. Мова – прымета, сімвал нацыі, сродак этнічнай кансалідацыі.
Г. Этнічная	4. Мова – сродак узаемаадносін паміж людзьмі.
	5. Мова – сродак выражэння эмоцый, пачуццяў, настрою.

3. Паводле матэрыялістычнай тэорыі ўзнікненне мовы тлумачыцца наступным чынам:

- 1) мова – дар Бога;
- 2) мова – вынік сумеснай дзейнасці першабытных людзей;
- 3) мова – здольнасць чалавека пераймаць гукі навакольнага асяроддзя;
- 4) мова – наяўнасць інстынктыўных гукавых комплексаў;
- 5) мова – праяўленне эмоцый.

ПАХОДЖАННЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ І АСНОЎНЫЯ ЭТАПЫ ЯЕ РАЗВІЦЦЯ

Пералік вывучаемых пытанняў

- 1 Паходжанне беларускай мовы.
- 2 Старабеларуская літаратурная мова 14– 16 ст.
- 3 Новая (сучасная) беларуская літаратурная мова 19 – пач. 20 ст.
- 4 Развіццё і функцыянаванне беларускай літаратурнай мовы ў 20–пач. 21 ст.

Пытанні для самаправеркі

1. Назавіце асноўныя этапы развіцця беларускай мовы.
2. Назавіце літаратурныя помнікі, характэрныя для кожнага з гістарычных этапаў развіцця беларускай мовы.

Практычныя заданні

1. Падрыхтуйце вуснае паведамленне на тэму “Паходжанне беларускай мовы і асноўныя этапы яе развіцця”:

- а) Паходжанне беларускай мовы
- б) Старабеларуская літаратурная мова 14– 16 ст.
- в) Новая (сучасная) беларуская літаратурная мова 19 – пач. 20 ст.
- г) Развіццё і функцыянаванне беларускай літаратурнай мовы ў 20 – пач. 21 ст.

2. Растлумачце значэнне іншамоўных слоў. Па характэрных прыкметах вызначце, з якіх моў прыйшло запазычанне. Знайдзіце беларускія адпаведнікі.

Абітурыент, брашура, вакансія, ганарар, каледж, кампіляцыя, кантракт, лаканічны, манаграфія, рэцэнзія, семестр, сімпозіум, трэнінг, тэмперамент, унікальны, факт, экстэрнат.

3. Вызначце правільныя адказы тэставага задання:

1. Беларуская мова належыць да:

- 1) індаеўрапейскай моўнай сям’і, балтыйскай групы, усходнеславянскай падгрупы;
- 2) кітайска-цібецкай моўнай сям’і, славянскай групы, усходнеславянскай падгрупы;
- 3) індаеўрапейскай моўнай сям’і, славянскай групы, усходнеславянскай падгрупы;
- 4) індаеўрапейскай моўнай сям’і, славянскай групы, заходнеславянскай падгрупы.

2. Устаноўце адпаведнасць

1. Ф. Багушэвіч.	А. «Малая падарожная кніжыца».
2. М. Смяцкі.	Б. «Беларуская граматыка для школ».
3. М. Гусоўскі.	В. Зборнік «Дудка беларуская».
4. Ф. Скарына.	Г. «Граматыка».
5. Б. Тарашкевіч.	

3. Новая беларуская літаратурна-пісьмовая мова сфарміравалася на аснове:

- 1) кніжных традыцый;
- 2) народных гаворак;
- 3) рускай мовы;
- 4) польскай мовы.

МОЎНАЯ ІНТЭРФЭРЭНЦЫЯ І ЯЕ ВІДЫ.

Пералік вывучаемых пытанняў

- 1 Моўная інтэрферэнцыя як вынік білінгвізму.
- 2 Віды інтэрферэнцыі.
- 3 Паняцце моўнай нормы.

Пытанні для самаправеркі

1. Назавіце асноўныя віды моўнай інтэрферэнцыі.
2. Назавіце прычыны ўзнікнення моўнай інтэрферэнцыі.

Практычныя заданні

1. *Падрыхтуйце вусны адказ на наступных пытаннях:*

- а) Моўная інтэрферэнцыя як вынік білінгвізму.
- б) Віды інтэрферэнцыі.
- в) Паняцце моўнай нормы.
- г) Арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы і прычыны іх парушэння.

2. *Знайдзіце ў падрыхтаваным Вамі тэксце і выпішыце па 5 прыкладаў да наступных відаў моўнай інтэрферэнцыі (па ўзоры):*

а) Фанетычная – град (город), удачу (удачу), пры двары (при дворе), у Парыжы (в Париже), прэстыжнай (престижной).

б) Марфалагічная – зала (зал – м.р.), паслухаўшы (выслушав), чатыры гады (четыре года), медалём (медалью – ж.р.), хутчэй (быстрее).

в) Сінтаксічная – прыйшоў (да чаго?) да высновы (пришел (к чэму?) к выводу); з дакладам (пра што?) пра адраджэнне (с докладом (о чэму?) о возрождении); кангрэс (па чым?) па адраджэнні (конгресс (по чэму?) по возрождению); да (чаго?) удзелу (к (чэму?) участию).

г) Словаўтваральная – рэфармавання (реформирования), фізічнай (физической), арганізацыйнымі (организационными), выключалі (исключали), прынцыповым (принципиальным).

3. *Перакладзіце спалучэнні слоў на беларускую мову.*

Дневной свет, нестерпимая боль, золотая медаль, высокая насыпь, маленький жеребенок, полевая ромашка, дорожная пыль, сладкая земляника, овсяная крупа, березовые дрова, железная дверь, свежие овощи, спелая ежевика, черная бровь, горькая полынь, розовый шиповник, целебный источник, красная гвоздика, злая собака, черный кофе, стройный тополь, свежий воздух, высокий стебель, красный пион, окружающая среда.

4. *Данішыце канчаткі прыметнікаў.*

Паляўніч... сабака, чаргов... перапіс, чорн... чарніла, прыгож... Нарач, сонечн... Баку, малад... прафесар Сонцава.

5. *Запішыце па-беларуску.*

День длиннее ночи; железо легче золота; сестра старше брата; озеро глубже реки, земляника вкуснее клубники.

6. Праверачны тэст.

1. *На тэрыторыі Беларусі назіраецца двухмоўе*

- 1) беларуска-англійскае;
- 2) беларуска-рускае;
- 3) беларуска-польска-рускае;
- 4) беларуска-іспанскае;
- 5) беларуска-літоўска-ўкраінскае.

2. *Устанавіце адпаведнасць паміж відамі інтэрферэнцыі і іх сэнсавай характарыстыкай.*

А. Марфалагічная	1. Выклікаецца адрозненнямі ў будове словазлучэнняў, простых і складаных сказаў.
Б. Сінтаксічная	2. Звязана з наяўнасцю спецыфічных фанетычных рыс у кожнай мове.
В. Фанетычная	3. Звязана з разыходжаннем у граматычным афармленні рускіх і беларускіх лексем.
Г. Словаўтваральная	4. Выклікаецца наяўнасцю разыходжанняў ва ўласналексемным і семантычным аспектах моў.
Д. Лексічная	5. Выклікаецца несупадзеннем словаўтваральных фармантаў аднакаранёвых беларускіх і рускіх слоў.

3. *Трасянка – гэта*

- 1) змешванне нормаў рускай і беларускай моў;
- 2) папераменнае выкарыстанне розных моў;
- 3) механічнае змешванне ў розных прапорцыях элементаў рускай і беларускай моў;
- 4) ужыванне элементаў украінскай мовы;
- 5) праблема пераклучэння з аднаго моўнага кода на іншы.

АРФАЭПІЧНЫЯ НОРМЫ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ І ПРЫЧЫНЫ ІХ ПАРУШЭННЯ

Пералік вывучаемых пытанняў

1. Асноўныя нормы беларускага літаратурнага вымаўлення.
2. Вымаўленне галосных.
3. Вымаўленне зычных і іх спалучэнняў.
4. Адхіленні ад норм літаратурнага вымаўлення і іх прычыны.

Пытанні для самаправеркі

1. Прыгадайце асноўныя нормы беларускага літаратурнага вымаўлення.
2. Пералічыце найбольш пашыраныя адхіленні ад норм літаратурнага вымаўлення, назавіце прычыны.

Практычныя заданні

1. *Выпішыце словы, у якіх колькасць літар і гукаў не супадае.*

Адукацыя, бар'ер, выхаванне, гутарка, гімназія, пісьменнасць, індывід, інтуіцыя, клас, дэградацыя, калектыў, калектывізм, кантроль, культура, лідар, ліцэй, асоба, магістр, светапогляд, міміка, матыў, настрой, аб'яднанне, педагогіка, практыка, псіхалогія, сімпатыя, схільнасць, этыка.

2. *Перакладзіце словы на беларускую мову і запішыце. Параўнайце вымаўленне губных зычных гукаў у рускай і беларускай мовах.*

Восемь, верфь, голубь, дробь, насыпь, степь.

3. *Выпішыце словы, у якіх спалучэннем літар ДЗ, ДЖ перадаюцца два гукі.*

Адзнака, дзяцінства, узаемадзеянне, аджыць, каледж, узбуджальнасць, паджылкі, дзяжурны, дзённік, дзейнічаць, падзямелле, адзінаборства, замаруджваць, тыдзень, пашкоджанне.

4. *Спішыце словы. Укажыце ў дужках, як вымаўляюцца выдзеленыя зычныя і спалучэнні зычных.*

Бацвінне, вільготнасць, выкладчык, адкрыццё, усход, ветразь, пячаны, ад пачатку, парыжскі, на кладцы, касьба, матчын, малацьба, свядомасць, пераплётчык, адцягваць.

5. *Укажыце колькасць гукаў і літар у прапанаваных словах.*

Гімназія, пісьменнасць, дзяцінства, метадалогія, аб'яднанне, самасвядомасць, сімпатыя, суб'ектнасць, каштоўнасць, сітуацыя, сумленне, ядро.

6. *Затранскрыбіруйце тэкст №8. Падкрэсліце словы, у якіх колькасць гукаў і літар не супадае. Растлумачце.*

7. Прачытайце і перакажыце тэкст

Старажытны горад

Хто з нас не імкнуўся пабываць у гэтым старажытным горадзе, і хто не любаваўся яго храмамі, выдатнымі творамі рук і сэрца нашых продкаў.

Вось над зліццём дзвюх рэк, на замчышчы, вымалёўваецца белы, з дзвюма званіцамі, Сафійскі сабор. Полацкая Сафія. Каменны цуд XI стагоддзя.

Сафійскі сабор у Полацку – першы прыклад помніка, і ў ім адлюстраваліся рысы, уласцівыя мастацтву полацкай зямлі. Сафійскі сабор – сама гісторыя горада. Ён многа разоў перабудоўваўся. На працягу стагоддзяў сабор быў храмам-крэпасцю, а аб яго муры не раз разбівалі галовы ворагі зямлі Полацкай.

А вось сабор Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра. Ён пабудаваны доўгімі Іаанам, і ў гэтым храме адбіліся асаблівасці доўлідства XII стагоддзя – невялікія памеры, простасць плана, манументальнасць.

Славіцца сабор Спаса-Еўфрасіннеўскі сваімі фрэскамі. Прыгледзьцеся да адной. Магчыма, гэта сама Еўфрасіння Полацкая. Гэта яна пісала летапісы і арыгінальныя творы, стварала асяродкі асветы ў Полацкім княстве.

Праз невялікія акенцы прабілася ў храм сонца, і фрэскі загарэліся бяжым чырванню і ржавым золатам. Нібы праз залаціста-карычневую, празрыстую ваду лясных рэк глядзяць на нас з фрэсак вялікія задуманыя вочы продкаў.

(Паводле “ЛіМ”)

14. Перакладзіце тэкст №2 на беларускую мову. Назавіце словы, у якіх адлюстраваны характэрныя асаблівасці беларускай мовы (аканне, яканне, дзеканне, цеканне, наяўнасць афрыкатаў, гука[ў], падоўжаных зычных і інш).

АРФАГРАФІЧНЫЯ НОРМЫ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Пералік вывучаемых пытанняў

- 1 Правапіс галосных.
- 2 Правапіс зычных.
- 3 Правапіс мяккага знака і апострафа.
- 4 Правапіс вялікай і малой літар.

Пытанні для самаправеркі

1. Назавіце асноўныя арфаграфічныя нормы беларускай літаратурнай мовы.
2. Асаблівасці беларускай арфаграфіі ў параўнанні з рускай.

Практычныя заданні

1. Устаўце прапушчаныя галосныя. Растлумачце правапіс.

а) Ж_лацін, р_спубліка, Р_марк, д_таль, гард_роб, д_легат, орд_н, т_орыя, т_атр, кат_т, т_рмометр, ц_нтралізм, шпат_ль, форт_ль, карц_р, орд_р, менедж_р, альма-мат_р, крат_р.

б) зел_нь, сн_гі, дз_вяты, дз_сяты, с_мнаццаць, н_рухомы, б_зупынны, воз_ра, в_села, дз_журства, кал_ндар, _фрэйтар, с_ржант, н_ідзе, б_з жартаў, пов_зь, св_ткаваць, м_сяц, по_с, Б_сядзь, в_лікадз_ржаўны.

2. Устаўце і, ы або й.

Аб_граць, ад_граць, гіпер_ніцыятыўны, дэз_нфармацыя, за_сці, з_мправізаваць, звыш_нфляцыя, між_нстытуцкі, пан_сламізм, па_сці, контр_дэя, спад_лба, спад_спаду, перад_нфарктны, суб_нспектар, супер_нтэлект, транс_ндыйскі.

3. Запішыце словы па-беларуску. Растлумачце правапіс спалучэнняў галосных.

Агаіо, іоганнегсбургскі, іоніт, іезуітскі, йога, іон, медыазвезда, Нью-Йорк, піар, пляяда.

4. Устаўце прапушчаныя літары. Растлумачце правапіс галосных у складаных словах.

М_латабоец, б_мбасховішча, р_ўнапраўе, сл_ватворчасць; шт_дзённы, ваг_нарамонтны, в_стракамбінацыйны, выс_каідэйны, гал_ўнакамандуючы, к_рманарыхтоўка, к_негадоўля м_тазгодна, р_дказубы, ш_равокі, ар_хападобны, кр_дытазвольнасць, т_лебачанне, ш_сціствольны, ш_сцісоты, п_цідзёнка, дз_с_цігодка, с_мікласнік, в_сьмігадовы, в_сьмісоты, дз_вяціградусны, с_ракагоддзе, двухсотм_травы.

5. *Запішыце словы па-беларуску. Растлумачце правапіс спалучэнняў зычных.*

Баластны, застланні, картатетчык, мстительны, немилосердно, перевозчык, разостланні, сонечны, сердцевина, солнцеподобны, сердечко.

6. *Утварыце ад прапанаваных назоўнікаў прыметнікі. Растлумачце правапіс спалучэнняў зычных.*

Завод, інстытут, таджык, паляшук, сірата, дэпутат, калмык, мастак, латыш, беларус.

7. *Спішыце словы, устаўляючы, дзе трэба, апостраф ці мяккі знак. Растлумачце іх правапіс.*

Барац_ба, піс_мо, Вяз_ма, Куз_ма, вос_мы, проц_ма, дз_мухавец, стан_це, намыл_це, дзес_ці, чамус_ці, якіс_ці, вел_мі, Альф_еры, бразіл_скі, урал_скі, лепел_скі, Мангальф_е, карэн_чык, аген_чык, Тэнардз_е, Дз_юі, мадз_яры, кастан_еты, Тэн_ер, кан_ён, Тасін_і, Н_ю-Ёрк, кан_як, Карбюз_е, Лавуаз_е, раз_янскі, Арсен_еў, Афанас_евіч, Кандрац_еў, аб_інец, уз_яднанне, ад_ютант, ін_екцыя, кан_юнктура, шмат_ёмісты.

8. *Устаўце ў словы у або ў. Растлумачце іх правапіс.*

Хацела_зяць, сонца_зімку, ка_чук, ма_зер, ма_р, па_за, ра_нд, по_ны, кро_, а_чына, а_торак, Цемірта_, ток-шо_, но_-ха_на_краіне, за_краінцаў, за_ладзіміра, каля_ладзіслава, да_сяслава, стра_с, со_с.

9. *Падкрэсліце прыстаўныя зычныя гукі. Растлумачце іх правапіс.*

Вокісел, воклік, вокрык, вопыт, вопіс, вобземлю, востраў, Вогненная Зямля, Вольга, наваколле, уваччу, вастрыць, вуліца, вунь, вус, вусны, вуха, вучань, наводзіць, вузлы, вусаты, чарнавусы, вучыцца, навука, педвучылішча, вушамі, завушніцы, лапавухі, залатавуст, Урал, Узбекістан, Украіна, Ушачы, Уэльс.

10. *Спішыце, раскрываючы дужкі. Растлумачце правапіс вялікай або малой літары.*

(П, п)расвятая (Т, т)ройца, (П, п)рэзідэнт (Р, рэспублікі) (Б, б)еларусь, (П, п)рэзідэнт хакейнага клуба “Гомель”, (Г, г)ерой (Б,б)еларусі, (Г, г)еоргіеўскі (К, к)авалер, (Д, д)зень ведаў, (В, в)ялікдзень, (Л, л)ютаўская рэвалюцыя, (Я, я)нтарны пакой, (К, к)алегія (М, м)іністэрства культуры, (Г, г)омельскі абласны (С, с)авет дэпутатаў.

11. *Знайдзіце ў падрыхтаваным Вамі тэксце і выпішыце па 5 прыкладаў да асноўных арфаграфічных нормаў беларускай літаратурнай мовы.*

12. *Перакладзіце тэкст №4 на беларускую мову. Прааналізуйце тэкст. Вызначце, правапіс якіх слоў заснаваны на фанетычным прынцыпе, а якіх – на марфалагічным.*

МАРФАЛАГІЧНЫЯ НОРМЫ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ.

Назоўнік

Пералік вывучаемых пытанняў

- 1 Назоўнік як часціна мовы.
2. Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў.
- 3 Правапіс канчаткаў назоўнікаў.
- 4 Правапіс складаных назоўнікаў.

Пытанні для самаправеркі

1. Несупадзенне ў родзе, ліку і склоне.
2. Асаблівасці скланення прозвішчаў, імёнаў і геаграфічных назваў.

Практычныя заданні

1. *Складзіце сказы, ужываючы прапанаваныя назоўнікі са значэннем мужчынскага і жаночага роду.*

Доктар, прафесар, старшыня, манюка, суддзя.

2. *Пастаўце назоўнікі ў творным склоне, складзіце з імі сказы і запішыце.*

Імя, вартасць, дзейнасць, Сібір, старшыня, статут, уласнасць, маёмасць, Беларусь, здольнасць, дзядзька, Об, баль, Кузьма, Саша, наяўнасць, сувязь, Мікіта, медзь.

3. *Утварыце імёны па бацьку.*

Аляксандр, Мікалай, Станіслаў, Іван, Андрэй, Ігар.

4. *Пастаўце назоўнікі ў родным склоне.*

Аматар, адпачынак, бег, вальс, дыван, залік, намеснік, глядач, прыхільнік, халерык, стыль, спрыт, настрой.

5. *Знайдзіце ў падрыхтаваным вамі тэксце і выпішыце па 5 прыкладаў назоўнікаў 1-га, 2-га і 3-га скланенняў. Выпісаныя назоўнікі 2-га скланення пастаўце ў форме роднага і меснага склонаў. Зрабіце марфалагічны разбор назоўнікаў кожнага са скланенняў.*

6. *Выканайце тэставыя заданні*

Варыянт 1 (А-3):

1. Адзначце назоўнікі:

1) камюніке; 2) нешта; 3) дзясятка; 4) увечары; 5) сем.

2. Адзначце канкрэтныя назоўнікі:

1) мысленне; 2) дождж; 3) птаства; 4) ружа; 5) ластаўка.

3. Адзначце назоўнікі першага скланення:

1) возера; 2) пад'ём; 3) адліга; 4) страху; 5) хадзьба.

4. Адзначце назоўнікі жаночага роду:

1) калега; 2) какава (напой); 3) сабака; 4) таполя; 5) шчаня.

5. Адзначце назоўнікі, якія ў форме роднага склону адзіночнага ліку маюць канчатак - а:

1) асіннік; 2) нос; 3) мільён; 4) ячмень; 5) баскетбол.

6. Адзначце назоўнікі, якія ў форме меснага склону адзіночнага ліку маюць канчатак - е:

1) край; 2) селянін; 3) вольха; 4) рэха; 5) сяло.

7. Адзначце назоўнікі, якія маюць форму толькі адзіночнага ліку:

1) карэнне; 2) карань; 3) чалавек; 4) змрок; 5) садавіна.

8. Адзначце назоўнікі, якія ў форме назоўнага склону множнага ліку маюць канчатак - ы:

1) грамадзянін; 2) ноч; 3) мох; 4) горад; 5) камень.

9. Адзначце правільна напісаныя назоўнікі:

1) завязь; 2) лідэр; 3) Нью-Ёрк; 4) савана; 5) дэзынфармацыя.

10. Адзначце назоўнікі, утвораныя суфіксальным спосабам:

1) падаконне; 2) драбяз; 3) гадоўля; 4) прыўзнятасць; 5) токар.

11. Знайдзіце ў сказе назоўнік у форме меснага склону адзіночнага ліку і запішыце гэты назоўнік у пачатковай форме.

Снегавы пыл заблішчаў на сонцы, вецер падхапіў яго, закруціў над платформай і памчаў за вагоны.

Варыянт 2 (І-Т):

1. Адзначце рэчывыя назоўнікі:

1) шоўк; 2) туман; 3) цукар; 4) аспірын; 5) завея.

2. Адзначце зборныя назоўнікі:

1) лісце; 2) моладзь; 3) золата; 4) зерне; 5) крапіва.

3. Адзначце назоўнікі трэцяга скланення:

1) гусь; 2) гар; 3) кроп; 4) верф; 5) шыр.

4. Адзначце назоўнікі мужчынскага роду:

1) палын; 2) жэрабя; 3) медаль; 4) шафа; 5) мазоль.

5. Адзначце назоўнікі, якія ў форме роднага склону адзіночнага ліку маюць канчатак -у:

1) твар; 2) авёс; 3) Нёман; 4) конкурс; 5) пад'ём.

6. Адзначце назоўнікі, якія ў форме меснага склону адзіночнага ліку маюць канчатак -у:

1) Мележ; 2) Шамякін; 3) садавод; 4) хірург; 5) зямляк.

7. Адзначце назоўнікі, якія маюць форму толькі множнага ліку:

1) успаміны; 2) крупы; 3) дзверы; 4) грудзі; 5) моры.

8. Адзначце назоўнікі, якія ў форме роднага склону множнага ліку маюць нулявы канчатак:

1) зорка; 2) завод; 3) поле; 4) асаблівасць; 5) прэмія.

9. Адзначце правільна напісаныя назоўнікі:

1) Растоў на Доне; 2) паў-Еўропы; 3) норд-ост; 4) макрарэльеф; 5) максіспадніца.

10. Адзначце назоўнікі, утвораныя прыставачна-суфіксальным спосабам:

1) прыцемкі; 2) непаўналецце; 3) міжрадкоўе; 4) пасадка; 5) пералетак.

11. Устанавіце адпаведнасць паміж выдзеленымі назоўнікамі і іх сінтаксічнай роляй у сказе. Адказ запішыце.

А. Стаць прафесіяналам – шчасце.	1. Дзейнік
Б. Жыццё пражыць – не поле перайсці.	2. Выказнік
В. Над лугам стаяў малочны туман.	3. Азначэнне
Г. Жыта звесіла шыю.	4. Акалічнасць
	5. Дапаўненне

Варыянт 3 (У-Я):

1. Адзначце адушаўлёныя назоўнікі:

1) вучнёўства; 2) нябожчык; 3) гном; 4) таварыства; 5) патрыёт.

2. Адзначце абстрактныя назоўнікі:

1) лямант; 2) шашлык; 3) ліпняк; 4) гіпноз; 5) сумежжа.

3. Адзначце рознаскланяльныя назоўнікі:

1) мужчына; 2) ляўша (Алена); 3) імя; 4) птушаня; 5) маці.

4. Адзначце назоўнікі мужчынскага роду:

1) Токія; 2) мікада; 3) цэцэ; 4) журы; 5) Хакайда.

5. Адзначце назоўнікі, якія ў форме роднага склону адзіночнага ліку маюць розныя канчаткі ў залежнасці ад лексічнага значэння:

1) хлеб; 2) гардэроб; 3) лістапад; 4) ранак; 5) ясень.

6. Адзначце назоўнікі, якія ў форме давальнага склону адзіночнага ліку маюць канчатак - і:

1) Ілья; 2) Пеця; 3) накіп; 4) старшыня; 5) пыл.

7. Адзначце нескланяльныя назоўнікі:

1) Маладзечна; 2) брокалі; 3) ЛіМ (газета); 4) выканкам; 5) Радзюк (жаночае прозвішча).

8. Адзначце назоўнікі, якія ў форме творнага склону множнага ліку могуць ужывацца з варыянтнымі канчаткамі - амі (- ямі) і - мі (- ыма):

1) дзверы; 2) ружа; 3) конь; 4) косць; 5) арэх.

9. Адзначце правільна напісаныя назоўнікі:

1) вярні-дуб; 2) перакаці-поле; 3) кілаватгадзіна; 4) працадзень; 5) блокпост.

10. Адзначце назоўнікі, утвораныя складана-суфіксальным спосабам:

1) жыццялюбства; 2) натураплата; 3) пчалаводства; 4) самалётабудаўнік; 5) нафтаздабыча.

11. Устаноўце адпаведнасць паміж назоўнікамі і спосабамі іх утварэння. Адказ запішыце.

А. Бязлессе	1. Суфіксальны
Б. Верхалаз	2. Нульсуфіксальны
В. Перафарміраванне	3. Прыставачна-нульсуфіксальны
Г. Сельсавет	4. Складана-нульсуфіксальны
Д. Збор	5. Абрэвіяцыя

МАРФАЛАГІЧНЫЯ НОРМЫ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ.

Прыметнік

Пералік вывучаемых пытанняў

- 1 Прыметнік як часціна мовы.
- 2.Лексіка-граматычныя разрады прыметнікаў.
- 3 Утварэнне ступеней параўнання прыметнікаў.
- 4 Правапіс складаных прыметнікаў.

Пытанні для самаправеркі

1. Утварэнне і ўжыванне формаў ступеней параўнання якасных прыметнікаў
2. Прыналежныя прыметнікі, іх утварэнне.

Практычныя заданні

1. *Знайдзіце ў надрыхтаваным Вамі тэксце і выпішыце па 5 прыкладаў прыметнікаў розных лексіка-граматычных разрадаў (якасныя, адносныя, прыналежныя). Ад якасных прыметнікаў утварыце ўсе магчымыя ступені параўнання. Зрабіце марфалагічны разбор трох прыметнікаў розных лексіка-граматычных разрадаў.*

2. *Ад якасных прыметнікаў утварыце ўсе магчымыя формы ступеняў параўнання. Растлумачце, чаму ад некаторых слоў такія формы ўтварыць нельга.*

Новы, вялікі, беларускі, эканамічны, глыбокі, шэра-папяловы, малады, светлы.

3. *Ад наступных назоўнікаў утварыце прыналежныя прыметнікі.*

(Кіраўнік) подпіс, (Сяргей) дыплом, (дырэктар) загад, (гаспадар) дом, (Кірыл) творы, (Алена) знаходка, (мядзведзь) бярога, (пакупнік) картка.

4. *Утварыце прыметнікі ад слоў.*

Хатынь, Цімкавічы, мастак, беларус, калмык, швед, юнак, красавік, Баранавічы, студзень, Свержань, рэлігія, эканоміка, Гомель, Чэрвень.

5. *Выканайце тэставыя заданні*

Варыянт 1 (А-3):

1. *Адзначце прыметнікі:*

1) дзвесце; 2) пазалеташні; 3) двухмесячны; 4) учора; 5) воўчы.

2. *Адзначце якасныя прыметнікі:*

1) фіялетава; 2) жончын; 3) дарослы; 4) вараны (конь); 5) драўляны.

3. Адзначце прыметнікі, ужытыя ў вышэйшай ступені параўнання:

1) найвеселейшы; 2) большы; 3) самы чароўны; 4) менш складаны; 5) мацнейшы.

4. Адзначце прыметнікі, якія ўтвараюць ступені параўнання:

1) пячаны; 2) сярэбраны; 3) вясёлы; 4) службовы; 5) чысты.

5. Адзначце прыметнікі, якія ў форме давальнага склону адзіночнага ліку маюць канчаткі - аму (- ому):

1) рыжы; 2) дарагі; 3) позняя; 4) палявое; 5) віцебская.

6. Адзначце правільна напісаныя прыметнікі:

1) матуліна; 2) восеньскі; 3) палымянны; 4) чмялінны; 5) снежаньскі.

7. Адзначце правільна напісаныя складаныя прыметнікі:

1) трохметровы; 2) дрэва-апрацоўчы; 3) стогадовы; 4) высакапробны; 5) ваенна-ўліковы.

8. Адзначце прыметнікі, утвораныя суфіксальным спосабам:

1) звышмагутны; 2) ультракароткі; 3) праўдзівы; 4) бульбяны; 5) дзіцячы.

9. Знайдзіце ў сказе кароткі прыметнік і запішыце яго.

Калі ўзяўся за гуж, не кажы, што нядуж.

Варыянт 2 (I-T).

1. Адзначце адносныя прыметнікі:

1) пяцітонны; 2) сумленны; 3) Міхасёў; 4) вячэрні; 5) вучэбны.

2. Адзначце спалучэнні, у якіх адносныя прыметнікі ўжыты ў значэнні якасных:

1) лёгкая прамысловасць; 2) жалезная воля; 3) залатое лісце; 4) мяккі зычны; 5) дубовы стыль.

3. Адзначце прыметнікі, якія ў простай форме вышэйшай ступені параўнання маюць суплетыўныя асновы:

1) малы; 2) добры; 3) белы; 4) дрэнны; 5) блізкі.

4. Адзначце якасныя прыметнікі, якія зусім не ўтвараюць ступеней параўнання:

1) стромкі; 2) халасты; 3) цёмна-чырвоны; 4) барадаты; 5) радасны.

5. Адзначце прыметнікі, якія ў форме роднага і творнага склону адзіночнага ліку маюць варыянтныя канчаткі:

1) сёлетняя; 2) мілы; 3) густыя; 4) летняе; 5) сакавітая.

6. *Адзначце правільна напісаныя прыметнікі:*

1) купецкі; 2) кандыдатскі; 3) гарадскі; 4) таварыскі; 5) страшэны.

7. *Адзначце правільна напісаныя складаныя прыметнікі:*

1) дабрасумленны; 2) прыродна-гаспадарчы; 3) новагруцкі; 4) кісла-салодкі; 5) паўночна-заходні.

8. *Адзначце прыметнікі, утвораныя прыставачна-суфіксальным спосабам:*

1) авечы; 2) надвоблачны; 3) блішчасты; 4) падаконны; 5) адзіны.

9. *Устанавіце адпаведнасць паміж выдзеленымі прыметнікамі і іх сінтаксічнай роляй у сказе. Адказ запішыце.*

А. У квецені рушыць маладая вясна.	1. Дапаўненне
Б. Усходы жыта густыя.	2. Акалічнасць
В. Госцю я заўсёды рад.	3. Азначэнне
	4. Іменная частка выказніка
	5. Выказнік

Варыянт 3 (У-Я):

1. *Адзначце прыналежныя прыметнікі:*

1) сельскі; 2) птушыны; 3) Аленчын; 4) дзядзькаў; 5) керамічны.

2. *Адзначце спалучэнні, у якіх прыналежныя прыметнікі ўжыты ў значэнні адносных:*

1) сабаліная шапка; 2) арліны погляд; 3) брылёўскі твор; 4) мележаўскі стыль; 5) салдацкія боты.

3. *Адзначце спалучэнні з правільна ўжытымі прыметнікамі:*

1) вышэйшы брата; 2) малодшы сяржант; 3) маладзейшы за сястру; 4) вялікшы, чым дрэва; 5) старшыя класы.

4. *Адзначце якасныя прыметнікі, якія ўтвараюць толькі складаныя формы ступеней параўнання:*

1) працяглы; 2) васільковы; 3) гняды; 4) гераічны; 5) неабсяжны.

5. *Адзначце прыналежныя прыметнікі, якія ў вінавальным склоне адзіночнага ліку маюць кароткую форму:*

1) дзедаў (унук); 2) Васева (радасць); 3) маміна (сястра); 4) бацькаў (брат); 5) бабуліна (цяля).

6. *Адзначце правільна напісаныя прыметнікі:*

1) славакскі; 2) каўкаскі; 3) Чэрвеньскі (раён); 4) казанскі; 5) нясвіжскі.

7. Адзначце правільна напісаныя складаныя прыметнікі:

1) Паўднёва-Кітайскае (мора); 2) граматамны; 3) паўднёваафрыканскі; 4) 13-павярховы; 5) перадцянь-шанскі.

8. Адзначце прыметнікі, утвораныя складана-суфіксальным спосабам:

1) жыццярэдасны; 2) буйнаблочны; 3) вечназялёны; 4) мелкаводны; 5) самаадвольны.

9. Устанавіце адпаведнасць паміж прыметнікамі і спосабамі іх утварэння. Адказ запішыце.

А. Высокакваліфікаваны.	1. Асноваскладанне
Б. Прысядзібны.	2. Словаскладанне
В. Чатырохкласны.	3. Прыставачны
Г. Светла-зялёны.	4. Прыставачна-суфіксальны
Д. Інтэрнацыянальны.	5. Складана-суфіксальны

МАРФАЛАГІЧНЫЯ НОРМЫ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ.

Займеннік. Лічэбнік. Прыслоўе

Пералік вывучаемых пытанняў

1. Займеннік, лічэбнік, прыслоўе як часціны мовы.
2. Лексіка-граматычныя разрады.
3. Правапіс прыслоўяў.
4. Асаблівасці ўжывання

Пытанні для самаправеркі

1. Асаблівасці ўжывання асабовых, азначальных, адмоўных і няпэўных займеннікаў
2. Скланенне лічэбнікаў і асаблівасці іх ужывання з назоўнікамі.

Практычныя заданні

1. Растлумачце правапіс прыслоўяў.

Назаўтра, назаўсёды, удвая, дабяла, наўдалую, ушчыльную, насмерць, не на жыццё, а на смерць, угару, увысь, штовечар, у адкрытую, па меры; на памяць, у абхват, у абдымку, без упынку, да ўпаду, на хаду, з размаху, усё роўна.

2. Прачытайце тэкст №10. Выпішыце займеннікі. Зрабіце іх марфалагічны разбор.

3. Запішыце лічэбнікі словамі.

1/5, 5/8, 243, 1425, 100000.

4. Выпішыце сказы з тэксту №5, дзе сустракаюцца лічэбнікі. Запішыце лічэбнікі словамі, растлумачце правасіс. Вызначце разрад лічэбнікаў.

5. Выканайце тэставыя заданні

Варыянт 1 (А-З):

1. Адзначце займеннікі:

1) цэлы; 2) я; 3) яно; 4) многа; 5) наш.

2. Адзначце зваротны займеннік:

1) мой; 2) хто; 3) сам; 4) сябе; 5) яны.

3. Адзначце займеннікі, ужытыя ў форме давальнага склону:

1) яму; 2) ты; 3) гэтаму; 4) нечае; 5) нічога.

4. Адзначце займеннікі з націскам на першым складзе:

1) нікога; 2) некага; 3) нічые; 4) нечы; 5) некаторы.

5. Адзначце правільна напісаныя займеннікі:

1) ніхто; 2) абы-чый; 3) ні-чый; 4) хтосці; 5) чыйсьці.

6. Запішыце займеннік **я** ў форме вінавальнага склону.

7. Запішыце займеннік **сябе** ў форме давальнага склону.

8. Запішыце займеннік **такі** ў форме творнага склону.

9. Запішыце займеннік **кожныя** ў форме роднага склону.

Варыянт 2 (І-Т):

1. Адзначце займеннікі:

1) ніхто; 2) жвавы; 3) усякі; 4) гэтулькі; 5) багата.

2. Адзначце ўказальныя займеннікі:

1) нішто; 2) гэтакі; 3) ён; 4) столькі; 5) той.

3. Адзначце займеннікі, ужытыя ў форме творнага склону:

1) самаю; 2) самому; 3) самых; 4) нікім; 5) тых.

4. Адзначце займеннікі, якія складаюцца з трох марфем:

1) нічыйго; 2) ён; 3) хто-небудзь; 4) той; 5) абы-што.

5. Адзначце правільна напісаныя займеннікі:

1) чаго-сьці; 2) з абы-якім ; 3) ні з-чым; 4) штось; 5) абы-з якім.

6. Запішыце займеннік **нейкі** ў форме давальнага склону.

7. Запішыце займеннік **чые** ў форме творнага склону.

8. Запішыце займеннік **нічыё** ў форме роднага склону.

9. Запішыце займеннік **якісьці** ў форме меснага склону

Варыянт 3 (У-Я):

1. Адзначце займеннікі:

1) які-небудзь; 2) каторы; 3) абы-як; 4) колькі?; 5) штораз.

2. Адзначце займеннікі, у якіх аснова ў назоўным склоне не супадае з асновай ва ўскосных склонах:

1) тая; 2) самы; 3) я; 4) чый; 5) мы.

3. Адзначце займеннікі, ужытыя ў форме меснага склону:

1) нічыйго; 2) ні аб чым; 3) чаго; 4) (аб) нічым; 5) маю.

4. Адзначце займеннікі, у якіх каранёвая марфэма складаецца з адной літары:

1) цябе; 2) ніхто; 3) нас; 4) вы; 5) некаму.

5. Адзначце сінтаксічныя адзінкі, у якіх ужыты правільна напісаныя займеннікі:

1) да самага вечара; 2) самому шчыраму сябру; 3) гэта быў не хто іншы, як сусед; 4) ніхто іншы не мог так спяваць, як салавей; 5) неабходна трымаць сабе ў руках.

6. Перакладзіце займеннік **кое-какой** на беларускую мову і запішыце.

7. Перакладзіце займеннік **кое-кто** на беларускую мову і запішыце ў форме роднага склону.

8. Устаноўце адпаведнасць паміж выдзеленымі займеннікамі і іх сінтаксічнай роляй у сказе. Адказ запішыце.

А. У яго памяці ажылі ўспаміны.	1. Дапаўненне
Б. Неўзабаве бацькі заўважылі яго.	2. Недапасаванае азначэнне
В. Мы працуем старанна.	3. Іменная частка выказніка
Г. Птушкі радавалі сваімі галасамі.	4. Дапасаванае азначэнне
Д. Прыгоды бываюць усякія.	5. Дзейнік

9. Устаноўце адпаведнасць паміж выдзеленымі займеннікамі і часцінамі мовы, значэнні якіх займеннікі набываюць у сказе. Адказ запішыце.

А. Мікола сабе толькі маўчыць.	1. Назоўнік
Б. Вясёлка – гэта радасць свету.	2. Клічная часціца
В. Чаго смеху поўная хата?	3. Узмацняльная часціца
Г. Гэта ўсхвалявала Алесю.	4. Прыслоўе
Д. Якое зорнае неба!	5. Указальная часціца

6. Выканайце тэставыя заданні.

1. Адзначце лічэбнікі, у якіх пішацца літара *е*:

1) с..мдзсят, 2) с..мюстамі, 3) дзес..цера, 4) дз..вяты, 5) дзес..церых.

2. Адзначце лічэбнікі, у якіх на месцы пропуску пішацца мяккі знак:

1) дзевяц..сот, 2) дз..вюм, 3) (у) вас..мі, 4) шас..цісоты, 5) сем...

3. Адзначце лічэбнікі, у якіх на месцы пропуску пішацца дзве літары *цц*:

1) пятна..аць, 2) пя..ю, 3) два..аць, 4) дзевя..ю, 5) пя..істам.

4. Адзначце лічэбнікі, у якіх пішацца літара *а*:

1) за двум.. зайцамі, 2) тры в..сьмых, 3) на двухст..х старонках, 4) (у) дв..іх кацянят, 5) в..семсот метраў.

5. Адзначце сказы, у якіх парушаны граматычныя нормы беларускай мовы:

1) Пяць доўгіх вёрстаў вельмі стамілі нашых падарожнікаў.

2) Тры пятых соткі агарода былі засаджаны памідорамі.

3) Каля двух гадзін давялося чакаць цягніка.

4) Трое ладных падсвінкаў гадалася ў бацькавым хляве.

5) Больш за паўтары месяцы не было навін з фронту.

6. Адзначце лічэбнікі, якія пішуцца разам:

1) трыста_сорак, 2) дзевяць_сот, 3) пяці_дзсяты,

4) трох_тысячны, 5) дзвесце_дваццаць.

7. Адзначце лічэбнікі, якія запісаны правільна:

1) паўтара кілаграма, 2) пяцьдзсяты гады, 3) шасцісот грамаў,

4) васьмюдзсятцю цэнтнерамі, 5) двумаістамі ўдзельнікамі.

8. Адзначце лічэбнікі, запісаныя няправільна:

1) сямьдзсятцю працэнтамі, 2) васьмы рад, 3) пяць васьмых частак,

4) трымаістамі рублямі, 5) двумаістамі чатырма ўдзельнікамі.

9. Адзначце словазлучэнні, у якіх ужываюцца зборныя лічэбнікі:

1) 3 (афіцэры), 2) 5 (свінні), 3) 9 (ваўчаняты), 4) 4 (суседкі), 5) 2 (клёны).

10. Знайдзіце словазлучэнне з памылкай у напісанні лічэбніка. Запішыце лічэбнік правільна.

- 1) дваццаццю сямю турыстамі,
- 2) пяцьсоты спартсмен,
- 3) абедзве дзяўчыны,
- 4) тры чацвёртыя ўраджаю,
- 5) з трымастамі сарака пяццю рублямі.

11. *Знайдзіце сказ з памылкай ва ўжыванні лічэбніка. Запішыце правільна спалучэнне “лічэбнік + назоўнік”.*

- 1) На ганку забавлялася чацвёра кацянят.
- 2) У хату ўвайшлі двое салдат.
- 3) Трое жанчын дапамаглі маці выкапаць бульбу.
- 4) Дзевяцера маіх аднакласнікаў збіраюцца паступаць у медыцынскую акадэмію.
- 5) Нас было пяцёра.

7. *Выканайце тэставыя заданні*

1. У кожным радзе слоў падкрэсліце прыслоўі.

- а) першы, першынства, упершыню, першынстваваць, першынец;
- б) весялосць, весяліцца, весела, вясёлы, вяселле;
- в) сяброўства, сябраваць, сябар, па-сяброўску, сябына;
- г) маўчанне, моўчкі, маўчаць, маўкліва, маўклівы;
- д) гучны, гучанне, гукаць, гучна, гучнасць;
- е) лёгка, лёгкасць, улегцы, палёгка, лягчэй.

2. *Што абазначае прыслоўе? Выберыце правільны адказ.*

- а) прымету прадмета;
- б) прымету прадмета паводле дзеяння;
- в) прымету дзеяння або прымету іншай прыметы ці прадмета;
- г) прадмет.

3. *Пазначце словазлучэнні, у якіх прыслоўе абазначае прымету дзеяння:*

- а) вельмі рухавы; б) вандраваць увесну; в) трошкі падсілкавацца; г) чай па-кітайску; д) падскокваючы ўверх; е) яшчэ весялей.

4. *Пазначце словазлучэнні «прыслоўе + прыметнік».*

- а) жыць па-людску; б) незвычайна здзіўлены; в) па-асабліваму радасны;
- г) дарога дадому; д) заўжды неспакойны; е) старанна ўпрыгожаны.

5. *З якімі часцінамі мовы могуць спалучацца прыслоўі ў словазлучэнні?*

- а) з назоўнікам; б) з прыметнікам; в) з лічэбнікам; г) з займеннікам; д) з дзеясловам і яго формамі; е) з прыслоўем.

6. У ролі якіх членаў сказа ўжыты прыслоўі ў наступным сказе? Выберыце правільны адказ.

Дарога наперадзе накрыж разыходзілася.

а) выказніка і акалічнасці; б) акалічнасці; в) акалічнасці і азначэння; г) выказніка; д) дапаўнення і азначэння.

7. Якім членам сказа з'яўляецца выдзеленае прыслоўе? Выберыце правільны адказ.

У Алесі дзве касы, нібы з шоўку паясы. Іх Алеся заплятае, расчасаўшы іх спярша.

а) акалічнасць; б) азначэнне; в) у саставе выказніка; г) у саставе акалічнасці; д) выказнік.

8. Чым адрозніваюцца прыслоўі ад іншых самастойных часцін мовы? Выберыце правільныя адказы.

а) адказваюць на пытанні які? каторы? чый?
б) не змяняюцца (не скланяюцца і не спрагаюцца);
в) змяняюцца па асобах і ліках (спрагаюцца);
г) могуць спалучацца ў словазлучэнні з дзеясловамі і яго асобымі формамі, прыметнікамі і назоўнікамі;
д) з'яўляюцца ў сказе дапаўненнямі.

9. Якое сцверджанне правільнае?

Вакол луг як луг, а у самай сярэдзіне – пятаком дрыгва.

а) прыслоўе, ужытае ў сказе, з'яўляецца акалічнасцю;
б) прыслоўі, што ўжыты ў сказе, з'яўляюцца акалічнасцямі;
в) прыслоўі, што ўжыты ў сказе, выконваюць сінтаксічную ролю акалічнасці і азначэння.

10. Вызначце **сінтаксічную ролю прыслоўя**, ужытага ў сказе.

Па даўно не езджанай дарозе, што пятляе па-над прыпяцкім борам, крочылі два чалавекі.

а) акалічнасць; б) выказнік; в) у саставе азначэння; г) у саставе выказніка; д) азначэнне.

11. Вызначце **сэнсава-граматычную ролю прыслоўяў** у тэксце. Выберыце правільныя адказы.

Добра летам было Валодзьку. Добра ўсюды, але, можа, нікуды не вабіла яго так, як у хмызняк за сялом. Ен прыходзіў сюды ледзь не кожны вольны дзень, часам і не адзін раз. У іншыя дні, здаралася, забываўся пра дом, пра маці, пра яе наказы, пра ўсё на свеце, толькі змрок, ніто ўпаўзаў між кустоў і рабіў хмызняк незразумела страшным, выганяў яго дахаты.

а) служаць для сувязі сказаў у тэксце;
б) робяць мову больш дакладнай і выразнай;

- в) перадаюць месца дзеяння і час, калі яно адбываецца;
- г) перадаюць паслядоўнасць дзеянняў;
- д) ужываюцца для перадачы стану душы чалавека.

МАРФАЛАГІЧНЫЯ НОРМЫ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ.

Дзеяслоў і дзеяслоўныя формы

Пералік вывучаемых пытанняў

1. Дзеяслоў як часціны мовы.
2. Ужыванне суфіксаў дзеясловаў.
3. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як формы дзеяслова.
4. Асаблівасці ўжывання дзеяслоўных формаў.

Пытанні для самаправеркі

1. Спосабы перадачы дзеепрыметнікаў у складзе тэрміналагічных словазлучэнняў пры перакладзе на беларускую мову
2. Спецыфіка спражэння дзеясловаў.

Практычныя заданні

1. *Перакладзіце на беларускую мову дзеясловы. Растлумачце выбар суфікса -ава- ці -ірава-.*

Дэградіровать, цитировать, информировать, контролировать, редактировать, ангажировать, нервировать; визировать, парировать, лоббировать, зондировать, базировать.

2. *Знайдзіце ў падрыхтаваным Вамі тэксце і выпішыце 10 дзеясловаў і выканайце наступныя практыкаванні:*

- а) змяніце ў выпісаных дзеясловаў трыванне;
- б) утварыце ўсе магчымыя формы дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўя.

3. *Выканайце тэставыя заданні*

Варыянт 1 (А-З):

1. *Адзначце дзеясловы:*

- 1) хадзьба; 2) ісці; 3) жаданне; 4) жадаць; 5) святлець.

2. *Адзначце інфінітывы:*

- 1) пісаць; 2) збіраў; 3) дапамагчы; 4) несці; 5) глядзі.

3. *Адзначце дзеепрыметнікі:*

1) развітваючыся; 2) дагледжаны; 3) здзіўляюцца; 4) пажаўцелае; 5) збіраць.

4. *Адзначце дзеепрыслоўі:*

1) сумняваючыся; 2) прывітаў бы; 3) збудаваўшы; 4) прынёсшы; 5) напішы.

5. *Адзначце дзеясловы, ад якіх утвараюцца дзеепрыметнікі прошлага часу:*

1) рашаюць; 2) пасінець; 3) засеяць; 4) вязуць; 5) узняць.

6. *Адзначце дзеяловы цяперашняга часу:*

1) чуем; 2) збудуюць; 3) з'ясі; 4) стаіць; 5) узважаю.

7. *Адзначце дзеясловы першай асобы:*

1) носіш; 2) разважаю; 3) любуецца; 4) зелянеюць; 5) друкуемся.

8. *Адзначце рознаспрагальныя дзеясловы:*

1) прыедуць; 2) есці; 3) гляджу; 4) даць; 5) бегчы.

9. *Адзначце правільна напісаныя і ўжытыя дзеяслоўныя формы:*

1) завезены; 2) чытая; 3) змолаты; 4) прааналізаваўшы; 5) пастрыжанны.

10. *Адзначце дзеясловы, утвораныя прыставачным спосабам:*

1) дняваць; 2) пахваліць; 3) бяліць; 4) увабраць; 5) узбегчы.

11. *Утварыце ад дзеяслова **зжаць** дзеепрыметнік і запішыце.*

12. *Утварыце ад дзеяслова **выконваюць** дзеепрыслоўе і запішыце.*

13. *Запішыце назву часціны мовы, у якую перайшоў дзеепрыметнік **вядомы** (пісьменнік).*

Варыянт 2 (I-T):

1. *Адзначце граматычныя катэгорыі дзеяслова:*

1) асоба; 2) склон; 3) час; 4) лад; 5) стан.

2. *Адзначце зваротныя дзеясловы:*

1) абмяркоўваць; 2) сустракаемся; 3) гняздзіцца; 4) прачытаем; 5) перапісвацца.

3. *Адзначце сказы з дзеясловамі незалежнага стану:*

1) Вучні рыхтуюць прэзентацыю; 2) Рэферат дапрацоўваецца старшакласнікам; 3) Абітурыенты наведваюць курсы; 4) Праблема абмяркоўвалася на сходзе; 5) Сцежка ў маленства віруе між бяроз.

4. *Адзначце дзеясловы загаднага ладу:*

1) ведаў бы; 2) лі; 3) няхай цвітуць; 4) думай; 5) давайце слухаць.

5. Адзначце дзеясловы, ад якіх утвараюцца дзеепрыслоўі закончанага трывання:

1) стварыць; 2) носяць; 3) пішуць; 4) адчыніць; 5) спаткаць.

6. Адзначце формы дзеясловаў будучага складанага часу:

1) карміцьму; 2) будзем спадзявацца; 3) быў памкнуўся; 4) наведваюць; 5) будзеш лічыць.

7. Адзначце безасабовыя дзеясловы:

1) світае; 2) распаўсюджваю; 3) вернемся; 4) верыцца; 5) давай завітаем.

8. Адзначце дзеясловы першага спражэння:

1) шыць; 2) сядзець; 3) ляцець; 4) хацець; 5) адчуваць.

9. Адзначце правільна напісаныя дзеясловы:

1) падкідываць; 2) засаджваць; 3) стрымліваць; 4) падпісваць; 5) правеіваць.

10. Адзначце дзеясловы, утвораныя шляхам складання:

1) перагаворвацца; 2) відазмяняць; 3) прытупваць; 4) узаемадзейнічаць; 5) удвоіць.

11. Запішыце дзеяслоў **віць** у форме другой асобы адзіночнага ліку зааднага ладу.

12. Запішыце канчатак дзеяслова **сустрэкаемся** ў форме другой асобы множнага ліку.

13. Утварыце ад дзеяслова **развітацца** дзеепрыслоўе і запішыце.

Варыянт 3 (У-Я):

1. Адзначце неспрагальныя формы дзеяслова:

1) паставіў бы; 2) спяваючы; 3) жыць; 4) пераспелы; 5) успомнім.

2. Адзначце дзеяслоўныя формы, утвораныя ад асновы інфінітыва:

1) намалюваў; 2) кіпяці; 3) перамагла б; 4) абсыпаны; 5) пакінуўшы.

3. Адзначце дзеяслоўныя формы, утвораныя ад асновы цяперашняга (будучага простага) часу:

1) прынесены; 2) збудуе; 3) працуй; 4) чытаючы; 5) навастрыўшы.

4. Адзначце сказы, у якіх дзеясловы ўмоўнага ладу ўжываюцца са значэннем іншых ладоў:

1) Жадаў бы я ўбачыць родныя краявіды; 2) Хутчэй бы наступіла вясна!;
3) Куды б ні завялі шляхі, памятай пра бацькоўскі дом; 4) Толькі б спыніўся
дождж!; 5) А ты, матуля, прылегла б на гадзіну.

5. Адзначце дзеепрыслоўі, утвораныя ад асновы прошлага часу дзеясловаў:

1) прывёўшы; 2) разважаючы; 3) высахшы; 4) спёкшы; 5) насунуўшы.

6. Адзначце сказы, у якіх дзеясловы цяперашняга часу ўжываюцца са значэннем іншых часоў:

1) Люблю водар лета; 2) Бывала, жыву з надзеяй; 3) З цеплынёй успамянаю настаўнікаў; 4) Праз некалькі тыдняў едзе у бібліятэку; 5) Расплятае восень залатыя косы.

7. Адзначце дзеясловы, якія ў форме другой асобы множнага ліку маюць канчаткі - аце (- яце):

1) ісці; 2) касіць; 3) сабраць; 4) крычаць; 5) рваць. А8. Адзначце дзеясловы другога спражэння: 1) даглядаць; 2) дагледзець; 3) зжаць; 4) сядзець; 5) касіць.

9. Адзначце правільна ўжытыя склонавыя формы назоўнікаў пры пераходных дзеясловах:

1) не звяртаць увагі; 2) зрабіць заданняў; 3) не скасіў траву; 4) не здаваў залікі; 5) папрашу сшытка.

10. Адзначце дзеясловы, утвораныя суфіксальна-постфіксальным спосабам:

1) падсвітваць; 2) каласіцца; 3) вітацца; 4) кучаравіцца; 5) красціся.

11. Запішыце канчаток дзеяслова **даць** у форме другой асобы множнага ліку будучага простага часу.

12. Запішыце дапаможны дзеяслоў (у пачатковай форме), які ўдзельнічае ва ўтварэнні складанай формы прошлага часу.

13. Устанавіце адпаведнасць паміж інфінітывамі і іх сінтаксічнай роляй у сказе. Адказ запішыце.

А. Нам не забыць тых дзён.	1. Дапаўненне
Б. Чытаць гэты твор – асалода.	2. Азначэнне
В. Настаўнік папрасіў вучняў паліць кветкі.	3. Акалічнасць
Г. У Алесі была думка закончыць працу заўтра.	4. Выказнік
Д. Васіль пусціў каня пасвіцца.	5. Дзейнік

СІНТАКСІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Пералік вывучаемых пытанняў

- 1 Асноўныя віды сувязі слоў ў словазлучэннях.
- 2 Асаблівасці кіравання ў беларускай мове.

Пытанні для самаправеркі

1. Адрозненні ў будове некаторых словазлучэнняў у беларускай і рускай мовах.
2. Каардынацыя дзейніка і выказніка ў сказе.

Практычныя заданні

1. Вызначце віды сувязі паміж кампанентамі ў тэрміналагічных словазлучэннях. Ахарактарызуйце словазлучэнні паводле галоўнага кампанента.

Сістэма адукацыі, феномен уплыву, браць удзел, фарміраванне асобы, схільнасць да мастацтва, здольнасць вывучаць, вучэбнае выданне, маніторынг у адукацыі.

2. Прачытайце словазлучэнні. Перакладзіце іх на беларускую мову. Назавіце асаблівасці гэтага перакладу.

Старше своего, поблагодарили учительницу, смеяться над неумекой, не может простить себя, извините его, женюсь на ней, читать по вечерам, метрах в сорока, яблоки вкуснее груш, дом в пять этажей, по случаю праздника, уход за больным, заведующий библиотекой, по моему мнению, по всем направлениям.

3. Спішыце. Устаўце замест пропускаў патрэбныя прыназоўнікі.

- пажартавалі () сяброў
- паслалі () яблыкі
- паедзеш () грыбы
- жаніцца () Таццянаю
- кпіць () суседа
- створаны () ўзоры
- жыць () суседстве
- падобны () бацькі
- некалькі разоў () тыдзень
- выбраць () свой густ

4. *Прачытайце і знайдзіце сказы з памылкай у дапасаванні або кіраванні. Запішыце гэтыя сказы правільна.*

З таго часу прайшлі пяцьдзесят гадоў.

Каця адправіла мяне за госцем, які павінен быў прыехаць праз 10 хвілін.

Іван падзякаваў Ірыну Віктараўну.

Нехта здекваўся над гэтым чалавекам.

Два апошніх месяцы яны не бачыліся.

Ён вырашыў ажаніцца на Тацяне.

5. *Прачытайце і перакажыце тэкст.*

Дзяцінства кампазітара

Пятага мая 1819 года на Міншчыне, недалёка ад Смілавіч, у сям’і Манюшкаў нарадзіўся хлопчык, якому далі імя Станіслаў.

Дзяцінства будучага кампазітара прайшло на ўлонні прыроды, сярод беларускіх сялян. Вечарамі хлопчык хадзіў у вёску і прагна слухаў песні, якія спявалі, вяртаючыся з поля, дзяўчаты. Мелодыі, вядома, адрозніваліся ад тых, якія іграла на фартэпіяна яго маці. Хлопчыка вабіла своеасаблівая гармонія сялянскіх песень, іх задушэўнасць. Стась запамінаў гэтыя песні, і яны сталі тым зернем, з якога пазней вырасла опера “Галька”.

Вельмі радаваўся Стась, калі бацькі бралі яго з сабой у госці да дзядзькі Дамініка. Дзядзька жыў у Смілавічах, у палацы, які раней належаў Міхаілу Агінскаму. Стася асабліва вабіў старадаўні гадзіннік, які, заведзены невядомай рукой, у поўнач адзвоньвае дзівосную мелодыю. Хлопчыку вельмі хацелася пачуць яе. Адноўчы, калі ўсе заснулі, ён устаў з ложка, крадком прабраўся да гадзінніка і сціх у чаканні. Раптам Стасю здалася, што пакой напаўняецца таямнічымі гукамі. Аднекуль разам з месячным святлом плыў казачны перазвон курантаў. Той самы перазвон, які многа год пазней загучаў у паланезе з трэцяга акта оперы “Страшны двор”.

(Паводле С. Александровіча)

6. *Перакладзіце тэкст № 6 на беларускую мову. Назавіце словазлучэнні, якія адрозніваюцца у рускай і беларускай мовах будовай.*

7. *Перакладзіце тэксты №8, №10 на рускую мову. Вызначце стыль. Правядзіце аналіз сістэмы моўных сродкаў стылю.*

8. *Знайдзіце ў падрыхтаваным Вамі тэксце і выпішыце па 5 словазлучэнняў з рознымі відамі сувязі:*

ЛЕКСІКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Пералік вывучаемых пытанняў

- 1 Лексіка беларускай мовы паводле паходжання (спрадвечна беларуская і запазычаная).
- 2 Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага выкарыстання.
- 3 Спецыяльная лексіка як частка лексічнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Пытанні для самаправеркі

1. Змены ў лексічнай сістэме беларускай мовы: актыўная і пасіўная лексіка
2. Адрозненне тэрміналагічнай і прафесійнай лексікі.

Практычныя заданні

1. Замяніце ўстарэлыя словы сінанімічнымі словамі сучаснай беларускай мовы, пары слоў запішыце.

Атрамант, веча, вакацыі, гута, губерня, дойдзі, іспыты, кайстра, лемантар, паходня.

2. Складзіце міні-слоўнік студэнцкага жаргону.

3. Да наступных фразеалагізмаў падбярыце беларускія адпаведнікі. Растлумачце значэнне.

Бросить на произвол судьбы, вертеться как белка в колесе, вагон и маленькая тележка, сыпать соль на рану, ушки на макушке, не робкого десятка, сломя голову.

4. Прачытайце і перакажыце тэкст.

Якая, вы думаеце, самая цікавая кніга на свеце? Адразу не адкажаце, не здагадаецеся. Гэтая кніга – зямля, на якой мы жывём і якая з першых год нашага жыцця штогод вучыць нас гісторыі, мове. Штодня і штотраза адкрывае нам усё новыя і новыя словы, значэнне і сэнс якіх мы вучымся спазнаваць і разумець.

Жывое асяроддзе акружае нас: жывёлы, птушкі, самыя малыя істоты, а таксама расліны, кветкі, дрэвы. І ўсе яны маюць свае імёны. Тысячы і мільёны назваў існуюць на зямлі. Кожная яе мясціна мае сваю назву.

Чалавеку дорага месца, дзе ён нарадзіўся, адкуль пачаўся род і яго сям'я, і ўсе сляды, справы, памяць, што пакінулі аб сабе яго продкі. Усё гэта, як нашу найдаражэйшую спадчыну, беражэ памяць зямлі, нясе праз гады, праз вякі ў імёнах, у назвах, у словах, у паданнях і легендах.

(Паводле В. Віткі)

5. Перакладзіце тэкст №4 на беларускую мову. Знайдзіце тэрміны, вызначце іх сінтаксічную функцыю.

БЕЛАРУСКАЯ ТЭРМІНАЛАГІЧНАЯ ЛЕКСІКА. ТЭРМІНАЛАГІЧНЫЯ СЛОЎНІКІ І ДАВЕДНІКІ

Пералік вывучаемых пытанняў

- 1 Паняцце тэрміна. Слова і словазлучэнне ў ролі тэрміна.
- 2 Тэрміналогія. З гісторыі беларускай навуковай тэрміналогіі.
- 3 Беларуская навуковая тэрміналогія на сучасным этапе.

Пытанні для самаправеркі

1. Узаемасувязь тэрміналагічнай і агульнаўжывальнай лексікі (тэрміналагізацыя і дэтэрміналагізацыя).
2. Асаблівасці словаўтварэння беларускай тэрміналогіі (прадуктыўныя спосабы і сродкі).

Практычныя заданні

1. *Перакладзіце на беларускую мову тэрміны, растлумачце іх значэнне. Назавіце мову, з якой яны запазычаны. Складзіце з імі сказы.*

Бумеранг, победа, парус, соравнования, попытка, пример, препятствие, любитель, рюкзак, упражнение, участник.

2. *Пры дапамозе іншамойных частак бя-, гіпа-, макра-, неа-, мона-, полі- запішыце вядомыя вам тэрміны.*

3. *Запішыце вядомыя вам спартыўныя тэрміны, размеркаваўшы іх па структуры на дзве групы – тэрміны-словы, тэрміны-словазлучэнні.*

4. *Выпішыце з тэксту № 6 тэрміны і словазлучэнні тэрміналагічнага характару, растлумачце іх значэнне.*

5. *Прачытайце тэкст №6, выпішыце спачатку агульнанавуковую тэрміналогію, затым – вузкаспецыяльную.*

6. *Вызначце стылістычную сферу выкарыстання прыведзеных фразеалагізмаў, растлумачце іх значэнне. Падбярыце адпаведнікі з рускай мовы.*

Глядзець як вока; на вырак лёсу кінуць; круціцца як у віры; ахвярны казёл; вярэдзіць душу; гуза шукаць; не з баязлівых; прачуханца даць.

7. *Перакладзіце на рускую мову тэкст №10. Вызначце сінтаксічную функцыю тэрмінаў ў дадзеным тэксце.*

ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ СТЫЛІ МАЎЛЕННЯ

Пералік вывучаемых пытанняў

- 1 Паняцце функцыянальнага стылю.
- 2 Класіфікацыя функцыянальных стыляў.

Пытанні для самаправеркі

1. Якія сінтаксічныя сродкі надаюць стылёвую адметнасць?
2. Класіфікацыя функцыянальных стыляў (навуковы, афіцыйна-справавы, публіцыстычны, мастацкі, размоўны).

Практычныя заданні

1. *Вызначце стылі тэкстаў. Назавіце моўныя, лексічныя і сінтаксічныя сродкі, якія надаюць кожнаму тэксту стылёвую адметнасць. Тэкст № 4 перакладзіце на беларускую мову, захоўваючы яе сінтаксічныя асаблівасці.*

1. Пераказ — традыцыйны, правяраны на практыцы від працы па развіцці звязнага маўлення. У розныя часы да пераказу ставіліся па-рознаму: ад поўнага яго адмаўлення як малаэфектыўнага, механічнага віду працы да прызнання яго ролі ў больш паспяховым развіцці звязнага маўлення. Ролю пераказаў у развіцці звязнага маўлення вучняў добра разумелі аўтары першых беларускіх праграм, падручнікаў, вучэбных і метадычных дапаможнікаў.

2. Колькі гадоў таму дубу, ніхто з лукашоўцаў не памятае. Стаіць ён на правым беразе Нёмана і сваімі шатамі глядзіцца ў яго празрыстую ваду. Увосень лісце падае на халодныя хвалі і плыве далёка ўніз па цячэнню. Вясною была вялікая паводка. Дзяды глядзелі на яе і гаварылі, што ніколі не памяталі такой вады. Нёман ператварыўся ў шырачэзную, як акінуць вокам, раку. Калі вада ледзь не зраўнялася з берагам, дуб задрыжаў не на жарты, бо ўжо некалькі гадоў назад паводкавая вада лізнула халоднымі хвалямі карэнні дуба. Пад вечар вада спала і дуб vyrатаваўся.

(<http://mykonspekts.ru/1-105803.html>)

3. 1 красавіка краіна зноў пяройдзе на летні час. Гэта значыць, што жыхарам большасці раёнаў у поўнач або перад адыходам да сну трэба будзе перавесці стрэлкі гадзіннікаў наперад на гадзіну. Летні час будзе дзейнічаць шэсць месяцаў – да 1 кастрычніка. («Настаўн. газ.»)

4.

ЗАЦВЯРДЖАЮ

Намеснік Міністра адукацыі
Рэспублікі Беларусь

А.У. Кадлубай
«18» чэрвеня 2021 г.

ІНСТРУКТЫЎНА-МЕТАДЫЧНАЕ ПІСЬМО
МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
«Аб арганізацыі ў 2021/2022 навучальным годзе адукацыйнага
працэсу пры вывучэнні вучэбных прадметаў і правядзенні
факультатыўных заняткаў пры рэалізацыі адукацыйных праграм
агульнай сярэдняй адукацыі»

АГУЛЬНЫЯ ПАЛАЗЖЭННІ. АСАБЛІВАСЦІ АРГАНІЗАЦЫІ
АДУКАЦЫЙНАГА ПРАЦЭСУ

Асаблівасці арганізацыі адукацыйнага працэсу пры рэалізацыі адукацыйных праграм агульнай сярэдняй адукацыі ў 2021/2022 навучальным годзе абумоўлены:

актуальнасцю сістэмна-дзейнаснага, культуралагічнага, асобасна арыентаванага і кампетэнтнаснага падыходаў да арганізацыі адукацыйнага працэсу, рэалізацыі выхаваўчага патэнцыялу вучэбных прадметаў, у тым ліку па фарміраванні ў вучняў духоўна-маральных каштоўнасцей, здаровага ладу жыцця, грамадзянскасці, патрыятызму, адказнасці, працавітасці на вучэбных, факультатыўных занятках і ў пазавучэбны час;

завяршэннем пераходу на абноўлены змест адукацыйнай праграмы сярэдняй адукацыі ў XI (XII) класе;

неабходнасцю сацыяльна-педагагічнага і псіхалагічнага суправаджэння адукацыйнага працэсу, які стварае ўмовы для паспяховага навучання і развіцця асобы, яе самарэалізацыі ва ўсіх відах дзейнасці, а таксама адаптацыі ў сацыюме на ўсіх узроставых этапах, псіхалагічнай дапамогі ў выбары жыццёвага шляху і прафесійнай кар'еры;

неабходнасцю выканання рэкамендацый па папярэджанні распаўсюджвання інфекцыі COVID-19 ва ўстановах адукацыі.

5. – Вой! – слаба войкнула Паліна і схапіла яго за руку: – Глядзі! На тым беразе. Бачыш?

– Бачу. Рвуць камень. Бячэўнікі вядуць Дзіўная назва – бячэўнікі! Праўда? “Бурлакі то ідуць бечевай...” Памятаеш? Магчыма, адтуль такая назва і вядзецца. Каб доўга памяталі.

(<http://mykonspekts.ru/1-105803.html>)

2. Складзіце тэксты мастацкага, публіцыстычнага, гутарковага стыляў на тэму “Мая будучая прафесія”.

3. Прачытайце тэкст і перакажыце яго.

Князёўна-чараўніца

У Тураве захавалася паданне пра князеўну-чараўніцу. Калі князеўна жыла і як яе звалі, ніхто не ведае. Сваімі чарамі яна выратоўвала тураўцаў і ад варожых нападаў, і ад розных няшчасцяў.

Як толькі ганцы прыносілі ў горад трывожныя весткі аб набліжэнні варожага войска, князеўна выходіла ў чыстае поле. З сабой яна брала меч і белую хустку. Паглядзіць у той бок, адкуль набліжаюцца ворагі, і падкіне ўгору меч. І адразу вырастае перад ёю густы, непраходны чарот вышэй чалавечага росту.

Тады падкіне князеўна ўгору белую хустку. І як толькі апусціцца хустка на зямлю, то адразу ўзнімецца над полем белы туман.

Ніяк не прабрацца туды ворагам скрозь высокі ды густы чарот. І ніяк ім не знайсці дарогі скрозь белы туман, не ўбачыць ім Турава.

(Паводле В. Вольскага)

4. Перакладзіце тэкст №1 на беларускую мову. Вызначце стыль. Растлумачце настаноўку знакаў прыпынку.

НАВУКОВЫ СТЫЛЬ

Пералік вывучаемых пытанняў

- 1 Функцыі навуковага стылю.
- 2 Моўныя сродкі навуковага стылю.
- 3 Жанравая разнастайнасць навуковага стылю.

Пытанні для самаправеркі

1. Навуковы стыль і яго асноўныя падстылі (уласна навуковы, (акадэмічны), навукова-папулярны, вучэбна-навуковы і інш.).
2. Функцыі навуковага стылю і яго адметныя лексічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці.

Практычныя заданні

1. Прачытайце тэксты №3, 4. Назавіце сродкі сувязі на ўзроўні сказаў, абзацаў, адрэзкаў тэксту (лексічныя паўторы, указальныя і асабовыя займеннікі, пабочныя словы), паказчыкі ступені аб'ектыўнасці навуковай інфармацыі і выражэння суб'ектыўнасці думкі.

2. Напішыце паведамленне на тэму “Навуковы стыль”. Уключыце ў свой тэкст цытаты.

3. Прачытайце афарызмы. Перакладзіце іх на беларускую мову і запішыце рознымі спосабамі. Растлумачце спосабы афармлення цытат. Складзіце тэкст, ідэя якога заключана ў адным з прапанаваных афарызмаў.

Рассыпаться мелким бисером

Расшибиться в лепешку

Пускать пыль в глаза

Нарываться на неприятность

Сыпать соль на рану

4. Растлумачце, што вы разумееце пад тэрмінам “анатацыя”? Назавіце віды анатацый і тыпы пісьмовых прац, да якіх яны ствараюцца? Напішыце анатацыю да навуковага артыкула. Правядзіце яе структурна-семантычны аналіз.

5. Прачытайце і перакажыце тэкст.

Паданне аб Чорнай даме

Больш за чатыры стагоддзі жыве ў Нясвіжы, гэтым маляўнічым кутку нашай зямлі, надзвычай паэтычнае паданне аб Чорнай даме.

Нясвіжскі замак. Нястомныя гадзіннікі, якія пятнаццаць гадзін таму адзванілі поўнач, зноў парушаюць цішыню велічных маўклівых пакояў, і,

быццам нарадзіўшыся з гэтага шматгалосага рэха, на лесвіцы чуюцца лёгкія жаночыя крокі. Ближэй... Нарэшце зграбная постаць пекнай панны ў старадаўняй сукні з чорнага аксаміту з'яўляецца ў дзвярах. Цяжка ўздыхнуўшы, Чорная дама Нясвіжскага замка ўступае ў Каралеўскую залу, залітую блакітным святлом месяца.

Каго шукае ў пустых пакоях прывід Барбары Радзівіл? З кім марыць спаткацца светлавалосая прыгажуня, у выразных вачах якой знайшлі прытулак адчай і туга? Не, не па кароне плача Чорная дама – плача яна аб сваім загубленым жыцці і нязгасным каханні, непадуладным нават смерці...

(Паводле А. Сторажвай)

АФІЦЫЙНА-СПРАВАВЫ СТЫЛЬ

Пералік вывучаемых пытанняў

1. Віды афіцыйна-справавых тэкстаў.
- 2 Правілы напісання і афармлення афіцыйна-справавых тэкстаў.
- 3 Кампазіцыя афіцыйна-справавых тэкстаў.
- 4 Пераклад на беларускую мову афіцыйна-справавых тэкстаў.

Пытанні для самаправеркі

- 1 Функцыі афіцыйна-справавога стылю.
- 2 Моўныя сродкі афіцыйна-справавога стылю.

Практычныя заданні

1. Падрыхтуйце наведамленне на тэму “Справавыя лісты: асаблівасці іх мовы і кампазіцыі”. Пры адказе выкарыстайце такі прыём, як кластар.

2. Напішыце інфармацыйны, суправаджальны і гарантыйны справавыя лісты.

3. Перакладзіце словы на беларускую мову. Назавіце сферу іх выкарыстання.

Адресат, адресант, бланк, входящий документ, деловое письмо, делопроизводство, директивный документ, извещение, индексация, исходящий документ, контрольный лист, номенклатура дел, нормативные документы, описание, поисковые данные документа, регистрационный номер документа, реестр, резолюция на документе, сопроводительное письмо, трафаретный документ, формуляр документа, циркулярное письмо.

4. Аформіце такія асабістыя дакументы, як заява, аўтабіяграфія, распіска, даверанасць.

5. Зрабіце структурны і лексіка-граматычны аналіз прапанаванага тэксту.

ЗАГАД МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

30 сакавіка 1998 г. № 175

АБ ЗАЦВЯРДЖЭННІ ІНСТРУКЦЫІ ПА СПРАВАВОДСТВУ Ў АПАРАЦЕ МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

З мэтай забеспячэння рацыянальнага вядзення справаводства, якаснага і своєчасовага выканання арганізацыйна-распарадчых дакументаў заагдваю:

1. Зацвердзіць і ўвесці ў дзеянне з 30 сакавіка 1998 г. Інструкцыю па справаводству ў апарце Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь (дадаецца).

2. Упраўленню спраў (Мінкевіч П.А.) арганізаваць вывучэнне Інструкцыі з супрацоўнікамі цэнтральнага апарата Міністэрства.

3. Кіраўнікам структурных падраздзяленняў Міністэрства забяспечыць строгае выкананне Інструкцыі ўсімі работнікамі падраздзяленняў.

4. Лічыць страціўшым сілузагад Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь ад 4 мая 1993 г. № 139.

5. Кантроль за выкананнем гэтага загаду ўскласці на намесніка Міністра Б.В.Іванова.

Міністр

В.І.СТРАЖАЎ

6. Прачытайце і перакажыце тэкст.

Тураў

Там, дзе вольна нясе свае воды Прыпяць, у краі дрымучых палескіх лясоў размясцілася мястэчка Тураў. Сівыя камяні Турава памятаюць вельмі многа. Густа скрыжавала тут свае шляхі гісторыя.

Вось што кажа легенда. Было гэта даўно. І бары былі ў той час гусцейшыя, і балоты – багністыя ды непраходныя. І прыйшоў сюды аднойчы з вялікім войскам князь Тур. Прыйшоў таму, што было ў гэтым краі шмат звяроў, рыбы і ўсялякага птаства. І вырашыў ён пабудаваць тут горад. Па імя князя і назвалі горад Туравам.

Упершыню Тураў згадваецца ў “Аповесці мінулых часоў” пад 980-м годам. У канцы першага тысячагоддзя горад стаў цэнтрам Тураўскага княства, славіўся рознымі рамёствамі. Тут апрацоўвалі жалеза, дрэва і косць, рабілі посуд з гліны, шылі абутак, выштукоўвалі цудоўныя ўпрыгожванні з каштоўных металаў. і сабе хапала, і гандлявалі з Кіевам, Блізкім Усходам, Сярэдняй Азіяй, Прыбалтыкай.

У Тураве жыў і працаваў славыты старажытнарускі пісьменнік-прапаведнік Кірыла Тураўскі. З веку ў век перапісваліся яго творы, дайшлі да нас прытчы і павучанні, якія вызначаюцца характэрным і велічнасцю паэтычных вобразаў.

(Паводле К. Камейшы)

7. Перакладзіце тэкст № 3 на беларускую мову. Вызначце стыль. Правядзіце аналіз сістэмы моўных сродкаў стылю.

ЧАСТКА 3. ДАДАТКОВЫ МАТЭРЫЯЛ

3.1 АСНОЎНЫЯ ПАНЯЦЦІ І ТЭРМІНЫ

Аманімія – гукавое супадзенне адзінак (марфем, слоў, слова-злучэнняў і інш.), якія адрозніваюцца паміж сабой значэннем.

Антонімы – пары слоў з процілеглым значэннем.

Арфаграфічныя нормы – выбар аднаго з магчымых варыянтаў напісання слова ці яго часткі, што адпавядае прынцыпам беларускай арфаграфіі, а таксама замацаванай у моўнай практыцы грамадства традыцыі.

Арфаэпічныя нормы – захаванне патрабаванняў літаратурнага вымаўлення носьбітамі беларускай літаратурнай мовы.

Архаізмы – гэта ўстарэлыя назвы такіх прадметаў, з’яў і паняццяў, якія існуюць і ў наш час, але для іх абазначэння выкарыстоўваюцца іншыя словы.

Варыянты – словы, якія маюць адно лексічнае значэнне, але адрозніваюцца асобнымі літарамі, марфемамі, граматычнымі формамі, націскам.

Вусная мова – гукавая форма мовы, якой карыстаюцца людзі ў непасрэдных зносінах паміж сабой.

Гістарызмы – гэта назвы тых прадметаў, рэчываў, матэрыялаў, з’яў, працэсаў, якія выйшлі з актыўнага ўжытку на тым ці іншым этапе гісторыі беларускага народа:

Двухмоўе (білінгвізм) – папераменнае карыстанне дзвюма мовамі.

Дзяржаўная мова – афіцыйная мова, на якой працуюць дзяржаўныя і адміністрацыйна-гаспадарчыя органы, грамадскія арганізацыі, установы навукі, культуры, службы быту, гандлю і інш., на якой вядзецца навучанне і выхаванне ў сістэме адукацыі.

Інтэрферэнцыя – узаемапранікненне моўных элементаў у выніку кантактавання моў.

Інтанацыя – сукупнасць фанетычных сродкаў, якія служаць для афармлення фразы і асобных яе частак як адзінага цэлага, а таксама для больш дакладнай перадачы думак і пачуццяў гаворачай асобы.

Калька – памарфемны пераклад іншамоўнага слова, калі кожная яго значымая частка замяняецца марфемай мовы-рэцыпіента з тым значэннем, якое мае адпаведная марфема мовы-крыніцы.

Красамоўства, або аратарскае мастацтва, – па-мастацку апрацаванае вуснае маўленне, мэта якога – пераканаць слухачоў, узрушыць іх і схіліць да пэўных дзеянняў.

Культура маўлення – сістэма камунікатыўных якасцей маўлення (правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, выразнасць, багацце і разнастайнасць, дарэчнасць, чыстата і лаканічнасць); вучэнне пра сістэму камунікатыўных якасцей маўлення.

Лексіка – сукупнасць усіх слоў пэўнай мовы, яе слоўнікавы склад.

Лексікаграфія – раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца тыпы слоўнікаў паводле іх структуры і прызначэння

Лексікалогія – раздзел мовазнаўства, які вывучае лексіку.

Лексічныя нормы – правільны выбар слова і яго ўжыванне ў агульнавядомым значэнні і ў агульнапрынятых спалучэннях.

Літаратурная мова – апрацаваная, упарадкаваная і нармалізаваная форма агульнанароднай мовы, прызначаная для абслугоўвання разнастайных сфер грамадскай дзейнасці чалавека.

Марфалагічныя нормы – гістарычна прынятыя ў моўным супольніцтве варыянты граматычных норм слова і мадэлі ўтварэння новых слоў.

Моўная стылізацыя – мэтанакіраванае ўзнаўленне ў мастацкіх творах моўных асаблівасцей стылю пэўнай эпохі, літаратурнага напрамку, сацыяльнага асяроддзя, індывідуальнай манеры пісьменніка.

Неалагізмы – словы або словазлучэнні, якія з'яўляюцца ў мове для намінацыі новых прадметаў, з'яўці для замены старых назваў прадметаў і з'яўці.

Нормы літаратурнай мовы – замацаваныя ў маўленчай практыцы правілы вымаўлення, словаўжывання, пабудовы сказаў і тэкстаў.

Паронімы – словы з блізкім гучаннем, але розным лексічным значэннем.

Пісьмовая мова – графічная форма мовы, якая дазваляе кантактаваць апасродкавана – з дапамогаю тэкстаў, сукупнасць якіх стварае нацыянальнае пісьменства.

Полісемія – уласцівасць слова мець некалькі значэнняў.

Пунктуацыйныя нормы – пастаноўка знакаў прыпынку ў пісьмовым тэксце ў адпаведнасці з правіламі, якія прызначаны для абслугоўвання патрэб пісьмовых зносін у грамадстве і кваліфікаваны ў адпаведных актах.

Сінанімія – поўнае ці частковае супадзенне значэнняў моўных адзінак.

Слова – асноўная намінацыйная адзінка, якая служыць у мове для ўтварэння сказаў з мэтай перадачы інфармацыі.

Словазлучэнне – свабоднае сэнсавое і фармальнае аб'яднанне двух і больш паўназначных слоў.

Стылістыка – раздзел мовазнаўства, які даследуе ўжыванне слоў, словазлучэнняў, сказаў паводле іх адпаведнасці зместу, мэце выказвання, а таксама сітуацыі (у вусным маўленні).

Стылістычныя нормы – правілы ўжывання стылістычна афарбаваных лексічных адзінак, граматычных форм і сінтаксічных канструкцый у адпаведнасці са зместам, мэтай выказвання і ўмовамі кантактавання.

Тэкст – звязнае і адносна завершанае выказванне на пэўную тэму, якое характарызуецца камунікатыўнай прызначанасцю і звычайна складаецца з групы сказаў, аб'яднаных граматычна і сэнсам.

Тэрмін – гэта спецыяльнае слова ці спалучэнне слоў, створанае (прынятае, запазычанае) для дакладнага выражэння спецыяльных паняццяў і абзначэння спецыяльных прадметаў.

Тэрміналогія – сістэма тэрмінаў пэўнай галіны навукі, вытворчасці, мастацтва; раздзел мовазнаўства, які займаецца вывучэннем тэрмінаў.

Тэрмінасістэма – упарадкаваная сукупнасць тэрмінаў, якія адэкватна выражаюць сістэму паняццяў тэорыі, што апісвае некаторую спецыяльную сферу ведаў ці дзейнасці чалавека.

3.2 КАРОТКІ БЕЛАРУСКІ-РУСКІ СЛОЎНІК ФРАЗЕЛАГІЗМАЎ

- 1.3 вузел ростам; жабе па калена; кату па пяту – метр с кепкой
- 2.Плёткі старой цёткі – бабушкіны сказкі
- 3.Без дай прычыны – ни за что ни про что
- 4.Глядзець як вока – беречь как зеницу ока
5. На вырак лёсу кінуць – бросить на произвол судьбы
6. Пад фартухом сядзець – быть под каблуком
7. Два вазы і цэбар – вагон и маленькая тележка
8. Твая праўда; маеш рацыю – ты прав
9. Вяршкі збіраць – снимать пенки
- 10.Круціцца як у віры – вертеться как белка в колесе
- 11.Марны лямант – глас вопиющего в пустыне
- 12.Біць лынды – бить баклуши
- 13.Гора чубатае – горе луковое
- 14.Абое рабое – два сапога пара
- 15.Справа дрэнь – дело труба (табак)
- 16.Жыццё віруе (крынічыць, буяе, кіпіць) – жизнь бьет ключом
17. Чорт падаткнуў – нелёгкая дёрнула
- 18.Табаку важыць – клевать носом
- 19.Залёты рабіць – заводит шурь-муры
- 20.Блёкату аб’еўся – белены объелся
- 21.Майстар голавы сцінаць – заплечных дел мастер
- 22.Капейчыну ўварваць – зашибить деньгу
- 23.Іван-бязродзіч – Иван не помнящий родства
24. Няма за што рукі зачапіць – хоть шаром покати
- 25.Цяляты язык аджавалі – язык проглотил
- 26.Мера і вера – как в аптеке
- 27.Ахвярны казёл – козел отпущения
- 28.Фіга на талерцы; трасцы з макам – кукиш с маслом
- 29.Вушы навастрыць (наставіць) – ушки на макушке
30. Вярэдзіць душу – сыпать соль на рану
- 31.Глухі закутак – медвежий угол
- 32.Рукі паганіць – мараť руки
- 33.Мазгі без чэрапа – мозги набекрень
34. Крычаць нема – дико орать
- 35.Гуза шукаць – нарываться на неприятность; искать приключений
36. Жарты кароткія – шутки плохи
- 37.На божай пасцелі – на смертном одре
- 38.Не ў гуморы – не в духе
- 39.Як не з гэтага свету – не от мира сего
- 40.Не з баязлівых – не робкого десятка
41. Прачуханца даць – снять стружку

- 42.Лухту плесці – нести околесицу, вешать лапшу на уши
- 43.Гады ў рады – в кои-то веки
44. Як камень з плячэй – гора с плеч
- 45.Адзін чорт маляваў – одним миром мазаны
- 46.Асёл маляваны – олух царя небесного
- 47.Ад пустой бочкі затычка – отставной козы барабанщик
- 48.На злом галавы – сломя голову
- 49.Першы-лепшы – первый попавшийся (встречный)
- 50.Жыць як набяжыць – плыць по течению
- 51.У няласку трапіць – попасть в опалу (немилость)
- 52.Разумець як баран на бібліі – понимать как свинья в апельсинах
- 53.Пашыцца ў дурні – попасть впросак (опростоволоситься)
- 54.Грушы на вярбе – лапша на ушах
55. Нават крошкі падабраў – как две капли воды
- 56.На святыя ніколі – после дождичка в четверг
- 57.Ласку страціць – потерять расположение
- 58.Розумам крануцца – потерять рассудок
- 59.На шчупакова казанне – по щучьему велению
- 60.На хвост наступіць – прищемить хвост
- 61.У свіныя галасы прыйсці – к шапочному разбору
- 62.Носа не ўбіць – яблоку негде упасть
- 63.Браць удзел – принимать участие
- 64.Тры чвэрці да смерці – при последнем издыхании
- 65.За дзедам шведам – при царе Горохе
66. Фігу атрымаеш – ни шиша не получишь
67. Любата адна – одно удовольствие
- 68.Пабыў на кані і пад канём – прошел огонь, воду и медные трубы
- 69.Як абаранак з’есці – проще пареной репы
- 70.Хоць у каноплі стаўляй – пугало гороховое (огородное)
- 71.Туман у вочы пускаць – пускать пыль в глаза, втирать очки
- 72.У лапці абуць – пустить по миру
- 73.Пад нагамі таўчыся – путаться под ногами
- 74.Розум свінні з’елі – пыльным мешком стукнутый
- 75.П’яны як рамізнiк (шавец, каморнік) – пьян как сапожник
76. Апошні праснак сама смак -- остатки сладки
- 77.Розум па галаве пускаць – раскинуть мозгами
- 78.Дробным макам рассыпацца – рассыпаться мелким бисером
- 79.Расці на лес гледзячы – расти как на дрожжах
- 80.Распляскацца на праснак – расшибиться в лепешку
- 81.Плакаць як бабёр – реветь белугой
- 82.Праўду ў вочы кідаць – резать правду в глаза
- 83.Смятанка на вусах – рыльце в пушку
- 84.Квітам паквітацца – свести счеты
- 85.Камарова жменя, з жабіны прыгаршчы – как кот наплакал

86. Не ўспамінайце благім словам – не поминайте лихом
87. У лужыну сесці – сесть в калошу (в лужу)
88. З раскошы шалець – с жиру беситься
89. Уладныя людзі – сильные мира сего
90. Выскачыць як дурань з канпель – сказать не к месту
91. І не шманае; і вухам не вядзе – и в ус не дует
92. А што табе за клопат? – какое тебе дело?
93. З лёгкім ветрам; гладкай дарогі – скатертью дорога
94. На адходную – на посошек
95. Прыраўнялі бот да лапця – сравнили божий дар с яичницей
96. На хлусні злавіць – уличить во лжи
97. Стаяць на слове – держать слово
98. Вачыма лыпаць – хлопать глазами
99. Ціха й свята – шито-крыто
100. За рубель жабу ў Вільню пагоніць – за копейку удавится

3.3 ТЭКСТЫ ДА САМАСТОЙНАЙ РАБОТЫ СТУДЭНТАЎ

1. Существующие в настоящее время методы интерпретации художественного текста предлагают читателю целую систему различных приемов, направленных на выявление глубинного смысла литературного произведения, постижение его основной идеи и замысла автора. В рамках данной статьи мы хотели бы обратиться к экзистенциальному интерпретационному методу, который берет свое начало в одном из направлений современной философии, и рассматривает в качестве объекта изучения человеческое бытие. В данном случае литературное произведение рассматривается как отрезок реальной действительности. Это та целостность, которая делает очевидным происхождение и основные вопросы человеческого существования. Этические, религиозные, политические и мировоззренческие представления читателя, чье субъективное суждение особенно важно при экзистенциальном методе, сталкивается здесь с излагаемыми в тексте-вопросами и проблемами.

При рассмотрении литературного произведения читатель стремится через собственные субъективные оценки, через осознание включенной в текст информации найти объективную правду. Таким образом, для экзистенциального метода характерно прежде всего субъективное поведение читателя (его собственное участие, чувства, интересы, переживания и настроения). *(И.В. Третьякова. Интерпретация как способ понимания художественного текста)*

2. Интеллектуальную природу чувства языка подтверждают современные достижения науки в области интуиции. В настоящее время в науке главенствует мнение о том, что основу интуиции составляет напряженная деятельность сознания, интеллектуальный процесс. Данное мнение опирается на экспериментально обоснованную общепсихологическую теорию. Основными условиями, приводящими к интуиции, называются индивидуальный опыт, знания, интересы, потребности, цели и задачи, которые ставит перед собой человек.

Мы полагаем, что чувство языка является частным случаем интуиции наряду с “чувством формы”, “чувством цвета” и т. д. В научной литературе, посвященной чувству языка, различна оценка существующего термина. Так, Ф. Кайнц считал, что термин “чувство” не является удачным, так как “обозначаемый им психический феномен нельзя считать чувством в собственном смысле этого слова. В чувстве языка “чувство” скорее подчинено знанию как его генетический продукт, эмоциональная реакция является сопутствующим элементом”. *(Е. А. Авакумова. Интуиция и чувство языка как составляющие языковой способности)*

3. Чёткой грани между научными и бытовыми понятиями, разумеется, нет. Но провести различие между наиболее типичными из числа тех и других вполне возможно и необходимо. Любое понятие отражает существенные признаки предмета, т. е. такие, без которых предмет не может существовать, так как они образуют систему признаков, составляющую данный предмет в единстве с другими любыми признаками, способными сочетаться с системными. Но глубина существенных признаков может быть различной. Некоторые из них являются весьма поверхностными и выступают как то общее, что пронизывает однородный ряд изменчивых чувственно воспринимаемых свойств и взаимодействий, каждое из которых не может быть признано необходимым, но одно из которых обязательно должно наличествовать у предмета. Иные из существенных признаков образуют глубинную основу предмета (так сказать, его внутреннюю природу), они определяют другие, более внешние существенные признаки и непосредственно не проявляются в чувственно воспринимаемых свойствах и отношениях. Их связь с этими свойствами и отношениями является сложной, многостепенной.

Нельзя ли разделить на научные и бытовые также и единицы мышления, близкие к понятиям, – комбинанты и релянты? (*Е. М. Загарина. Основные смысловые единицы (на примере англоязычных научных текстов)*)

4. В настоящее время лингвистика текста достигла значительных успехов в познании законов построения текста. Однако развитие науки показывает, что их дальнейшее изучение предполагает поворот к рассмотрению процессов текстопостроения в аспекте частных лингвистик текста. Данный факт объясняется тем, что усиленное внимание к законам текстотворчества в рамках отдельного функционального стиля в состоянии высветить особые механизмы текстообразования, не выявляемые при обобщённом рассмотрении проблем построения текста.

Изучение поэтического текста предоставляет исследователю в этом отношении наибольшие возможности, поскольку концентрирует в себе целый комплекс общефилологических и общелингвистических вопросов, позволяющих вскрыть законы текстообразования с наибольшей полнотой и ясностью. Одним из главных вопросов в этом случае является факт обретения текстом письменной формы, которая для поэтического текста имеет исключительно большое значение. Достаточно отметить, что само графическое исполнение поэтического текста настраивает читателя на общение с особым видом текста. Однако, несмотря на то, что текстом в лингвистике текста принято считать в большинстве случаев лишь письменный текст, сам факт письменного (а, в особенности, графического) оформления текста (как поэтического текста, так и текста вообще) в лингвистике текста ещё не был рассмотрен. Не выявлены его содержательно-семантические ресурсы, не установлена роль поэтической графики в

моделировании текстовой семантики и т. д. (Н. Б. Кирьянова. *Поэтический текст как явление письменного языка*)

5. «Из числа всей ее (барыни) челяди самым замечательным лицом был дворник Герасим, мужчина двенадцати вершков роста, сложенный богатырем и глухонемой от рождения» – так описывает И.С. Тургенев своего героя в начале рассказа «Муму».

Читатель знает, что Герасим – богатырь, но какого он все-таки был роста? Что означают слова «двенадцати вершков роста»? Что такое вершок? Призовем на помощь словарь и узнаем, что *вершок* – старинная мера длины, равная 4,45 сантиметра. Выходит, тургеневский герой был всего 53 сантиметров? Что, он карлик? Что-то здесь не так.

Читателю XIX века было хорошо известно, что рост человека часто определялся в вершках свыше обязательных для нормального человека двух аршин. (*Аршин* – русская мера длины, равная 0,71 метра.) Этот смысл прямо не выражался, а подразумевался. Тургенев рассчитывал на наше знание ситуации. Однако полтора столетия, отделяющие нас от времени создания классических произведений Пушкина, Гоголя, Тургенева, создали ситуацию, при которой мы не понимаем значения многих слов и даже целых фрагментов текста.

(режим доступа: <https://rus.1sept.ru/article.php?ID=200400802>)

6. Художественный образ всегда предстает перед читателем как материально закрепленное объективированное отображение исторически конкретного эстетического отношения человека/писателя к действительности. Художественный образ в прозаическом тексте выражает существенное через индивидуальное, особенное, конкретное. В художественном образе всегда диалектически взаимодействуют между собой визуальное - чувственные и понятийно-сущностные начала. Какая-либо часть этого единства может превалировать в образном строе произведения. Как правило, проблема эмоционально-образного восприятия традиционно противопоставляется логическому осмыслению действительности, самоанализу и т. п. Однако любое подобное противопоставление по отношению к художественному образу - всего лишь абстракция.

Нельзя забывать, что художественный образ - это всегда продукт культуры, а не просто биологическая реакция. Он аккумулирует, фильтрует чувственно-представимые образы, так же как мысли, коллективные представления, мифы, идеологические стереотипы, идеалы, надежды и заблуждения человека. (Т.В. Адамчук. *Природа символа и художественный текст*)

7. Известно, что проблема мотивации учения десятилетиями сохраняет свою актуальность. Её часто рассматривают как проблему развития познавательного интереса. К сожалению, людям часто приходится изучать

то, что им может быть вовсе не интересно. Успехи в учебе, как, впрочем, и в другой деятельности, во многом определяет наличие мотива достижений - стремления добиться положительных результатов и улучшить прежние. Стремление к высоким достижениям в учебе в школьном возрасте может послужить хорошей основой для формирования направленности личности на различные достижения в дальнейшей жизни и деятельности человека.

В нашем обычном разговорном языке сейчас появилось очень много слов, которые позволили бы нам описать разнообразные аспекты мотивации. Это произошло ещё задолго до того, как психологи стали пытаться научно объяснить причины наших действий. Из определений, которые даются в словарях, можно понять себе значение различных терминов и, таким образом, использовать их с наибольшей точностью. *(Кариева Ж.Г. Основные понятия мотивации в образовании)*

8. Мотивация – как психологическое или даже психическое явление, на сегодняшний день, можно толковать по-разному. В одном случае - как совокупность факторов, поддерживающих и направляющих, т. е. определяющих поведение, в другом случае - как совокупность мотивов, в третьем - как побуждение, вызывающее активность организма и определяющее ее направленность. Кроме того, мотивация рассматривается как процесс психической регуляции конкретной деятельности, как процесс действия мотива и как механизм, определяющий возникновение, назначение и способы осуществления конкретных форм деятельности, как совокупная система процессов, отвечающих за побуждение и деятельность *((Кариева Ж.Г. Основные понятия мотивации в образовании)*

9. Необходимо подчеркнуть, что внедрение в учебный процесс информационных технологий вовсе не исключает традиционные методы обучения, они должны гармонично сочетаться на всех этапах обучения: ознакомление, тренировка, применение и контроль. Учитывая, что использование информационных технологий позволяет не только повысить эффективность обучения, но и стимулировать обучающихся к дальнейшему самостоятельному изучению предметов, едва ли можно рассматривать идею полной автоматизации обучения, как практически гуманную и реализуемую. Обучение невозможно представить без воспитывающего влияния личности преподавателя на учащихся, а для этого необходим их непосредственный контакт.

Таким образом, применение электронных образовательных ресурсов оказывает влияние на изменение деятельности учителя, его профессионально-личностное развитие, способствуют качественному взаимодействию педагогов и учащихся и появлению новых моделей обучения, основанных на самостоятельной деятельности и способствующих достижению максимального результата, и позволяют провести рефлексию

знаний. *(Макаревич И.И. Использование информационных технологий в образовании)*

10. Главная сторона традиционного образования - развитие речи. При работе с компьютером ученики отучиваются не только писать и слушать, но и говорить. Преследуя компьютеризацию, мы лишаем учеников возможности самовыражения, а это делает его одиноким и замкнутым. При исключении возможности общения отсекается умение словами выразить свои мысли, а следовательно, приводит к непониманию.

К положительным сторонам традиционных форм образования можно отнести и интеллектуальное взаимодействие между учениками. Основываясь на индивидуальной траектории обучения в организации, которой действует компьютер, мы не обращаем внимания на то, что рост интеллекта происходит в процессе личного общения между индивидами. Отстающие ученики постигают науки, слушая на уроке ответы своих одноклассников, благодаря этому и улучшается их познание и понимание. Даже если ученик не готов к уроку, он может послушать других и восполнить пробел. Компьютер же такую возможность исключает. Фактически происходит перенос в сторону самостоятельного обучения. Суть урока - обучение учителем группы детей - уходит. Каждый учится самостоятельно, учитель в данной ситуации координатор. Конечно, это не гарантирует положительного влияния на умственные способности учеников. *(Щёлокова С.Д. Информационные технологии в образовании: плюсы и минусы)*

3.4 ПРЫКЛАДНЫЯ ТЭМЫ ВУСНЫХ ПАВЕДАМЛЕННЯЎ І РЭФЕРАТАЎ

1. Кастусь Астрожскі – слауты гетман Вялікага княства Літоўскага.
2. Давыд Гарадзенскі – слаўны абаронца Айчыны ад крыжакоў-заваёўнікаў.
3. Казімір Лышчынскі – выдатны беларускі гуманіст.
4. Барбара Радзівіл – чорная дама Нясвіжскага замка.
5. Мікалай Радзівіл Чорны – магутны рыцар нашай незалежнасці.
6. Францыск Скарына – беларускі і ўсходнеславянскі перша-друкар.
7. «Катэхізіс» С. Буднага – першая беларуская кніга.
8. Кастусь Каліноўскі – змагар за Бацькаўшчыну.
9. Мікола Гусоўскі і яго паэма «Песня пра зубра».
10. Тадэвуш Касцюшка – выдатны палітычны і ваенны дзеяч Рэчы Паспалітай.
11. Мітрафан Доўнар-Запольскі – бацька беларускай гістарычнай навукі.
12. Прысуд выканаў невядомы: Ігнат Грынявіцкі.
13. Яўхім Карскі – бацька беларускай філалогіі.
14. Іван Луцкевіч – вястун нашаніўскай пары.
15. Вацлаў Ластоўскі – выдатны палітычны і культурны дзеяч.
16. Лёс і трагедыя: Усевалад Ігнатоўскі.
17. Зыгмунт Мінейка – сын Беларусі і нацыянальны герой Грэцыі.
18. «Залаты век» у гісторыі беларускай дзяржавы.
19. Слаўтыя жанчыны Беларусі.
20. Таямніцы Мірскага замка.
21. Замкі на зямлі Беларусі.
22. Саламея Русецкая – знакамітая лекарка і падарожніца XVIII ст.
23. Якуб Наркевіч-Ёдка – прафесар электраграфіі і магнетызму.
24. Уладзіслаў Дыбоўскі – рыцар навукі з Нянькава.
25. Станіслаў Нарбут – народны лекар з Браслава.
26. Ігнат Дамейка – сын Беларусі і народны герой Чылі.
27. Ян Чэрскі – слауты географ і падарожнік.
28. Аркадзь Смоліч і яго «Геаграфія Беларусі».
29. Аляксандр Кавалеўскі – слауты вучоны-біёлаг.
30. Уладзімір Кавалеўскі – заснавальнік эвалюцыйнай палеанталогіі.
31. Сцяпан Кутарга – вучоны – прыродазнаўца, заолаг і геолог.
32. Міхаіл Гамаліцкі – прафесар фізіялогіі.
33. Антон Жэбрак – вядомы вучоны-генетык і селекцыянер.
34. Аляксандр Чыжэўскі – Леанарда да Вінчы XX ст.
35. Увекавечаны і на Месяцы: Вітольд Цяраскі.
36. Чырвоная кніга Беларусі.
37. Белавежская пушча.
38. Бярэзінскі запаведнік.
39. Тапанімічныя назвы Беларусі.

40. Тры назвы аднаго возера (Князь-возера, Жыцкае, Чырвонае).
41. Геалагічныя помнікі прыроды Беларусі.
42. Кветкі – жывыя барометры.
43. Дрэвы-помнікі на Беларусі.
44. Грыбы Беларусі (іх назвы ў беларускай і рускай мовах).
45. Рыбы Беларусі (іх найменні ў беларускай і рускай мовах).
46. Птушкі Беларусі (іх найменні ў беларускай і рускай мовах).
47. Табліца Мендзялеева (назвы хімічных элементаў у беларускай і рускай мовах).
48. Цудоўныя выдумкі прыроды.
49. У пошуках гармоніі Сусвету: Іван Яркоўскі.
50. Да ісціны – найпрасцейшым шляхам: Васіль Ермакоў.
51. Караль Чаховіч – эксперыментатар з Беластоцкай гімназіі.
52. Жыгімонт Урублеўскі – уладар холаду.
53. Аляксандр Садоўскі – даследчык таямніцаў святла.
54. «Арыфметыка» Л. Ф. Магніцкага.
55. Казімір Семяновіч – вынаходнік шматступеневай ракеты.
56. Карл Шыльдэр – «ракетны генерал».
57. Казімір Чаркоўскі – аўтар арыгінальнага праекта падводнай лодкі.
58. Герман Мінкоўскі – выдатны нямецкі матэматык і фізік.
59. Мікалай Капернік – стваральнік навуковай карціны свету.
60. Еўклід і яго «Пачаткі».
61. М. І. Лабачэўскі – заснавальнік неэўклідавай геаметрыі.
62. А. Ампер – заснавальнік сучаснай электрадынамікі.
63. Альберт Эйнштэйн і стварэнне тэорыі адноснасці.
64. Нільс Бор і яго квантавыя пастулаты.
65. Адкрыццё радыёактыўнасці: Анры Бекерэль.
66. Чарльз Бэбідж – вынаходнік першага камп'ютара.
67. Французскі матэматык Алексіс Клод Клеро.
68. С. І. Вавілаў – знакаміты фізік-эксперыментатар.
69. К.Э. Цыялкоўскі – вынаходнік у галіне касманаўтыкі і ракетнай тэхнікі.
70. П. Л. Капіца – выдатны фізік і канструктар-наватар.
71. Рымская і арабская сістэмы лічбаў.
72. Адлік часу. Гісторыя календара.
73. Як мы лічым. З гісторыі лікаў.
74. З гісторыі дробаў.
75. Геаметрычныя фігуры (іх назвы ў беларускай і рускай мовах).
76. Беларускія назвы метрычных адзінак.
77. Венгерскі кубік Рубіка.
78. Арыфметычныя рэбусы.
79. Крыж Еўфрасінні Полацкай – выдатны помнік старажытнага мастацтва.

80. Яўстах Тышкевіч – руплівец нашай старасветчыны.
81. Уладзіслаў Сыракомля – вяшчун славы і волі.
82. Светлай волі зычны звон: Алесь Гарун.
83. Прадвеснік Адраджэння: Францішак Багушэвіч.
84. Адам Міцкевіч – слаўты паэт, вялікі сын нашага народа.
85. Язэп Драздовіч у гісторыі беларускага мастацтва.
86. Напалеон Орда і яго знакамітая серыя «Альбомы».
87. Музыка ў камені: Нясвіжскі замак.
88. Марыя дэ Кастэлян – заснавальніца Нясвіжскага парку.
89. Мастацтва пэндзля і разца: жывапісныя палотны, фрэскі і скульптуры старажытнага Нясвіжа.
90. Слуцкія паясы.
91. Музеі г. Мінска.
92. Міхал Клеафас Агінскі – аўтар паланеза «Развітанне з Радзі-май».
93. Міхал Казімір Агінскі – гетман-кларнет.
94. Напалеон Орда і яго музычная спадчына.
95. Антоній Радзівіл – аўтар музыкі да оперы «Фауст».
96. Нясвіжская Мельпамена: Францішка Уршуля Радзівіл (Вішнявецкая).
97. Радзівілы і тэатр.
98. Міхал Ельскі – скрыпач і кампазітар XIX ст.
99. Станіслаў Манюшка і яго музыка.
100. Рыгор Шырма і яго харавая капэла.
101. Загадка смерці Моцарта.
102. Музычныя школы на Беларусі ў XVI – XVIII стст.
103. З гісторыі беларускіх музычных інструментаў.
104. Слаўтутыя музычныя калектывы Беларусі.
105. Музыка ў маім жыцці.
106. Язэп Руцкі – выдатны педагог, пісьменнік і рэлігійны дзеяч.
107. Казімір Нарбут – вядомы прадстаўнік педагогічнай думкі на Беларусі 60-х гг. XVIII ст.
108. Ян Амос Каменскі – педагог-гуманіст.
109. Зігмунд Фрэйд – заснавальнік псіхааналізу.
110. К. Д. Ушынскі – тэарэтык і рэфарматар педагогікі.
111. Педагогічныя таварыствы на Беларусі ў XX ст.
112. Праблемы беларускага нацыянальнага выхавання.
113. Эмоцыі і эмацыянальны стан чалавека.
114. Здольнасці чалавека.
115. Почырк і характар.
116. Мова жэстаў.
117. Узаемаадносіны дзяцей і бацькоў.
118. Праблема «цяжкіх» падлеткаў.
119. Псіхалогія публічнага выступлення.
120. Інтэлект і яго развіццё.

121. Колер і яго ўздзеянне на псіхіку чалавека.
122. Асоба і калектыў: Праблема лідэрства ў калектыве.
123. Тэмперамент і паводзіны чалавека.

3.5 СПІС РЭКАМЕНДУЕМАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Асноўная

1. Азарка, В.У. Беларуская мова : спецыяльная лексіка / В.У. Азарка. А.С. Васілеўская, М.М. Круталевіч. – Мінск, 2004.
2. Беларуская мова. Прафесійная лексіка для педагогаў : вучэбны дапаможнік / Д.В. Дзятко [і інш.] ; пад рэд. Д.В. Дзятко. – Мінск : Беларусь, 2012. – 231 с.
3. Беларуская мова : прафесійная лексіка: дапаможнік для студэнтаў ВНУ па профілю “Педагогіка” / Д. В. Дзятко [і інш.]; пад агул. рэд. Д. В. Дзятко. - Мінск : Тетраліт, 2013 . – 288 с .
4. Беларуская мова. Прафесійная лексіка. Прыродазнаўства : вучэбны дапаможнік / рэд. М.Р. Прыгодзіч, У.І. Куліковіч. – Мінск : РІВШ, 2015. – 262 с.
5. Беларуская мова. Прафесійная лексіка. Сацыяльна-гуманітарныя навукі : вучэбны дапаможнік / рэд. М.Р. Прыгодзіч, У.І. Куліковіч. – Мінск : РІВШ, 2015. – 260 с.
6. Кірду́н, А.А. Беларуская мова (прафесійная лексіка). Практыкум : вучэбна-метадычны дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі / А.А. Кірду́н. – Мінск : БДТУ, 2021. – 2010 с.
7. Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі / пад рэд. А.І. Падлужнага. – Мн.: Беларуская навука, 1999. – 175 с.

Дадатковая

1. Антанюк, Л.А. Беларуская навуковая тэрміналогія / Л.А. Антанюк. – Мн.: Навука і тэхніка, 1987. – 240 с.
2. Багдзевіч, А.І. Словаўтваральная структура аддзяяслоўных тэрмінаадзінак ў сучаснай беларускай мове / А.І. Багдзевіч. – Гродна: Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы, 2000. – 150 с.
3. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мн.: Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.
4. Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн., 1994. – 654 с.
5. Гурскі, М.У. Параўнальная граматыка рускай і беларускай моў / М.У. Гурскі. – Мн., 1990. – 206 с.
6. Каўрус, А.А. Дакумент па-беларуску / А.А. Каўрус. – Мн.: Беларусь, 1994. – 158 с.
7. Каўрус, А.А. Стылістыка беларускай мовы / А.А. Каўрус. – Мн.: Народная асвета, 1994. – 191 с.
8. Ляшчынская, В.А. Беларуская мова: Тэрміналагічная лексіка: вучэбны дапаможнік / В.А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ БДУ, 2001. - 256 с .
9. Ляшчынская, В.А. Студэнту аб мове: прафесійная лексіка: вучэбны дапаможнік / В.А. Ляшчынская. – Мінск : ІВЦ Мінфіна, 2003.
10. Плотнікаў, Б.А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б.А. Плотнікаў, Л.А. Антанюк. – Мн.: Інтэрпрэссэрвіс, Кніжны Дом, 2003. – 672 с.

11. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі: зацверджаны Законам Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 г. № 420-З. – Мінск : НЦПІ РБ, 2013. – 144 с.

12. Практыкум па беларускай мове: вучэбны дапаможнік для нефілалагічных факультэтаў вуну / пад рэд. Г.М.Малажай. – Мн., 1993.

13. Сцяцко, П.У. Праблемы нормы культуры мовы: навучальны дапаможнік / П.У. Сцяцко. – Гродна, 1998. – 293 с.

14. Сямешка, Л.У., Шкраба, У.Р., Бадзевіч, З.У. Курс беларускай мовы / Л.У.Сямешка, У.Р.Шкраба, З.У. Бадзевіч. – Мн.: Універсітэцкае, 1996. – 654 с.

Слоўнікі

1. Арфаграфічны слоўнік беларускай мовы для школьнікаў: новыя правілы беларускага правапісу / І.Л. Капылоў, Т.М. Маракуліна. – Мінск: Современная школа, 2010. – 256 с.

2. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: у 2-х т / А.М. Булыка – Мн., 1999.

3. Варанец, В.І. В 18 Руска-беларускі тлумачальны слоўнік медыцынскіх тэрмінаў : для студэнтаў лячэбнага, педыятрычнага, медыка-псіхалагічнага, медыка-дыягнастычнага факультэтаў / В.І. Варанец. – Гродна: ГрДМУ, 2011. – с. 232.

4. Грабчыкаў, С.М. Цяжкія выпадкі ўжывання блізкіх па гучанню слоў / С.М. Грабчыкаў. – Мн., 1977.

5. Грабчиков, С.М. Межъязыковые омонимы и паронимы: опыт русско-белорусского словаря / С.М. Грабчыкаў. – Мн., 1980.

6. Клышка, М.К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / М.К. Клышка. – Мн., 1993.

7. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: у 2-х т. / І.Я. Лепешаў. – Мн., 1993.

8. Русско-белорусский словарь: в 3-х т. – Мн., 1994.

9. Руска-беларускі фізічны слоўнік / А.М.Каладзінскі, Д.М.Карацінская, П.У.Сцяцко; Пад рэд. Л.М.Ківача. – Гродна: ГрДУ, 1999. – 498 с

10. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. – Мн., 1977-1984.

11. Самайлюк, У., Пазняк У., Сабалеўскі А. Руска-беларускі фізічны слоўнік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – 302 с.

12. Сарока, У.А., Мальцава, Т.М. Беларуска-рускі слоўнік справаводчай і архіўнай тэрміналогіі / У.А. Сарока, Т.М. Мальцава. – Мн., 1997.

3.6 ПЫТАННІ ДА ЗАЛІКА

1. Мова і соцыум. Функцыі мовы ў грамадстве. Мовы свету і іх класіфікацыя.
2. Гістарычныя этапы фарміравання і развіцця беларускай мовы.
3. Лексіка паводле паходжання. Асноўныя прыкметы іншамоўных слоў.
4. Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага ўжывання (дыялектызмы, прафесіяналізмы, тэрміны, жарганізмы).
5. Спецыяльная лексіка. Адрозненне тэрміналагічнай і прафесійнай лексікі. Тэрміналогія.
6. Тэрміны і спосабы іх утварэння.
7. 3 гісторыі развіцця і фарміравання беларускай навуковай тэрміналогіі.
8. Арфаэпічныя нормы беларускай мовы.
9. Арфаграфічныя нормы беларускай мовы: правапіс галосных і іх спалучэнняў, зычных і іх спалучэнняў.
10. Арфаграфічныя нормы беларускай мовы: ужыванне мяккага знака і апострафа; правілы ўжывання вялікай літары; правілы пераносу і скарачэння слоў.
11. Арфаграфічныя нормы беларускай мовы: напісанне слоў асобна, разам, праз злучок.
12. Марфалагічныя нормы беларускай мовы: назоўнік (катэгорыі роду, ліку, асаблівасці скланення).
13. Марфалагічныя нормы беларускай мовы: прыметнік, займеннік.
14. Марфалагічныя нормы беларускай мовы: лічэбнік (скланенне лічэбнікаў; ужыванне лічэбнікаў з назоўнікамі).
15. Марфалагічныя нормы беларускай мовы: дзеяслоў (граматычныя катэгорыі, асаблівасці спражэння, правапіс канчаткаў і суфіксаў).
16. Марфалагічныя нормы беларускай мовы : дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе (асаблівасці ўтварэння, ужывання, перакладу).
17. Сінтаксічныя асаблівасці беларускай літаратурнай мовы.
18. Функцыянальныя стылі беларускай мовы.
19. Навуковы стыль і яго лексічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці.
20. Жанры навуковай літаратуры; агульныя патрабаванні да іх напісання і афармлення.
21. Кампазіцыя пісьмовага навуковага тэксту. Цытаты і спасылкі, іх афармленне.
22. Афіцыйна-справавы стыль і яго асаблівасці.
23. Віды афіцыйна-справавых тэкстаў; агульныя патрабаванні да іх напісання і афармлення.
24. Падрыхтоўка да публічнага выступлення. Маўленчы этыкет і культура зносін.

**Установа адукацыі
«Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны»**

ЗАЦВЯРДЖАЮ

Рэктар ГДУ імя Ф. Скарыны

_____ С.А. Хахомаў

_____ / вуч.
Рэгістрацыйны № УД- _____

БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)
**Вучэбная праграма ўстановы вышэйшай адукацыі па вучэбнай
дысцыпліне для спецыяльнасці**
**1-02 03 04 Руская мова і літаратура. Замежная мова (англійская,
кітайская)**

Вучэбная праграма складзена на аснове тыпавай вучэбнай праграмы для вышэйшых навучальных устаноў, зацверджанай Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь 2 верасня 2008г., рэгістрацыйны № ТД-СГ.015/тып., і вучэбнага плана ўстановы вышэйшай адукацыі па спецыяльнасці 1-02 03 04 Руская мова і літаратура. Замежная мова (англійская, кітайская), рэг.№ А 02 02-21/УП ад 10.07.2021 г.

СКЛАДАЛЬНІК:

С.А. Вяргеенка, дацэнт кафедры беларускай мовы, кандыдат філалагічных навук, дацэнт

Рэкамендавана да зацвярджэння

Кафедрай беларускай мовы

(пракакол № 8 ад 27.04.2022)

Навукова-метадычным саветам ГДУ імя Ф. Скарыны

(пракакол № 4 ад 17.05.2022)

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Вучэбная праграма новага пакалення па дысцыпліне дадатковых відаў навучання “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” прызначана для выкарыстання на першай ступені вышэйшай адукацыі для спецыяльнасці 1-02 03 04 Руская мова і літаратура. Замежная мова (англійская, кітайская) дзённай формы навучання.

Авалоданне высокай моўнай культурай спрыяе не толькі лагічнасці, выразнасці, дакладнасці маўлення студэнтаў, але і садзейнічае выхаванню граматых спецыялістаў – прадстаўнікоў розных сфер дзейнасці. Так, напрыклад, студэнты, якія рыхтуюцца да працы ў агульнаадукацыйных школах, ліцэях, гімназіях у якасці настаўнікаў-прадметнікаў, павінны найперш быць арфаграфічна пісьменнымі, валодаць тэрміналагічнай лексікай пэўнай галіны, а таксама мець высокі ўзровень маўленчай культуры. Менавіта таму курс «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» уведзены на нефілалагічных факультэтах, каб садзейнічаць развіццю вуснай і пісьмовай мовы студэнтаў розных спецыяльнасцяў, будучых спецыялістаў.

Праграма дысцыпліны «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» накіравана на засваенне і прафесійнае прымяненне беларускай навуковай тэрміналогіі, выпрацоўку ў студэнтаў уменняў правільна ўспрымаць розную інфармацыю на беларускай мове, а таксама дакладна і асэнсавана выказваць любую думку, спрыяць павышэнню грамадскага прэстыжу беларускай літаратурнай мовы як мовы тытульнай нацыі ў Рэспубліцы Беларусь.

Дысцыпліна «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» і неабходны для забеспячэння тэм курса моўны матэрыял, на базе якога ажыццяўляюцца ўсе віды маўленчай дзейнасці, вызначаюцца паводле будучай спецыяльнасці студэнтаў УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны”.

Мэта дысцыпліны – выпрацоўка і замацаванне практычных уменняў і навыкаў граматычнага карыстання вуснай і пісьмовай мовай; развіццё моўна-эстэтычнага густу студэнтаў, звязанага з чысцінёй і правільнасцю мовы; пашырэнне і ўзбагачэнне прафесійнага лексічнага запасу будучых спецыялістаў, выпрацоўка ўменняў практычнага карыстання тэрміналогіяй і прафесійнай лексікай па абранай спецыяльнасці; фарміраванне ўстаноўкі на практычнае ўкараненне атрыманых студэнтамі ведаў у іх прафесійнай дзейнасці і іншых сферах сацыяльнай актыўнасці; выхаванне любові і павагі да мастацкага слова, духоўнай і інтэлектуальнай спадчыны беларускага народа, пачуцця нацыянальнай самапавані і самаідэнтыфікацыі, імкнення да далейшага ўзбагачэння беларускай мовы.

Задачы дысцыпліны:

- сфарміраваць у студэнтаў разуменне неабходнасці ведаць і карыстацца беларускай мовай у прафесійнай дзейнасці;

- даць студэнтам неабходную сістэму ведаў аб лексічным складзе, тэрміналогіі і маўленчай культуры;

- дапамагчы студэнтам усвядоміць месца беларускай мовы ў развіцці нацыянальнай культуры;

- садзейнічаць падрыхтоўцы высокаадукаваных, творчых і крытычна думачых спецыялістаў, здольных вырашаць складаныя моўна-сацыяльныя праблемы бытавання беларускай мовы ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму.

Патрабаванні да ведаў і ўменняў

Студэнты павінны ведаць:

- ролю мовы і маўлення ў працэсе сацыяльных зносін;

- функцыі беларускай мовы як асноватворнага кампанента нацыянальнай культуры;

- месца і ролю беларускай мовы ў славянскай і еўрапейскай супольнасці народаў і моў;

- сістэму лексічных, граматычных і стылістычных сродкаў беларускай мовы;

- поўны набор прафесійнай лексікі;

- тэрміналагічныя слоўнікі і даведнікі па адпаведных сферах навукова-прафесійнай дзейнасці.

Студэнты павінны умець:

- граматычна карыстацца вуснай і пісьмовай мовай;

- адэкватна ўспрымаць прафесійныя тэксты і навуковую галіновую інфармацыю;

- перакладаць, анатаваць і рэферыраваць прафесійна арыентаваныя тэксты;

- складаць і весці на беларускай мове дзелавую дакументацыю, рыхтаваць навуковыя і публічныя выступленні і г.д.;

- выконваць тэсты і тэставыя заданні, якія садзейнічаюць замацаванню вучэбнага матэрыялу.

Студэнты павінны набыць навыкі і якасці:

- рацыянальных і эфектыўных моўных паводзін у разнастайных сітуацыях прафесійных і дзелавых зносін;

- эфектыўна карыстацца моўнымі сродкамі беларускай мовы ў практычнай дзейнасці;

- адэкватна перакладаць навуковыя, спецыяльныя тэксты з рускай на беларускую мову і наадварот, улічваючы стылістычную прыналежнасць і асаблівасці лексіка-граматычнай будовы тэкста;

- кампрэсіі і разгортвання навуковай інфармацыі, анатавання і рэферыравання;

- граматычнага афармлення дзелавых дакументаў і лістоў;

- падрыхтоўка і правядзенне грамадскіх выступаў, дзелавых гутарак;

- талерантных моўных паводзін ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму.

Дысцыпліна «Беларуская мова (прафесійная лексіка)», які абпіраецца на асновы школьнай праграмы, павінен сістэматызаваць і паглыбіць веды студэнтаў па фанетыцы і арфаэпіі, марфалогіі і правапісе, лексіцы і фразеалогіі, каб павысіць іх моўную культуру і падрыхтаваць да выкарыстання беларускай мовы ў прафесійнай дзейнасці.

Праграма скіравана на замацаванне і паглыбленне ведаў студэнтаў на ўсіх моўных узроўнях, выяўленне спецыфікі беларускай мовы, авалоданне навуковай тэрміналогіяй адпаведна выбранай прафесіі, уменне карыстацца тлумачальнымі, перакладнымі і спецыяльнымі слоўнікамі і дапаможнікамі. З улікам таго, што на Беларусі ў якасці дзяржаўнай выступае не толькі беларуская, але і руская мова, у выкладанні курса значная ўвага павінна ўдзяляцца супастаўленню і выяўленню адрозненняў абедзвюх моў.

Засваенне праграмы павінна забяспечыць фарміраванне кампетэнцыі УК-3 – здзяйсняць камунікацыі ў вуснай і пісьмовай формах на дзяржаўных і замежнай мовах для вырашэння задач прафесійнага, міжасобаснага і міжкультурнага ўзаемадзеяння.

Вывучэнне вучэбнай дысцыпліны на дзённай форме атрымання адукацыі разлічана на 54 гадзіны, аўдыторных – 34 гадзіны, з іх на лекцыі – 8 гадзін, на практычныя заняткі – 26 гадзін. Для дыягностыкі кампетэнцый, выяўленняў вучэбных дасягненняў студэнтаў на прамежкавых этапах праводзяцца рознаўзроўневыя кантрольныя заданні (у тым ліку не менш дзвюх кантрольных работ). Форма выніковай справаздачнасці – залік (3 семестр).

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЫ

Раздзел 1. Уводзіны ў дысцыпліну “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”.

Прадмет і задачы курса. Месца курса ў сістэме сацыяльна-гуманітарных навук, яго сувязь з іншымі дысцыплінамі (гісторыяй літаратурнай мовы, лексікалогіяй, стылістыкай і культурай маўлення). Метады навучання. Роля курса ў фарміраванні і развіцці сацыяльна-асобасных і сацыяльна-прафесійных кампетэнцый выпускнікоў ВНУ.

Раздзел 2. Беларуская мова і яе месца ў сістэме агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей.

Мова і соцыум. Функцыі мовы ў грамадстве. Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры беларусаў. Паходжанне беларускай мовы і асноўныя этапы яе развіцця. Старабеларуская літаратурная мова XIV – XVI стст. Дзяржаўны статус беларускай мовы ў Вялікім княстве Літоўскім. Нацыянальна-моўная палітыка Рэчы Паспалітай і яе вынікі. Новая (сучасная) беларуская літаратурная мова XIX – пачатку XX стст. Беларуская мова ў часы Расійскай імперыі ва ўмовах адсутнасці беларускай дзяржаўнасці. Развіццё і функцыянаванне беларускай літаратурнай мовы ў XX – пачатку XXI стст.

Раздзел 3. Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму.

Паняцце білінгвізму. Моўная інтэрферэнцыя як вынік білінгвізму. Віды інтэрферэнцыі.

Паняцце моўнай нормы.

Арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы і прычыны іх парушэння. Асаблівасці беларускага літаратурнага вымаўлення ў параўнанні з рускім.

Арфаграфічныя нормы беларускай літаратурнай мовы.

Марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы. Назоўнік. Несупадзенне ў родзе, ліку і скланенні. Асаблівасці скланення прозвішчаў, імёнаў і геаграфічных назваў. Прыметнік. Утварэнне і ўжыванне формаў ступеней параўнання якасных прыметнікаў. Выкарыстанне элятыўных формаў у беларускай і рускай мовах. Прыналежныя прыметнікі, іх утварэнне. Займеннік. Асаблівасці ўжывання асабовых, азначальных, адмоўных і няпэўных займеннікаў. Лічэбнік. Скланенне лічэбнікаў і асаблівасці іх ужывання з назоўнікамі. Дзеяслоў. Спецыфіка спражэння. Ужыванне суфіксаў дзеясловаў. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як формы дзеяслова. Асаблівасці іх утварэння і ўжывання ў беларускай мове. Спосабы перадачы дзеепрыметнікаў у складзе тэрміналагічных словазлучэнняў пры перакладзе на беларускую мову. Прыслоўе. Асаблівасці ўтварэння і ўжывання формаў ступеней параўнання ў адрозненне ад рускай мовы.

Сінтаксічныя асаблівасці беларускай літаратурнай мовы. Адрозненні ў будове некаторых словазлучэнняў у беларускай і рускай мовах. Каардынацыя дзейніка і выказніка ў сказе.

Раздзел 4. Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы.

Лексіка беларускай мовы паводле паходжання (спрадвечна беларуская і запазычаная). Змены ў лексічнай сістэме беларускай мовы: актыўная і пасіўная лексіка. Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага выкарыстання. Спецыяльная лексіка як частка лексічнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Адрозненне тэрміналагічнай і прафесійнай лексікі.

Паняцце тэрміна. Слова і словазлучэнне ў ролі тэрміна. Тэрміналогія. Галіновыя тэрміналагічныя сістэмы. Узаемасувязь тэрміналагічнай і агульнаўжывальнай лексікі (тэрміналагізацыя і дэтэрміналагізацыя). Асаблівасці словаўтварэння беларускай тэрміналогіі (прадуктыўныя спосабы і сродкі). Тэрміны, запазычаныя з іншых моў, іх асваенне беларускай мовай.

З гісторыі беларускай навуковай тэрміналогіі. Асноўныя прынцыпы яе выпрацоўкі ў 20-30 гг. XX ст. Крыніцы фарміравання беларускай тэрміналогіі. Роля жывой народнай мовы ў складванні і развіцці беларускай тэрміналагічнай лексікі. Беларуская навуковая тэрміналогія на сучасным этапе.

Тыпы слоўнікаў. Тэрміналагічныя слоўнікі і даведнікі, іх роля і месца ў лексікаграфічнай сістэме беларускай мовы. Сістэма падачы тэрмінаў у тлумачальных і перакладных слоўніках, у слоўніках іншамоўных слоў.

Звесткі з гісторыі беларускай тэрміналагічнай лексікаграфіі. Тэрміналагічная лексікаграфія 20–30-х і 90-х гадоў XX ст.

Раздзел 5. Функцыянальныя стылі маўлення.

Паняцце функцыянальнага стылю. Класіфікацыя функцыянальных стыляў (навуковы, афіцыйна-справавы, публіцыстычны, мастацкі, размоўны).

Навуковы стыль і яго асноўныя падстылі (уласна навуковы, (акадэмічны), навукова-папулярны, вучэбна-навуковы і інш.). Функцыі навуковага стылю і яго адметныя лексічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці.

Афіцыйна-справавы стыль і яго асноўныя падстылі (канцэлярскі, юрыдычны, дыпламатычны). Функцыі афіцыйна-справавога стылю і яго характэрныя асаблівасці.

Публіцыстычны стыль і яго асноўныя асаблівасці. Узаема-пранікненне стыляў.

Раздзел 6. Навуковы стыль.

Асноўныя рысы навуковага стылю (падрыхтаванасць маўлення, пераважна яго пісьмовая форма ў выглядзе маналогу, лагічная паслядоўнасць выказвання, сцісласць пры інфарматыўнай насычанасці зместу).

Моўныя сродкі навуковага стылю (насычанасць тэрмінамі, перавага абстрактнай лексікі, пераважнае ўжыванне назоўнікаў, пашыранасць формы роднага склону, асаблівая функцыя займенніка *мы*, шырокае выкарыстанне дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў, пашыранасць складаназалежных сказаў з аднароднымі членамі, пабочнымі словамі і ўстаўнымі канструкцыямі, сродкі лагічнай сувязі паміж сказамі і інш.).

Паняцце аб падмове навук: матэматыкі, хіміі, эканомікі, права і г.д. Рэальны слоўнік кожнай падмowy. Выкарыстанне невербальных сродкаў (табліцы, графікі, схемы).

Жанравая разнастайнасць навуковага стылю (артыкул, даклад, рэферат, анатацыя, рэзюме і інш.), агульныя патрабаванні да напісання і афармлення іх.

Кампазіцыя пісьмовага навуковага тэксту і вуснага выступлення, іх афармленне. Рубрыкацыя навуковага тэксту. Абзац як структурная адзінка тэксту. Цытаты і спасылкі, іх афармленне.

Пераклад на беларускую мову навуковых тэкстаў.

Раздзел 7 Афіцыйна-справавы стыль.

Асноўныя рысы афіцыйна-справавога стылю (пераважна пісьмовая форма функцыянавання, уніфікаванасць і стандартызаванасць мовы дакументаў, дакладнасць фармулёвак, лагічнасць маўлення, экспрэсіўная нейтральнасць, монасемічнасць лексікі).

Моўныя сродкі афіцыйна-справавога стылю (шырокае выкарыстанне наменклатурных назваў, пашыранасць аддзеяслоўных назоўнікаў, у тым ліку з прэфіксам *не-*, ужыванне назваў асобы паводле сацыяльнага становішча і сферы дзейнасці ў форме мужчынскага роду, абмежаванае выкарыстанне займеннікаў, пашыранасць інфінітыва, спецыфіка дзеяслоўнага кіравання, расшчапленне выказніка, рэгламентацыя парадку слоў у сказе, канструкцыі са складанымі злучнікамі і адыменнымі прыназоўнікамі. Выкарыстанне безасабовых канструкцый).

Віды афіцыйна-справавых тэкстаў (заява, даверанасць, аўтабіяграфія, дакладная запіска, тлумачальная запіска, кантракт, справавыя пісьмы і інш.), правілы іх напісання і афармлення.

Кампазіцыя афіцыйна-справавых тэкстаў. Загалоўкі і іншыя рэквізіты як элементы тэксту службовага дакумента. Роля клішыраваных выразаў у арганізацыі тэксту службовых дакументаў.

Пераклад на беларускую мову афіцыйна-справавых тэкстаў.

Раздзел 8. Культура прафесійнага маўлення.

Мова і маўленне. Маўленне – маўленчая дзейнасць – агульная культура чалавека. Прафесійна арыентаванае маўленне.

Паняцце культуры маўлення. Асноўныя камунікатыўныя якасці маўлення: правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, чысціня і багацце (разнастайнасць) маўлення, дарэчнасць, вобразнасць.

Правільнасць маўлення і моўныя нормы (лексічныя, арфаэпічныя, акцэнталагічныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, сінтаксічныя). Тыповыя маўленчыя памылкі, іх прычыны, спосабы выпраўлення.

Тэхніка і выразнасць маўлення (голос і маўленчае дыханне, дыкцыя, інтанацыя і інш.).

Узаемадзеянне вербальных і невербальных (жэсты, міміка, рухі) сродкаў маўленчай дзейнасці.

Падрыхтоўка да публічнага выступлення. Асноўныя якасці-паказчыкі паспяховага выступлення. Маўленчы этыкет і культура зносін.

ВУЧЭБНА – МЕТАДЫЧНАЯ КАРТА

Нумар раздэла, тэмы, заняткаў	Назвы раздзелаў, тэм, заняткаў; пералік вивучаемых пытанняў	Колькасць гадзін				Матэрыяльнае забеспячэнне заняткаў (наглядныя, метадычныя дапаможнікі і інш.)	Літаратура	Формы кантролю ведаў
		лекцыі	практычныя (семінарскія) заняткі	лабараторныя заняткі	СКРС			
1	2	4	5	6	7	8	9	10
	Беларуская мова (прафесійная лексіка)			-	-			
1	Уводзіны ў дысцыпліну “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” 1. Прадмет і задачы курса, яго месца ў сістэме сацыяльна-гуманітарных навук. 2. Метады навучання. 3. Роля курса ў фарміраванні і развіцці сацыяльна-асобасных і сацыяльна-прафесійных кампетэнцый выпускнікоў ВНУ.	1						
2	Беларуская мова і яе месца ў сістэме агульнаадукацыйных і нацыянальных каштоўнасцей.	1						
2.1.	<i>Тэма 1. Мова і сацыюм.</i> 1. Функцыі мовы ў грамадстве. 2. Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры беларусаў.						[А,10] [Д, 9]	Вуснае апытванне
2.2.	<i>Тэма 2. Паходжанне беларускай мовы і</i>						[А,10]	Рэферыванне,

	<p><i>асноўныя этапы яе развіцця.</i></p> <p>1. Паходжанне беларускай мовы.</p> <p>2.Старабеларуская літаратурная мова 14– 16 ст.</p> <p>3. Новая (сучасная) беларуская літаратурная мова 19 – пач. 20 ст.</p> <p>4.Развіццё і функцыянаванне беларускай літаратурнай мовы ў 20 – пач. 21 ст.</p>		2				[Д, 9]	вуснае выступленне	
3	Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму.	2							
3.1.	<p><i>Тэма 1. Моўная інтэрферэнцыя і яе віды.</i></p> <p>1. Моўная інтэрферэнцыя як вынік білінгвізму.</p> <p>2. Віды інтэрферэнцыі.</p> <p>3. Паняцце моўнай нормы.</p> <p>4. Арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы і прычыны іх парушэння.</p>		2			Тэматычная табліца	[Д, 3] [Д,12]	Вуснае апытванне	
3.2.	<p><i>Тэма 2. Арфаграфічныя нормы беларускай літаратурнай мовы.</i></p> <p>1.Правапіс галосных.</p> <p>2.Правапіс зычных.</p> <p>3.Правапіс мяккага знака і апострафа.</p> <p>4.Правапіс вялікай і малой літар.</p>		4			Тэматычная табліца	[А,11] [С,1]		
3.3.	<p><i>Тэма 3. Марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы.</i></p> <p>1. Назоўнік: несупадзенне ў родзе, ліку і скланенні; асаблівасці скланення прозвішчаў, імёнаў і геаграфічных назваў.</p> <p>2. Прыметнік: формы ступеняў параўнання; выкарыстанне элятыўных формаў ў беларускай і рускай мовах.</p> <p>3.Займеннік. Лічэбнік. Прыслоўе.</p>		8			Карткі, табліцы	[А,12] [А,14] [Д,8]		

3.4.	4.Дзеяслоў і дзеяслоўныя формы. <i>Тэма 4. Сінтаксічныя асаблівасці беларускай літаратурнай мовы.</i> 1. Адрозненні ў будове некаторых словазлучэнняў у беларускай і рускай мовах. 2. Каардынацыя дзейніка і выказніка ў сказе.		2				Карткі, табліцы	
5 5.1.	Раздзел 5. Функцыянальныя стылі маўлення. <i>Тэма 1. Паняцце і класіфікацыя функцыянальных стыляў.</i> 1. Паняцце функцыянальнага стылю. 2.Класіфікацыя функцыянальных стыляў.	2					[А,2] [А,6] [Д,7]	Стылістычны аналіз тэкстаў розных стыляў
6 6.1. 6.2.	Раздзел 6. Навуковы стыль. <i>Тэма 1. Асноўныя рысы навуковага стылю.</i> 1.Функцыі навуковага стылю. 2.Моўныя сродкі навуковага стылю. 3. Жанравая разнастайнасць навуковага стылю. <i>Тэма 2. Кампазіцыя, афармленне і рубрыкацыя навуковага тэксту.</i> 1.Кампазіцыя пісьмовага навуковага тэксту і вуснага выступлення, іх афармленне. 2.Рубрыкацыя навуковага тэксту. 3. Цытаты і спасылкі, іх афармленне. 4. Пераклад на беларускую мову навуковых тэкстаў.		1 1				[А,1] [Д,1] [Д,4] [А,2] [Д,7] [А,1] [Д,1] [Д,4] [А,2] [Д,7]	Пераклад тэксту Рэдагаванне тэкстаў
7 7.1.	Раздзел 7. Афіцыйна-справавы стыль. <i>Тэма 1. Асноўныя рысы афіцыйна-справавога стылю.</i>		1				[А,2]	Пераклад тэксту

7.2.	<p>1. Функцыі афіцыйна-справавога стылю.</p> <p>2. Моўныя сродкі афіцыйна-справавога стылю.</p> <p><i>Тэма 2. Віды афіцыйна-справавых тэкстаў, правілы іх напісання і афармлення.</i></p> <p>1. Віды афіцыйна-справавых тэкстаў.</p> <p>2. Правілы напісання і афармлення афіцыйна-справавых тэкстаў.</p> <p>3. Кампазіцыя афіцыйна-справавых тэкстаў.</p> <p>3. Пераклад на беларускую мову афіцыйна-справавых тэкстаў.</p>		1				<p>[Д,7]</p> <p>[Д,10]</p> <p>[А,2]</p> <p>[А,7]</p> <p>[Д,2]</p> <p>[Д,7]</p> <p>[Д,10]</p>	Напісанне і рэдагаванне розных відаў афіцыйна-справавых тэкстаў
8	Раздел 8. Культура прафесійнага маўлення.	2						
8.1.	<p><i>Тэма 1. Маўленне – маўленчая дзейнасць – агульная культура чалавека.</i></p> <p>1. Паняцце культуры маўлення.</p> <p>2. Асноўныя камунікатыўныя якасці маўлення.</p> <p>3. Прафесійна арыентаванае маўленне.</p> <p>4. Маўленчы этыкет і культура зносін.</p> <p><i>Тэма 2. Правільнасць маўлення і моўныя нормы.</i></p>		1				<p>[А,2]</p> <p>[Д,7]</p> <p>[А,13]</p> <p>[Д,14]</p>	Публічнае выступленне
8.2.	<p>1. Правільнасць маўлення і моўныя нормы (лексічныя, арфаэпічныя, акцэнта-лагічныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, сінтаксічныя).</p> <p>2. Тыповыя маўленчыя памылкі, іх прычыны, спосабы выпраўлення.</p> <p>3. Тэхніка і выразнасць маўлення.</p> <p>4. Узаемадзеянне вербальных і невербальных сродкаў маўленчай дзейнасці.</p>		1			Камп'ютэрная прэзентацыя	<p>[А,2]</p> <p>[Д,7]</p> <p>[А,12]</p> <p>[Д,14]</p>	Выніковая кантрольная работа
9.	Выніковая кантрольная работа		2					
		8	26					Залік

ІНФАРМАЦЫЙНА-МЕТАДЫЧНАЯ ЧАСТКА

Пералік практычных заняткаў

1. Паходжанне беларускай мовы і асноўныя этапы яе развіцця.
2. Моўная інтэрферэнцыя і яе віды
3. Арфаграфічныя нормы беларускай літаратурнай мовы.
4. Марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы.
5. Сінтаксічныя асаблівасці беларускай літаратурнай мовы.
6. Лексіка беларускай мовы.
7. Беларуская тэрміналагічная лексіка.
8. Тэрміналагічныя слоўнікі і даведнікі.
9. Асноўныя рысы навуковага стылю. Кампазіцыя, афармленне і рубрыкацыя навуковага тэксту.
10. Асноўныя рысы афіцыйна-справавога стылю.
11. Віды афіцыйна-справавых тэкстаў, правілы іх напісання і афармлення, кампазіцыя.
12. Маўленне – маўленчая дзейнасць – агульная культура чалавека.
13. Правільнасць маўлення і моўныя нормы.
14. Выніковая кантрольная работа.

Прыкладныя тэмы вусных паведамленняў і рэфератаў

1. Кастусь Астрожскі – слауты гетман Вялікага княства Літоўскага.
2. Давыд Гарадзенскі – слаўны абаронца Айчыны ад крыжакоў-заваёўнікаў.
3. Казімір Лышчынскі – выдатны беларускі гуманіст.
4. Францыск Скарына – беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар.
5. «Катэхізіс» С. Буднага – першая беларуская кніга.
6. Тадэвуш Касцюшка – выдатны палітычны і ваенны дзеяч Рэчы Паспалітай.
7. Мітрафан Доўнар-Запольскі – бацька беларускай гістарычнай навукі.
8. Яўхім Карскі – бацька беларускай філалогіі.
9. Лёс і трагедыя: Усевалад Ігнатоўскі.
10. Зыгмунт Мінейка – сын Беларусі і нацыянальны герой Грэцыі.
11. «Залаты век» у гісторыі беларускай дзяржавы.
12. Слаутыя жанчыны Беларусі.
13. Таямніцы Мірскага замка.
14. Старажытны Менск.
15. Саламея Русецкая – знакамітая лекарка і падарожніца XVIII ст.
16. Якуб Наркевіч-Ёдка – прафесар электраграфіі і магнетызму.
17. Уладзіслаў Дыбоўскі – рыцар навукі з Нянькава.
18. Станіслаў Нарбут – народны лекар з Браслава.
19. Ігнат Дамейка – сын Беларусі і народны герой Чылі.

20. Ян Чэрскі – славуты географ і падарожнік.
21. Аркадзь Смоліч і яго «Геаграфія Беларусі».
22. Аляксандр Кавалеўскі – славуты вучоны-біёлаг.
23. Уладзімір Кавалеўскі – заснавальнік эвалюцыйнай палеанталогіі.
24. Сцяпан Кутарга – вучоны-прыродазнаўца, заолаг і геолаг.
25. Міхаіл Гамаліцкі – прафесар фізіялогіі.
26. Антон Жэбрак – вядомы вучоны-генетык і селекцыянер.
27. Аляксандр Чыжэўскі – Леанарда да Вінчы XX ст.
28. Увекавечаны і на Месяцы: Вітольд Цяраскі.
29. Чырвоная кніга Беларусі.
30. Белавежская пушча.
31. Бярэзінскі запаведнік.
32. Тапанімічныя назвы Беларусі.
33. Возера Нарач.
34. Тры назвы аднаго возера (Князь-возера, Жыцкае, Чырвонае).
35. Возера Свіцязь.
36. Геалагічныя помнікі прыроды Беларусі.
37. Кветкі – жывыя барометры.
38. Дрэвы-помнікі на Беларусі.
39. Грыбы Беларусі (іх назвы ў беларускай і рускай мовах).
40. Рыбы Беларусі (іх найменні ў беларускай і рускай мовах).
41. Птушкі Беларусі (іх найменні ў беларускай і рускай мовах).
42. Табліца Мендзялеева (назвы хімічных элементаў у беларускай і рускай мовах).
43. Цудоўныя выдумкі прыроды.
44. Жыгімонт Урублеўскі – уладар холаду.
45. Аляксандр Садоўскі – даследчык таямніцаў святла.
46. «Арыфметыка» Л. Ф. Магніцкага.
47. Казімір Семяновіч – вынаходнік шматступеневай ракеты.
48. Казімір Чаркоўскі – аўтар арыгінальнага праекта падводнай лодкі.
49. Герман Мінкоўскі – выдатны нямецкі матэматык і фізік.
50. Мікалай Капернік – стваральнік навуковай карціны свету.
51. М. І. Лабачэўскі – заснавальнік неэўклідавай геаметрыі.
52. А. Ампер – заснавальнік сучаснай электрадынамікі.
53. Альберт Эйнштэйн і стварэнне тэорыі адноснасці.
54. Нільс Бор і яго квантавыя пастулаты.
55. Адкрыццё радыёактыўнасці: Анры Бекерэль.
56. Чарльз Бэбідж – вынаходнік першага камп'ютара.
57. Французскі матэматык Алексіс Клод Клеро.
58. С. І. Вавілаў – знакаміты фізік-эксперыментатар.
59. К. Э. Цыялкоўскі – вынаходнік у галіне касманаўтыкі і ракет-най тэхнікі.
60. П. Л. Капіца – выдатны фізік і канструктар-наватар.
61. Рымская і арабская сістэмы лічбаў.

- 62.Адлік часу. Гісторыя календара.
- 63.Як мы лічым. З гісторыі лікаў.
- 64.Геаметрычныя фігуры (іх назвы ў беларускай і рускай мовах).
- 65.Беларускія назвы метрычных адзінак.
- 66.Венгерскі кубік Рубіка.
- 67.Яўстах Тышкевіч – руплівец нашай старасветчыны.
- 68.Язэп Драздовіч у гісторыі беларускага мастацтва.
- 69.Напалеон Орда і яго знакамітая серыя «Альбомы».
- 70.Музыка ў камені: Нясвіжскі замак.
- 71.Марыя дэ Кастэлян – заснавальніца Нясвіжскага парку.
- 72.Слуцкія паясы.
- 73.Міхал Клеафас Агінскі – аўтар паланеза «Развітанне з Радзімай».
- 74.Міхал Казімір Агінскі – гетман-кларнет.
- 75.Напалеон Орда і яго музычная спадчына.
- 76.Антоній Радзівіл – аўтар музыкі да оперы «Фауст».
- 77.Нясвіжская Мельпамена: Францішка Уршуля Радзівіл (Вішнявецкая).
- 78.Радзівілы і тэатр.
- 79.Міхал Ельскі – скрыпач і кампазітар XIX ст.
- 80.Станіслаў Манюшка і яго музыка.
- 81.Рыгор Шырма і яго харавая капэла.
- 82.Музычныя школы на Беларусі ў XVI – XVIII стст.
- 83.З гісторыі беларускіх музычных інструментаў.
- 84.Славутыя музычныя калектывы Беларусі.
- 85.Язэп Руцкі – выдатны педагог, пісьменнік і рэлігійны дзеяч.
- 86.Ян Амос Каменскі – педагог-гуманіст.
- 87.Зігмунд Фрэйд – заснавальнік псіхааналізу.
- 88.К. Д. Ушынскі – тэарэтык і рэфарматар педагогікі.
- 89.Развіццё педагогічнай думкі на Беларусі ў XVI – XVII стст.
- 90.Педагогічныя таварыствы на Беларусі ў XX ст.
- 91.Эмоцыі і эмацыянальны стан чалавека.
- 92.Здольнасці чалавека.
- 93.Почырк і характар.
- 94.Мова жэстаў.
- 95.Узаемаадносіны дзяцей і бацькоў.
- 96.Праблема «цяжкіх» падлеткаў.
- 97.Псіхалогія публічнага выступлення.
- 98.Інтэлект і яго развіццё.
- 99.Колер і яго ўздзеянне на псіхіку чалавека.
100. Тэмперамент і паводзіны чалавека.

Рэкамендуемая літаратура

Асноўная

1. Беларуская мова : прафесійная лексіка: дапаможнік для студэнтаў вуну па профілю “Педагогіка” / пад агул. рэд. Д.В. Дзятко. – Мінск : Тетраліт, 2013. – 288 с.
2. Беларуская мова. Прафесійная лексіка для педагогаў : вучэбны дапаможнік / Д.В. Дзятко [і інш.] ; пад рэд. Д.В. Дзятко. – Мінск : Беларусь, 2012. – 231 с.
3. Беларуская мова. Прафесійная лексіка. Прыродазнаўства : вучэбны дапаможнік / рэд.: [М.Р. Прыгодзіч](#), [У.І. Куліковіч](#). – Мінск : РІВШ, 2015. – 262 с.
4. Беларуская мова. Прафесійная лексіка. Сацыяльна-гуманітарныя навукі : вучэбны дапаможнік / рэд. [М.Р. Прыгодзіч](#), [У.І. Куліковіч](#). – Мінск : РІВШ, 2015. – 260 с.
5. Губкіна, А.В. Беларуская мова : эканамічная лексіка : вучэбны дапаможнік / А.В. Губкіна, В.А. Зразікава. – Мінск : Издательство Гревцова, 2010. – 216 с.
6. Каценка, А.В. Беларуская мова : юрыдычная лексіка : вучэбны дапаможнік / А.В. Каценка, В.К. Мароз. – Мінск : Акадэмія МУС РБ, 2012. – 137 с.
7. Ляшчынская, В.А. Беларуская мова: тэрміналагічная лексіка : вучэбны дапаможнік / В.А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ БДУ, 2001. – 256 с.
8. Ляшчынская, В.А. Студэнту аб мове: прафесійная лексіка: вучэбны дапаможнік / В.А. Ляшчынская. – Мінск : ІВЦ Мінфіна, 2003. – 243 с.
9. Смольская, Т.М. Беларуская мова. Юрыдычная лексіка : вучэбны дапаможнік / Т.М. Смольская, Л.У. Хрышчановіч. – Мінск : РІВШ, 2011. – 240 с.

Дадатковая

1. Азарка, В.У. Беларуская мова : спецыяльная лексіка : вучэбна-метадыны дапаможнік / В.У. Азарка, А.С. Васілеўская, М.М. Круталевіч. – Мінск, 2004. – 207 с.
2. Анатомічны слоўнік: [руско-белорусско-латинский, белорусско-латинский, латынско-белорусский / С.П. Ярошевіч і др.]. – Мінск : Дизайн ПРО, 1998. – 478 с.
3. Андрыеўская, З. Руска-беларускі фізіка-геаграфічны слоўнік / Андрыеўская, І. Галай. – Мінск: Народная асвета, 1994. – 367 с.
4. Антанюк, Л.А. Беларуская навуковая тэрміналогія / Л.А. Антанюк. – Мінск : Навука і тэхніка, 1987. – 240 с.
5. Арфаграфічны слоўнік беларускай мовы для школьнікаў: новыя правілы беларускага правапісу / І.Л. Капылоў, Т.М. Маракуліна. – Мінск: Современная школа, 2010. – 256 с.

6. Багдзевіч, А.І. Словаўтваральная структура аддзяяслоўных тэрмінаадзінак ў сучаснай беларускай мове / А.І. Багдзевіч. – Гродна: Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы, 2000. – 150 с.
7. Беларуская мова: цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі / пад рэд. А.І. Падлужнага. – Мінск: Народная асвета, 1987. – 144 с.
8. Беларуская мова: энцыклапедыя / пад рэд. А.Я. Міхневіча – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 1994. – 655 с.
9. Болсун, А.І. Руска-беларускі фізічны слоўнік : асноўныя тэрміны / А.І. Болсун; пад рэд. А.А. Богуша. – Мінск: БелЭн, 1993. – 173 с.
10. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: у 2-х т / А.М. Булыка– Мінск : БелЭн, 1999.
11. Геаграфічныя паняцці і тэрміны: энцыклапедычны даведнік / рэдкал. : М.М. Курловіч [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 1993. – 333с.
12. Грабчыкаў, С.М. Слоўнік паронімаў беларускай мовы/ С.М. Грабчыкаў. – Мінск : Народная асвета, 1994. – 478 с.
13. Гурскі, М.У. Параўнальная граматыка рускай і беларускай моў / М.У. Гурскі. – Мінск : Вышэйшая школа, 1972. – 262 с.
14. Дьяченко, М.И. Краткий психологический словарь: личность, образование, самообразование, профессия / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск : Народная асвета, 1996. – 339 с.
15. Жук, Т.М. Слоўнік паняццяў і тэрмінаў па гісторыі Беларусі / Т.М. Жук. – Мазыр: Белы вечер, 2001. – 103 с.
16. Кастрыца, А.А. Беларуская мова (прафесійная лексіка) : практычны дапаможнік / А.А. Кастрыца; Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2017. – 45 с. – Рэжым доступу : <http://elib.gsu.by/handle/123456789/5427>
17. Каўрус, А.А. Дакумент па-беларуску / А.А. Каўрус. – Мінск : Беларусь, 1994. – 158 с.
18. Каўрус, А.А. Стылістыка беларускай мовы / А.А. Каўрус. – Мінск : Народная асвета, 1994. – 191 с.
19. Качаргін, Б.М. Хімічны слоўнік навучэнца / Б.М. Качаргін, В.М. Макарэўскі, Л.Я. Гарнастаева, В.С. Аранская. – Мінск: Народная асвета, 2004. – 287 с.
20. Клышка, М.К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / М.К. Клышка. – Мінск : Вышэйшая школа, 1993. – 445 с.
21. Лаўшук, А. Руска-беларуска-англійскі тэрміналагічны слоўнік па геалогіі / А. Лаўшук, М. Нагорны, В. Філіпава. – Мінск: Тонпік, 2001. – 229 с.
22. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.
23. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: у 2-х т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 1993.
24. Мысліцелі і асветнікі Беларусі : энцыклапедычны даведнік / склад. Г.А. Маслыка. – Мінск : БелЭн, 1995. – 670 с.
25. Панкова, Н.М. Беларуская мова (прафесійная лексіка) : практычны дапаможнік / Н.М. Панкова. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2017. – 47 с. – Рэжым доступу : <http://elib.gsu.by/handle/123456789/4718>

26. Плотнікаў, Б.А. Беларуская мова : лінгвістычны кампендыум / Б.А. Плотнікаў, Л.А. Антанюк. – Мінск : Інтэрпрэсэсэрвіс; Кніжны Дом, 2003. – 672 с.
27. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі : зацверджаны Законам Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 г. – Мінск : Нацыянальны цэнтр прававой інфармацыі Рэспублікі Беларусь, 2017. – 142 с.
28. Практыкум па беларускай мове: вучэбны дапаможнік для нефілалагічных факультэтаў вуну / пад рэд. Г.М. Малажай. – Мінск : Вышэйшая школа, 1993. – 329 с.
29. Радкевич, В.А. Биологическая терминология и номенклатура / В.А. Радкевич, Л.М. Вардомацкий, А.А. Лешко. – Минск: Вышэйшая школа, 1993. – 479 с.
30. Руска-беларускі слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі / рэд. М.В. Бірыла, Г.У. Арашонкава. – Мінск : Ураджай, 1994. – 560 с.
31. Русско-белорусский словарь = Руска-беларускі слоўнік : в 3 т. / рэд. А.А. Лукашанец. – 10-е изд., перераб. и доп. – Минск : Беларуская Энцыклапедыя імя П.Броўкі, 2012.
32. Самайлюковіч, У. Руска-беларускі фізічны слоўнік / У. Самайлюковіч, У. Пазняк, А. Сабалеўскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – 302 с.
33. Сарока, У.А. Беларуска-рускі слоўнік справаводчай і архіўнай тэрміналогіі / У.А. Сарока, Т.М. Мальцава, А.В. Запартыка; нав. рэд. В.П. Лемцюгова. – Мінск : Полымя : БелНДІДАС, 1997. – 441 с.
34. Сцяцко, П.У. Праблемы нормы культуры мовы: навучальны дапаможнік / П.У. Сцяцко. – Гродна : ГрДУ, 1998. – 293 с.
35. Сямешка, Л.У. Курс беларускай мовы : падручнік / Л.У. Сямашка, У.Р. Шкраба, З.У. Бадзевіч. – Мінск : Універсітэцкае, 1996. – 654 с.
36. Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі / пад рэд. А.І. Падлужнага. – Мінск : Беларуская навука, 1999. – 175 с.
37. Тэрміналагічны слоўнік па вышэйшай матэматыцы для ВНУ / Т. Сухая, Р. Еўдакіменка, В. Трацякевіч, Н. Гудзень. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – 183 с.
38. Шынкароў, В.В. Беларускі паліталагічны слоўнік / В.В. Шынкароў, С.П. Раманава. – Мінск: Адукацыя і выхаванне, 2011. – 576 с.
39. Экалагічны слоўнік / рэд. Л.В. Камлюк. – Мінск: Народная асвета, 2004. – 287 с.
40. Юрыдычны энцыклапедычны слоўнік / рэд. калегія: С.В. Кузьмін [і інш.]. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 1992. – 635 с.
41. Яромін, В.М. Марфалогія і анатомія раслін. Тэрміналагічны слоўнік / В.М. Яромін. – Мінск : Тэсей, 2000. – 292 с.

ДАПАЎНЕННІ І ЗМЯНЕННІ Ў РАБОЧАЙ ПРАГРАМЕ
НА _____ / _____ ВУЧЭБНЫ ГОД

№ п/п	Дапаўненні і змяненні	Аснаванне

Вучэбная праграма перагледжана і адобрана на паседжанні кафедры
беларускай культуры і фалькларыстыкі
(пратакол № _____ ад _____ 20_ г.)

Загадчык кафедры
беларускай мовы
к.ф.н., дацэнт

_____ А.М. Воінава

ЗАЦВЯРДЖАЮ
Дэкан філалагічнага факультэта
УА «ГДУ імя Ф. Скарыны»
к.ф.н., дацэнт

_____ А.М. Палуян

